

לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה

גיליון ב'

מיזם משותף של המחלקה להיסטוריה בצה"ל
ושל מרכז IDU

לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה גיליון ב'

מיזם משותף
של המחלקה להיסטוריה בצה"ל ושל מרכז דדו

מאי 2023

המחלקה להיסטוריה ומרכז דדו

לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה גיליון ב'

מיזם משותף
של המחלקה להיסטוריה בצה"ל ושל מרכז דדו

מאי 2023

Jewish Warfare in the Second World War

Joint initiative of the IDF's History Division and the Dado Center

March 2023

Editor: Dr. Yaniv Friedman

צבא ההגנה לישראל - אמ"ץ-תוה"ד המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומרכז דדו

עורך ראשי: ד"ר יניב פרידמן

חברי המערכת: ד"ר זיו אורנשטיין, סם ברונפלד, עמרי אדומי,

אל"ם (במיל") ד"ר שמעון גולן, אל"ם (במיל") בעז זלמנוביץ,

תא"ל (במיל") ד"ר מאיר פינקל, סא"ל (במיל") רוה גלילי,

סא"ל (במיל") ד"ר דותן דרוק וסא"ל (במיל") אורן האס

עורכת לשון: קרן כהן

עיצוב גרפי: מירב ניסן אלעד

כריכה קדמית: 2 לוחמים, וולטר קוסטצקי ולוחם לא מזהה, המרד הפולני, ורשה, ספטמבר 1944. וולטר קובטצקי חובש קסדה שלקח מחייל גרמני אותו הרג. תצלום באדיבות "משואה", המכון הבינלאומי ללימודי השואה, תל יצחק.

כריכה אחורית: פרטיזנים יהודים שחוזרים לוויילנה בתום המלחמה. יולי 1944. תצלום באדיבות "משואה", המכון הבינלאומי ללימודי השואה, תל יצחק.

עשינו את מיטב המאמצים על מנת לאתר את בעלי הזכויות. אם טעינו אנו מתחייבים לתקן.

כל הכתוב במאמרים באחריות המחברים בלבד, ואינו מייצג את עמדת המחלקה להיסטוריה בצה"ל.

© כל הזכויות שמורות לצה"ל, המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומרכז דדו, 2023
© Copyright by IDF, History Department and The Dado Center, 2023

הקדמה

התהפוכות הרבות במאה העשרים הותירו חותמן על הזיכרון הקולקטיבי היהודי. ללא ספק מלחמת העולם השנייה היא הגדולה והטרגית מכולן. הקטל בשדות הקרב לווה בשואה שבה נרצחו מיליוני יהודים עקב אידיאולוגיה קיצונית ושטנית.

בזיכרון הפכו היהודים לקורבנות פסיביים, ההולכים כצאן לטבח, אלא שהמציאות שונה. יהודים רבים השתתפו במאבק בנאצים ובבעלי בריתם באופן פעיל. חלקם נמלטו ליערות, הצטרפו לפרטיזנים ופגעו פגיעה ממשית במכונת המלחמה הנאצית. אחרים מונו למפקדים ולאחראים על כוחות סובייטיים שפעלו באירופה ושתרמו למודיעין בעלות הברית.

השניות (דואליות) של הקורבן ושל הלוחם מובאת לפניכם כאן, בגיליון השני של הלוחמה היהודית מבית המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומרכז דדו. המאמרים שלפניכם מספרים את עלילותיהם של הפרטיזנים היהודים באיטליה, בליטא ובבלארוס ושל המפקדים היהודים בשירות הצבא האדום. למרות אומץ ליבם ולמרות דבקותם במשימה רבים חוו יחס משפיל ואנטישמי מצד עמיתיהם ומפקדיהם.

גיליון זה מתארגם את סיפורו המרתק של הקצין האמריקאי יהודי, מוריס פפר, שהשתתף בפלישה לצרפת. פעילותו ומפגשיו עם גנרל אייזנהאואר מעניקים לנו תובנות מרתקות על יחסן של בעלות הברית לחיילים ולקצינים היהודים בשירותיהם ועל הטראומה של ניצולי המחנות שנבעה מזהותם הכפולה - מצד אחד יהודים ומצד אחר חיילים.

מקומם של היהודים בארץ ישראל לא נפקד אף הוא. הגיליון עוסק גם בפעילותו של חיל החפרים שבצבא הבריטי ובאבדות שהוסבו לו בלחימה זו. כמו כן הוא מתאר את פעילותו הביטחונית בשנות הארבעים של יחזקאל שביט, חבר קיבוץ עין השופט, המשולב בסיפור התנועה הקיבוצית ובתפיסתה את מאורעות מלחמת העולם השנייה.

אנו תקווה כי מיזם משותף זה יהווה עדות וזיכרון למעשיהם ולפועלם של אותם מפקדים ולוחמים יהודים ולכלל מיליון וחצי היהודים שהשתתפו במלחמה להכרעת גרמניה הנאצית ולסיומה של השואה אשר פקדה את בני עמם.

קריאה מהנה,

ד"ר אלי מיכלסון
רמ"ח היסטוריה
צבא ההגנה לישראל

תוכן העניינים

5.....	הקדמה אלי מיכלסון
9.....	איש השורה – משפחה והיסטוריה בעז זלמנוביץ
39.....	עיני הקרמלין בעורף הנאצי: לוחמים יהודים במערך המודיעין של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, 1941–1945 ד"ר יעקב פלקוב
45.....	לוחמי היערות: פרטיזנים יהודים בליטא ובבלארוס במלחמת העולם השנייה ד"ר דניאלה אוסצקי שטרן
79.....	יהודים בשירות מודיעין האותות (סיגינט) הבריטי במלחמת העולם השנייה ותרומתם לראשית הסיגינט ויחידה 8200 בצה"ל יוסי דגן
111.....	הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה – ממצאים חדשים יוסף שקד
141.....	תנועת ההתנגדות האיטלקית ואישיה היהודים, 1943–1945 אל"ם (במיל) ד"ר בני מיכלסון
185	BETWEEN EMPATHY AND THE NEEDS OF WAR: GENERAL DWIGHT D. EISENHOWER'S ENCOUNTER WITH A AMERICAN JEWISH OFFICER Dr. Françoise S. Ouzan
187.....	הכותבים

תקציר

המאמר מתאר את פעילותו של יחזקאל שביט (שטרן) בשנים 1942-1949, עת שירת בשירות הביטחון. החיבור בין מעשיו ובין הצבתם בהקשר ההיסטורי-ביטחוני הרחב עומד בבסיס מאמר זה. המחבר בוחן שני קשרים היסטוריים בהגנת היישוב שבהם שותף סבו: הביטחון בקיבוץ עין השופט מפרוץ המלחמה (1939) עד 1942 ופעילותו מגיוסו למחלקה הגרמנית של הפלמ"ח מ-1942 עד לפרוץ מלחמת העצמאות ב-1947.

המאמר סוקר את עמדת קיבוץ עין השופט להצטרפותו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. דילמות כמו הגנה על גבולות ארץ ישראל או לחימה בגרמנים בכל מקום, הצטרפות לכוח אימפריאליסטי ואף מאבקים אל מול התנועה הקיבוצית הארצית מובאות במלואן לפני הקורא. חלקו השני מתאר את קורות שביט במחלקה הגרמנית שבפלמ"ח ובגופים ביטחוניים אחרים, ומראה כיצד מילא את משימותיו הרבות בדקות ובאומץ. לבסוף הוא מפרט את המקורות הראשוניים והמשניים ששביט מוזכר בהם.

איש השורה – משפחה והיסטוריה

בעז זלמנוביץ

המאמר עוסק בדמותו של סבי יחזקאל שביט (שטרן) ז"ל. יחזקאל נולד בשנת 1912 בעיירה ליפטובסקי מיקולאש שבצ'כוסלובקיה. בשנת 1924 עברה משפחתו לווינה, ושם למד בגימנסיה היהודית על שם פרץ חיות, שהקנתה השכלה יהודית ועברית. בשנת 1924 הצטרף לתנועת הנוער השומר הצעיר בקן וינה. בשנת 1930 התפלגה התנועה, ורוב חבריה עברו למחנה מפא"י, ורק קבוצה קטנה המשיכה להתקיים "במחתרת", ובה היה יחזקאל. הקבוצה בנתה את הקן מחדש, וחבריה הנהיגו את תנועת השומר הצעיר שבאוסטרייה. בשנת 1934 מרדו פועלי וינה האדומה, והמרד הסתיים בכישלון. יחזקאל שהיה חבר בשומר הצעיר ובשוצבונד,¹ נחקר וחשש להיאסר.

בעקבות כך הקדים את עלייתו לארץ ישראל. בווינה הוא נשא לאישה את יהודית, שהייתה חברת "גורדוניה", וב-30 במאי 1934 עלה עימה לארץ ישראל באמצעות אישור עלייה (סרטיפיקט) זוגי. הזוג הגיע לחצר הקיבוצים שבחדרה והתלבט לאיזה קיבוץ להצטרף, שכן בכל אחד מהם הייתה תנועת נוער שונה. לבסוף בחרו בקיבוץ "אמריקה בניר" שאליו

1 שוצבונד (ליגת ההגנה הרפובליקנית) – ארגון צבאי אוסטרי שהקימה המפלגה הסוציאליסטית-דמוקרטית ב-1922. בפברואר 1934 התקומם השוצבונד נגד השלטון ("וינה האדומה"), אולם ההתקוממות דוכאה והארגון חוסל. ראו: לוי דרוך, **ספר השומר הצעיר, כרך ג': הקיבוץ הארצי השומר הצעיר בימי מלחמת העצמאות 1948-1949**, מרחביה: ספרית פועלים, 1964, עמ' 678.

הצטרפו חבריו מווינה. בשנת 1937 התיישבו בג'וערה, וכעבור כשנה עברו למקום הקבע של קיבוץ עין השופט.²

בדף זיכרון שיצא לאחר מותו של יחזקאל (1986) נכתב:

בעין השופט עבר יחזקאל את ראשית שנות ההתיישבות כעובד צאן. אפשר כי חייו היו זורמים במסלול של איש יושב בית, אלא שפרצה המלחמה. הוא התנדב לפלמ"ח והגיע ל"מחלקה הגרמנית". מאז במשך שבע שנים נעדר מן הבית במשך תקופות ארוכות. הוא עסק במשימות נועזות, שלצערנו מעולם לא הועלו על הנייר, כי את כל התעודות השמיד.³

המאמר ידון בתקופת ההתנדבות ושירות הביטחון של יחזקאל בשנים 1942-1949, ובו יש שני מישורי התעניינות. הראשון, המתודולוגי, יעסוק במקורות מחקריים, בהם המחקר הגנאלוגי, ובחיפוש האישי אחר קורותיו של סבי.⁴ בכל פרק יוצגו מקורות אזכור: מקורות פרטיים, כגון דפים מהעיזבון, גלויות וזיכרונות; מקורות ראשוניים, בעיקר חומרים ארכיוניים; ומקורות משניים הכוללים מחקרים ועבודות מקיפות. במישור השני ננסה לבחון שני קשרים היסטוריים שסבי היה מעורב בהם. בפרק הראשון נבחן את שאלת הפעילות הביטחונית במלחמה העולם השנייה וכיצד תפסוה חברי קיבוץ עין השופט מפרוץ מלחמת העולם השנייה (1939) עד סתיו 1942. כמו כן נציג דילמות שונות הקשורות בגיוס. בפרק זה יעשה שימוש בפרוטוקולים של שיחות קיבוץ עין השופט ובעלוני הקיבוץ מאותה תקופה. בפרק השני נעקוב אחר פעילותו הביטחונית של יחזקאל מגיוסו ל"מחלקה הגרמנית" של הפלמ"ח ביוני 1942 עד פרוץ מלחמת העצמאות (חורף 1947). התיאור ייעשה באמצעות חומרים אשר נמצאו על אודותיו בארכיון עין השופט ונשווה אותם למקורות הראשוניים והמשניים של תקופה זו.

2 **דף יזכור ליחזקאל שביט**, אע"ה (ארכיון עין השופט), תיק יחזקאל שביט (להלן: **דף יזכור ליחזקאל שביט**); יגאל וינפלד, ריאיון עם יחזקאל שביט 1972, אע"ה; תיק יחזקאל שביט (להלן: ריאיון עם יחזקאל שביט); **ידיעות עין השופט**, 3 בדצמבר 1982, אע"ה.

3 **דף יזכור ליחזקאל שביט**.

4 ראשיתו של המאמר בעבודה שנכתבה בקורס "היסטוריה וגנאלוגיה" של ד"ר גור אלרואי באוניברסיטת חיפה בשנת 2003. המחבר מודה לארכיון עין השופט ולארכיון ההגנה על הסיוע באיסוף החומרים.

במאמר נבחן את המקורות ונאמתם עם אלה הקשורים ליחזקאל באופן ישיר ואל מול מקורות נוספים. דגש נוסף יינתן למציאת החיבור של הפן האישי והפרטי של חיי סבי עם המאורעות ועם התהליכים ההיסטוריים הרחבים והמקיפים שבהם השתתף. אין אפשרות, כמעט, לנתק בין הפן הרגשי-אישי ובין הפן האקדמי בעבודה מסוג זה המעמידה במרכז דמות קרובה ואהובה, ומסביבה מעגלים היסטוריים. לצורך ריחוק מסוים נכתב שמו הפרטי של סבי (יחזקאל) במאמר, אך כמובן זו מעין רמייה עצמית.

חלק א' – הדילמות בהתגייסות לשירות הביטחוני בקיבוץ עין השופט במלחמת העולם השנייה

הגיוס לכוחות המגן העבריים, ובראשם ההגנה, היה חלק מובנה בקיבוצים, כך היה גם בעין השופט. כמה מחברי הקיבוץ, בהם יחזקאל, הצטרפו להגנה עוד לפני עליית הקיבוץ לקרקע במהלך ההכשרה וההמתנה בחצר הקיבוצים שבחדרה (1935).⁵ בעין השופט התקיימה מערכת הגנה מרחבית – נוטרות שהיו שותפים לה חברים אלה,⁶ ויחזקאל הצטרף למשטרת היישובים העבריים בסוף 1939.⁷

על אף הוויכוחים והמחלוקות על אודות הגיוס לצבא הבריטי ולשירות הביטחוני העמיד קיבוץ עין השופט את מכסת המתגייסים כפי שדרשו מוסדות היישוב ומוסדות הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר. בהשוואה לצבא הבריטי היה מספר המתנדבים מעין השופט קטן בתוך תנועת ההתנדבות של אנשי היישוב בארץ ישראל שהקיפה כשלושים אלף איש ואישה.⁸ אולם באופן יחסי למספר חברי הקיבוץ נראתה התגייסותם באור שונה. במלאת שלושים שנה לשחרור חיילי הבריגדה צוין בעלון הקיבוץ כי ארבעה עשר אחוזים מבין 130 חברי הקיבוץ בשנת 1944-1945 שירתו בבריגדה.⁹ ייתכן שמספר זה כולל את חברי הקיבוץ ששירתו בתפקידי ביטחון אחרים באותה

5 **עין השופט דפים מיומן הקיבוץ**, ירושלים, תרצ"ט (להלן: **עין השופט**), עמ' 143-144; ריאיון עם יחזקאל שביט.

6 **עין השופט**, עמ' 28.

7 מסמך **Jewish Settlement Police, Haifa, 20th Oct., 1945**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט – שרות עד 5/2/1945. שם גם תמונתו במדי נוטר; על תגבור משטרת היישובים העבריים ראו: שמחה פרומר ושלמה הלל, **השוטר העברי בתקופת המנדט**, תל אביב: משרד הביטחון, 1973, עמ' 214.

8 יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ד': בין בריטים, ערבים וגרמנים**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1984 (להלן: גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד'), עמ' 303.

9 **ידעות עין השופט**, 30 בינואר 1976, אע"ה.

עת. גם כך אחוז זה גדול מאחוז המתנדבים מארץ ישראל ששירתו בצבא הבריטי - כשישה אחוזים,¹⁰ אולם יש לזכור שאוכלוסיית הקיבוץ הייתה ברובה צעירה ובגיל השירות הצבאי.

מה הייתה גישת קיבוץ עין השופט כגוף רעיוני קולקטיבי לשירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה? האם נתפס הדבר כהתנדבות אישית או כשליחות מטעם קיבוץ עין השופט והתנועה? ומה הם השינויים שחלו בגישה כלפי הגיוס במלחמת העולם השנייה? נבדוק זאת באמצעות דיונים שנערכו בשיחות הקיבוץ ובאמצעות פרסומים שהופיעו בעלוניו בשנים 1939-1942, ונעמיק את הדיון בעין השופט מנקודת מבט רחבה יותר של הגיוס ושל ההתנדבות בתנועה הקיבוצית¹¹ וביישוב היהודי בארץ ישראל.¹² רישומי שיחות הקיבוץ הם חלק ממצאי (אינוונטר) שבו ניתן למצוא את התחושות ואת ההתבטאויות של חברי הקיבוץ. הגם שיייתכן כי פרוטוקולי השיחות צונזרו הן בשלב הרישום והן מאוחר יותר,¹³ דומה שהם המקור האותנטי ביותר שבו נרשמו הדברים בזמן אמירתם.¹⁴ עלוני הקיבוץ גם הם מקורות חשובים, אולם בהם קיימת מודעות גדולה יותר לנכתב וקיימת צנזורה עצמית גדולה יותר. לפיכך ניעזר בהם כדי להביא את התחושות היותר מודעות של חברי הקיבוץ.

את הדילמות שעימן התמודד קיבוץ עין השופט באשר להתגייסותו לשירות הביטחוני בשנות מלחמת העולם השנייה אפשר למיין לשלושה תחומים עיקריים: אידיאולוגי-פוליטי-מדיני שעיקרו הגנה בתחומי ארץ ישראל או מחוצה לה ושיתוף פעולה עם הבריטים; אידיאולוגי-פנימי שעיקרו תפיסת המרות של הקולקטיב על הפרט, משמעות ההתנדבות האישית וגיוס נשים; ובעיות מעשיות של הקיום הפיזי והכלכלי של המשק ושל צרכיו למול העמידה במכסות הגיוס.

10 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 304.

11 אורי ברנר, **לצבא יהודי עצמאי - הקיבוץ המאוחד בהגנה 1939-1945**, רמת אפעל: יד טבנקין, 1985 (להלן: ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**); לוי דרור (עורך), **ספר השומר הצעיר, כרך ב' - ממלחמת העולם השנייה ועד פרוץ מלחמת העצמאות 1939-1947**, מרחביה: ספרית פועלים, 1961 (להלן: דרור, **השומר הצעיר, כרך ב'**).

12 יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א': ההתנדבות ומקומה במדיניות הצינית והישובית 1939-1942**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979 (להלן: גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**).

13 כך לדוגמה נמצאו מספר דפים גזורים בתוך **פרוטוקול שיחות הקיבוץ משנת 1939**, אע"ה.

14 ראו שימוש שעשה בהם גלבר, בספריו על ההתנדבות במלחמת העולם השנייה, שם. אולם הוא לא עשה שימוש בארכיונים של הקיבוצים, אלא בחומרים שהועברו מהם לארכיונים מרכזיים כגון ארכיון הקיבוץ הארצי בגבעת חביבה או הארכיון הציוני המרכזי.

הדילמה האידיאולוגית-פוליטית-מדינית

בספטמבר 1940 החליטו מוסדות היישוב לאפשר להתגייס לצבא הבריטי בגבולות ארץ ישראל. בעקבות כך "התקיים ברור פוליטי לקראת הגיוס החדש של ארבע מאות איש בתור יחידה צבאית יהודית מסונפת לצבא הבריטי שמשרת בתוך גבולות הארץ וסביבותיה. הוחלט לחייב את הגיוס הזה פה אחד".¹⁵

הבירורים הפוליטיים היו עניין שבשגרה בכל פעם שנדרש קיבוץ עין השופט לדון מי מחבריו יישלח לשירות ביטחוני. אולם המוקד, אשר ליווה את תהליך הגיוס, היה אידיאולוגי-פוליטי-מדיני - האם יש להשתתף במסגרות שיילחמו בגרמנים בכל מקום או להתמקד בהגנה בגבולות ארץ ישראל? עניין זה היה קשור גם לוויכוח חריף (פולמוס) על אודות השתתפות במסגרות הצבא הבריטי. עם פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, נייער הוויכוח בתוך היישוב היהודי בארץ ישראל לגבי שיתוף הפעולה עם הבריטים במאמץ המלחמתי, והוא נסב על רקע סיום המרד הערבי ו"הספר הלבן" של 1939. המשמעות העולמית של המלחמה ומשמעותה כלפי העם היהודי עדיין לא היו ברורות, והסכנות בתוך ארץ ישראל והמאבק על עתיד הארץ למול הבריטים והערבים היו מוקד ההתייחסות. אנשי השומר הצעיר ראו את בריטניה כ"אימפריאליסטית" ואת המלחמה כרלוונטית בגבולות ארץ ישראל וכהזדמנות לחזק את היישוב.¹⁶

הוויכוח על אודות השירות בצבא הבריטי התחדש והתלהט באביב-קיץ 1941, עת נדרש הקיבוץ להוסיף חברים נוספים למכסות הגיוס על פי דרישת התנועה וההסתדרות הציונית. במאי 1941 הייתה בריטניה בנקודת שפל במלחמה במזרח התיכון. ספק אם היא הייתה יכולה לעצור את התנופה הגרמנית בבלקנים ובמדבר המערבי, אלמלא היו מעייניו של היטלר מופנים לעבר הפלישה הקרובה לברית המועצות,¹⁷ אך החשש מפני סכנה ישירה לארץ ישראל התעורר במלוא עוצמתו. כמו בוויכוחים בתוך היישוב היהודי בכללותו ובמוסדות התנועות הקיבוציות כך גם בעין השופט היו ויכוחים ושיחות קיבוץ רבות על הגיוס באוגוסט 1941.¹⁸

15 **שיחת קיבוץ 17.9.1940**, אע"ה 22/242, פרטיכל שיחת קיבוץ (1939-1942) (להלן: **שיחת קיבוץ 17.9.1940**).

16 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 150; גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 268.

17 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, א', עמ' 298.

18 **שיחות קיבוץ מה-24, 25, 26, 30 באוגוסט 1941**, אע"ה 22/242.

נקודת המבט האידיאולוגית הובעה גם בדיונים בעין השופט: "אני מתנגד לגיוס. המלחמה היא מלחמה בין שני אימפריליזמים ואינה מלחמת הדמוקרטיה נגד הפשיזם, מעמד הפועלים אינו יכול למסור את המלחמה נגד הפשיזם בידי האימפריליזם הבריטי".¹⁹

לשיתוף הפעולה עם הבריטים נמצאו פתרונות אידיאולוגיים לנוכח המציאות,²⁰ אולם הטיעונים העיקריים נגעו ברצון להגביל את ההשתתפות ללחימה בגבולות ארץ ישראל, בדומה לגישה שהמשיכה להיות השלטת בשומר הצעיר:²¹ "אנו מעונינים בהגנה על הארץ. כוחנו אינו קטן. הבסיס שלנו פה - מדן ועד באר שבע. האוריינטציה שלנו צריכה להיות - הגנת הארץ בגבולותיה".²²

מה גם שניסיון הקיבוץ מגיוסי השנים הקודמות באשר להבטחות הבריטים למקום השירות לא היה חיובי, בלשון המעטה. חבר הקיבוץ יחזקאל נוימן היה בין הנופלים בשבי הגרמני בעת נסיגת הבריטים מיוון: "בוויכוח בקיבוץ לא הייתי בין מחייבי הגיוס. לא היה יסוד להבטחות על 'גבולות הארץ' וכל יתר ההסתייגויות [...] בצבא יכריעו תמיד השיקולים הצבאיים ולא צרכי הישוב העברי".²³

במחצית שנת 1942, כאשר מלחמת העולם עמדה בפתחה של ארץ ישראל, גברה ההתנדבות, והאווירה כלפי הגיוס הייתה שונה מהגיוס בשנים הקודמות.²⁴ אולם ניתן לראות שהקיבוץ הארצי המשיך להיות עקבי בדרישתו להגן על היישוב בארץ ישראל גופא²⁵ הן במסגרת השלטון הבריטי והן במסגרת כוח המגן, ובעיקר הפלמ"ח. קו זה שהיה מוביל בתפיסת הקיבוץ הארצי מתחילת המלחמה קיבל חיזוק לנוכח מצב המערכה במדבר

19 **שיחת קיבוץ 24.8.1941**, אע"ה 22/242, פרטיכל שיחת קיבוץ (1939-1942). דברים אלה נאמרו אחרי שהוסרה המצוקה האידיאולוגית שנוצרה בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ראה **עין השופט**, עמ' 31.

20 ראו לדוגמה מאיר יערי, **בפתח תקופה**, מרחביה: הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, 1942, עמ' 23.
21 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 422; ראו גם דעתו של שמעון אבידן: שאול דגן ואליהו יקיר, **שמעון אבידן גבעתי, האיש שהיה לחטיבה**, גבעת חביבה: יד-יערי, 1995 (להלן: דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**), עמ' 61-62.

22 דברים בשיחת קיבוץ מ-24 באוגוסט 1941, מתוך חוברת **5 שנים בהתיישבות**, עין השופט, 5 ביולי 1942, אע"ה תיק כללי 3-4 (להלן: **5 שנים בהתיישבות**).

23 שם.

24 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 540.

25 ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 339.

המערבי.²⁶ הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד שינו את החלוקה הפנימית של מכסות הגיוס והעמידו את הפלמ"ח בעדיפות ראשונה בניגוד להחלטת הסוכנות.²⁷ את החלטה זו אישר כמובן קיבוץ עין השופט: "9.5.42 - הקיבוץ מאשר את החלטת הווע'הפ ואת המכסה שהוטלה עלינו: שני חברים לצבא, שלושה לנוטרות וארבע לפלמח, מהם שתי חברות".²⁸

בראשית 1943 ביתר שאת גברה התחושה על המצוקה הקשה של העם היהודי. נראה שכעת בעין השופט רואים צורך בשירות בצבא הבריטי מחוץ לגבולות ארץ ישראל.²⁹ עניין זה נתמך על ידי תחושת הרווחה שנוצרה בעקבות הסרת האיום הגרמני הישיר על ארץ ישראל.³⁰ רוח זו של היציאה מחוץ לגבולות ארץ ישראל נשבה מכאן ואילך. בספטמבר 1944 בעלון הקיבוץ נכתב: "מקץ חמש שנות מלחמה... ההודעה על הקמת הבריגדה היהודית ('החטיבה היהודית הלוחמת') נתקבלה, אם כי באיחור רב, בהרגשת סיפוק רב".³¹ מעיון בכתבי ראשי הקיבוץ הארצי ואנשיו נראה שכעת השירות בצבא הבריטי משרת את השליחות התנועתית והיישובית אל שרידי יהודי אירופה.³²

מרות התנועה על קיבוציה

הציטוט שלעיל מעלה עניין נוסף - התיאום עם מוסדות הקיבוץ הארצי או נכון יותר מרותם של המוסדות הללו על הקיבוצים. הודעה מסוג זה נמסרה בשיחת קיבוץ בעקבות דרישה לגייס חבר ספציפי: "כידוע יוסף קיבל הודעה שהוא צריך להתגייס בתור קצין בין ארבע מאות החברים המתגייסים עכשיו. התיעצנו עם ועדת הבטחון של הקיבוץ הארצי והם העריכו את התגייסותו של יוסף לדבר מועיל והם המליצו על התגייסותו. יוסף לכשעצמו לא מתנגד".³³

-
- 26 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 535, 537; דרור, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 35.
- 27 ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 108; גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 540; ראו גם חוזר הוועד הפועל ממאי 1942 בתוך: דרור, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 34.
- 28 **5 שנים בהתיישובות**.
- 29 **עלון הקיבוץ**, מספר 8, 13 בינואר 1943, אע"ה.
- 30 **עין השופט**, עמ' 33.
- 31 יוסף וינפלד (עורך), **ניר בהרים - מיומנו של קיבוץ עין השופט**, ירושלים: ראובן מס, 1948, עמ' 108, הכיתוב מתייחס לספטמבר 1944 (להלן: וינפלד, **ניר בהרים**).
- 32 דרור, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 115-196.
- 33 **שיחת קיבוץ 21.9.1940**, אע"ה 22/242, פרטיכל שיחת קיבוץ (1939-1942).

מילולית הועלו טענות והתנגדויות כלפי הנחיות הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי.³⁴ לעיתים היו הדברים כרוכים באידיאולוגיה ולעיתים היו פשטניים בהרבה. כך נטען שמשקל יתר מופנה לגיוס ולא להתיישבות, והפועלים ואחרים מנצלים זאת: "בעיר רואים, כי הפועל וחבר הקיבוץ מתגייס, על כן חושב כל אחד בלבו: ילכו הם. הנהגת הפועלים נכנעה לאוירה זו בישוב, כשם שהיא נכנעת בכל יתר שטחי החיים".³⁵ אולם לרוב ראו את הגיוס ככורח וחובה בעת קשה: "מצבנו הוא טרגי, אבל ברירה אחרת אין. אני מאמין שאנו נלחמים לטובתנו".³⁶ נוסף על כך נאמר, באופן דומה, שלא יאפשרו מחאות וסירוב: "אין להשוות את ההליכה לצבא ולהליכתנו להתיישבות. להתיישבות הולכים מתוך רצון לחיות. לצבא הולכים, כדי להגן על אלה הנשארים במשק לבנותו... כיצד לשנות את פני הדברים בישוב? לא להתגייס בתור מחאה? אין זו הדרך".³⁷

מרות מוסדות התנועה הייתה אפוא עניין מרכזי ומוביל בשיקולים ובהחלטות באשר להתגייסות. הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי היה הגוף שממנו יצאו ההנחיות אל הקיבוצים, והוא שקבע את מכסות הגיוס. בסיכום הדיונים גברה, כמעט תמיד, המחויבות התנועתית והארגונית: "המסגרת הארגונית שלנו מחייבת את היחיד לקבל את העול. אילו היה כל אחד מאתנו צריך להכריע מתוך רצונו החפשי אולי היה מכריע אחרת. אין אפשר להסתלק מן המערכה ולא להיענות לתביעת הגיוס".³⁸

גם חבר אחר טען כמה ימים מאוחר יותר לנוכח התנגדות של כמה מן הנוכחים בשיחת הקיבוץ באשר לגיוס: "אי אפשר על יסוד כל שמועה חולפת שעורר את הוכוח היסודי מחדש. אנחנו שייכים לתנועה מסוימת שהמוסדות שלה בודקים באופן יסודי את התפקידים ואנחנו צריכים לקבל את המרות".³⁹

34 שיחת קיבוץ 9.5.1942, אע"ה 21/238.

35 5 שנים בהתיישבות. בדברים צדק מסוים שכן על פי גלבר במאי-יוני 1941, עשרים אחוזים מהמגויסים היו מהמשקים, ראו גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 360.

36 5 שנים בהתיישבות.

37 שם.

38 שם.

39 שיחת קיבוץ 30.8.1941, אע"ה 22/242, פרטיכל שיחת קיבוץ (1939 – 1942) (להלן: **שיחת קיבוץ 30.8.1941**).

לסיכום, גם אם לעיתים הועלו טרוניות על חוסר ההתחשבות של מוסדות הקיבוץ הארצי, או שנעשה ניסיון להשהות את ההתייחסות להנחיות,⁴⁰ בסופו של דבר אושררו הגיוסים שהגיעו לכדי דיון בשיחות הקיבוץ. מבחינה זו הייתה מרות התנועה מלאה: "אנו צריכים להבין שהקיבוץ הארצי יוכל להוציא את יחזקאל גם בלי הסכמתנו ואנו לא נוכל לעמוד ואף לא כדאי ללחום נגד זה".⁴¹

הנחלת מרותו של קיבוץ עין השופט על הפרט ודילמת ההתנדבות האישית

כפי שמוסדות הקיבוץ הארצי הטילו את מרותם על הקיבוצים השונים, כך גם פעל קיבוץ עין השופט להנחיל זאת כקולקטיב על הפרט. עניין זה הקיף את כל תחומי החיים של חברי הקיבוץ וחל גם על ההתגייסות ועל השליחות. לעיתים אף נכפתה השליחות על האדם למרות קשייו האישיים ולמרות התנגדותו: "למרות קשייו האישיים של יהושע והקושי למצוא אחר שימלא את מקומו, רואה הקיבוץ בשליחות זו צו השעה שאין לדחותו. הוא מוכרח לצאת מיד".⁴²

בעקבות הדיון על הגיוס שנערך באוגוסט 1941, סוכם: "החלט: הקיבוץ יתכנס מחר בערב לקביעה המתגייסים ע"י הגרלה".⁴³ עניין זה יכול להיראות תמוה בעיני המתבונן כיום, אולם להגרלה היו מספר סיבות. הראשונה, להצהיר שהיציאה למלחמה איננה תוצאה של מצוקה כלכלית, של הרפתקנות ושל שאפתנות אישית של הפרט אלא שליחות מטעם הקולקטיב ובשמו. נוסף על כך, באופן הצהרתי, כולם רוצים ומוכנים להתנדב, על כן הזכות לכך תינתן אקראית על ידי הגרלה. על כך נאמר: "בהתגייסותם הם מקיימים שליחות קיבוצית ומרות תנועתית".⁴⁴

המרות הקולקטיבית עמדה למבחן בעקבות הגרלה זו. חבר קיבוץ שנבחר, כלומר שעלה בגורל, טען שכעת, עם קבלת סמכות הקיבוץ וההגרלה, זכותו לבחור את היחידה שבה ישרת. עניין זה הוביל לבירורים בין החבר ובין

40 שיחת קיבוץ 2.12.1944, אע"ה 21/238.

41 שיחת קיבוץ 7.8.1947, אע"ה 21/239, פרטיכל שיחת קיבוץ (45/47).

42 וינפלד, ניר בהרים, עמ' 135, דברים המיוחסים ליוני 1947.

43 5 שנים בהתיישבות. בהמשך נכתב: "26.8.41 – ראשון לגיוס נקבע ברוך". ראו גם: שיחת קיבוץ 26.8.1941, אע"ה 22/242. על פי ההגרלה, יחזקאל היה השביעי ברשימת הגיוס.

44 אברהם בנשלו, "הקיבוץ בעת מלחמה" 1941, השומר הצעיר, כרך ב', עמ' 73.

הקיבוץ ובתוכו. בין השאר, הועלו כמה סוגיות: האם מותר ליחיד לקבוע את מקום שירותו בבחירה חופשית? האם צריך הקיבוץ לכפות זאת עליו? ומה מקומם של מוסדות התנועה בהחלטה האישית?

ניתן לשער כי הדילמות הללו יסודן באופיו של קיבוץ עין השופט, ושורשיהם בתפיסת השומר הצעיר, שהיה מהתנועות המעטות שהטביעו חותם עמוק על חיי חבריהן.⁴⁵ בשנות השלושים הפכה תנועה זו מתנועת נוער פתוחה, בעלת סגנון ייחודי, אך ללא מחויבות אידיאולוגית מוגדרת, לגוף התיישבותי-פוליטי בעל מכוונות (אוריינטציה) נוסח הדגם הבולשביקי. מכאן נובע שהקולקטיביות הרעיונית שהוגדרה כ"חופש הבריור ומשמעת בביצוע" חייבה לקבל את "דין התנועה" ואת מרות הציבור ומוסדותיו.⁴⁶ ההזדהות המוחלטת של הפרט עם החברה התבטאה בשלושה מישורים: אדיקות אידיאולוגית, נאמנות פוליטית והשתלבות מלאה ופעילה בחיי קיבוץ עין השופט ובמשימותיו.⁴⁷

חברי קיבוץ עין השופט נבחרו לשליחויות הן צבאיות-ביטחוניות והן תנועתיות. מושג השליחות היה מרכיב מרכזי בזהות הקיבוץ מראשיתו ובמשך שנים רבות. ניתן לומר ששתי פנים לשליחות: להיות דוגמה ומופת מעצם הוויית החיים השיתופית כדגם ובשורה לחברה החדשה; וההיחלצות למשימות לאומיות וחברתיות, כמבטאת גישה פונקציונלית הרואה בקיבוץ מכשיר הגשמה. השליחות נתפסה כמשימה של הקיבוץ כולו, והוא הנושא בה כקולקטיב בפעולתו בקיבוץ פנימה ובו בזמן בשליחות חבריו למשימות מחוץ לקיבוץ. השירות הביטחוני והגיוס למסגרות הביטחוניות, הן ההגנה והפלמ"ח והן במסגרות הבריטיות, נתפסו אף הם כשליחות מטעם הקיבוץ.⁴⁸ היחס, לפחות הכתוב, כלפי שני סוגי השליחויות, הביטחוניות והתנועתיות, היה זהה:

45 אלקנה מרגלית, "השומר הצעיר" - מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1936-1913), תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות על שם חיים ויצמן, 1971, עמ' 10.

46 רינה פלד, "האדם החדש" של המהפכה הציונית, השומר הצעיר ושורשיו האירופיים, תל אביב: עם עובד, 2002 (להלן: פלד, האדם החדש), עמ' 223; סניגוריה על הקולקטיביות הרעיונית ראו: יעקב חזן, "ברית-אמת של תנועה פוליטית לוחמת", מתוך מפלגת פועלים השומר הצעיר בארץ-ישראל - ועידת היסוד 22-23.1946 דין'וחשבון, תל אביב: הוצאת מרכז מפלגת הפועלים השומר הצעיר, יוני 1946, עמ' 22-23.

47 פלד, האדם החדש, עמ' 222.

48 אלי אברהמי (עורך), לקסיקון הקיבוץ, רמת אפעל: יד טבנקין, 1998, עמ' 311-312; ראו דוגמה נוספת: דברי ערך, לכסיקון ערכים מקומיים של קיבוץ בארי, קיבוץ בארי, 1997, עמ' 146.

אלה באים ואלה יוצאים - לשליחות לגולה. הדם של ימים אלה בארץ ובתפוצות נשמע הפעם במסיבות חברים, שיצאו בשליחות התנועה ושממשיכים לחזור הביתה, מי משרות בצבא ומי בשליחות בימ־מלחמה... מסתיימת תקופה של שליחויות גדולות, במדים ובלי מדים; שליחויות של כבוד בימ־מסה.⁴⁹

כך גם קובצו הרשימות בשני התחומים במדור אחד "בהגנה ובשליחות", בספר שיצא לציון 25 שנה להקמת עין השופט.⁵⁰ לפי המקורות, קשה להעריך האם אכן זכו שני סוגי השליחויות לאותה יוקרה. אולם הבנת מהות השליחות כערך בעיני הקיבוץ וכמשימה המוטלת על הפרט היא המרכזית להבנת מהלך העניינים המפורטים.

באוקטובר 1941 התברר שהחבר שהוגרל התחיל לשאת ולתת עם הצבא הבריטי באופן עצמאי. עניין זה עורר כעס ולובן בכמה שיחות קיבוץ נוספות: "עשה דבר בלתי נכון שהתחיל במו"מ על התקשרות עם יחידה שהקבא [הקיבוץ הארצי, ב"ז] אינו מחייב אותה. השקפה הפוליטית של הק. הא. מחייבת את הקיבוץ וגם את הפרט".⁵¹

בתחילת שיחה נוספת כעבור עשרה ימים עמד אותו חבר על דעתו, בתחילה כמתנצל: "מאותו רגע שנפל בגורלי להתגייס, אני רוצה להרגיש את עצמי חופשי. כי לא נעים לי להעסיק צבור אנשים בגורלי".⁵² אך בהמשך נעמד מול רצון הקיבוץ ומול המוסדות:

האם עלי ללחום את מלחמת "הש. הצ." [השומר הצעיר, ב"ז], או למען העניין היהודי של המלחמה נגד היטלר? [...] אין זה נאה, שהמשק אשר צריך אותי ואת ידיעתי - יגיד לי לאן ללכת. אני אבחר את היחידה המתאימה. החשבון שלכם הוא - כי אם אני אתגייס ליחידה שבחרתי אז יצטרך ללכת המספר שנים. אני החלטתי ללכת הקיבוץ היה צריך לגלות הבנה.⁵³

49 וינפלד, **ניר בהרים**, עמ' 126.

50 **עין השופט**, עמ' 141.

51 **שיחת קיבוץ 1.10.1941**, אע"ה 22/242.

52 ש.ם.

53 ש.ם.

הגם שבסופו של דבר הצליח אותו חבר לעמוד על דעתו וגויס ליחידת הטרקטוריסטים שרצה לשרת בה,⁵⁴ המסכת שהוצגה מדגימה את דילמת הגיוס ואת מרות המסגרת על הפרט. באביב-קיץ 1942 הייתה התייחסות שונה לגבי ההתנדבות האישית. על פי גלבר, כעת הייתה נכונות גדולה להתנדבות וגילויים לא מעטים של חברי קיבוצים שעמדו מול התנגדות הקולקטיב לרצונם להתגייס.⁵⁵ בשיחות קיבוץ שנערכו בעין השופט במאי 1942, סוכם שיש לראות את ההתנדבות האישית בעין שונה. לאחר שהקיבוץ נדרש למכסת גיוס של עשרה חברים ואשרר אותה, הוא דן באופן שבו ייבחרו המתגייסים. הועלו כמה הצעות, בהן הגרלה, התנדבות וועדה שתקבע על פי מפתח משקי את המועמדים. סוגיה זו נידונה עוד כמה ערבים, ולבסוף נקבע שיש להצביע על רשימת מתנדבים,⁵⁶ ובהם אושר גם יחזקאל.⁵⁷ אף שכל הרוצה וכל המסוגל להתגייס עדיין היה צריך לקבל את אישור הקיבוץ ואת החלטת הקולקטיב לכך, ההתנדבות האישית קיבלה ביטוי ומקום מרכזי מכאן ואילך.

הדילמה המעשית: הקיום המשקי למול הצורך הביטחוני

במהלך המלחמה המשיכה הדאגה למשק להוות משקל נגד לצורך להתגייס למשימות ביטחוניות. בקיבוץ אשר קיומו נשען על עבודה חקלאית הדורשת מיומנות, ידע וידיים עובדות רבות, גיוס חברים משמעותו פגיעה בפעילות המשקית. מועצת הקיבוץ הארצי התייחסה לכך בהחלטותיה,⁵⁸ והדבר הובן היטב בעין השופט. למשל, במאי 1940 סוכם להכשיר את הבחורות כדי שבבוא המועד יוכלו להחליף את המתגייסים.⁵⁹

מקיץ 1941, כפי שכבר הוצג, נעשתה התביעה לגיוס רבה יותר ויותר. הקיבוץ עמד, כאמור, למול הנחיות הקיבוץ הארצי: "הקיבוץ צריך להחליט על הגיוס הנוסף לחיל הרגלים, בהתאם להחלטת הועד הפועל של הקי"ה, שהחליט לגייס כ-50 איש כרגע ולהכין 50 נוספים... אנו חייבים להיענות

54 הקטע הציג את מגויסי הקיבוץ ב-5 ביולי 1942, 5 שנים בהתיישבות.

55 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 540.

56 **שיחת קיבוץ 12.5.1942**, אע"ה 21/238.

57 **שיחת קיבוץ 14.5.1942 ו-18.5.1942**, אע"ה 21/238.

58 דרוו, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 34, מהחלטות מועצת הקיבוץ הארצי יוני 1940.

59 **עין השופט**, עמ' 29; יונה גולן, "החבירה בקיבוץ", **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 78; ראו גם: ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 14, היערכות הקיבוץ המאוחד והדרישה לשיתוף נשים (חברות).

לתביעת הגיוס, תוך שמירה על המשק בהתפתחותו הבלתי מופרעת".⁶⁰ חבר קיבוץ נוסף הוסיף והתייחס למשקל שיש לצורכי המשק, כמובן, בשקלול המרות התנועתית: "קובע אצלנו השיקול המשקי, אולם תביעת 350 איש מהתנועה הקיבוצית אינה סותרת את הצרכים המשקיים".⁶¹

בתוך המשק דרשו חלק מהחברים להעמיד את הגיוס למול חיוניות בעלי התפקידים. בדיון על הגיוס לפלמ"ח בקיץ 1941 מסיבות משקיות וביטחוניות ומסיבות הקשורות לעבודה נדחה גיוסו של שמעון אבידן – הוא "גבעתי", מבכירי הפלמ"ח ומפקד החטיבה, שעל שמו כונתה החטיבה במלחמת 1948. כך לפחות, עולה מתוך שיחת הקיבוץ: "ברלה מבקש לא להביא את שמעון בחשבון מתוך סיבות [...] של ממלא מקום חשוב כאן; שמעון: מבקש להעמיד אותו כי תפקידו שם יהיה יותר חשוב מתפקידו כיום; אברהם פ. מצטרף לדעת ברל ומבקש לא להצביע בעד שמעון".⁶²

בשלהי ספטמבר 1941 הגיע אחוז המגויסים לכדי עשרה אחוזים מחברי הקיבוץ, והדבר הורגש בעומס שהוטל על הנותרים במקומות העבודה.⁶³ לקראת קיץ 1942, בד בבד עם המתח הביטחוני ועם הגיוס הקודם הרב של חברים, הגיעה מצוקת הידיים העובדות לשיא. במשקים רבים חסרו אנשים לעבודות הנדרשות. על המצוקה מעידה תביעת הקיבוץ הארצי ממוסדות היישוב לגייס את הנוער הלומד, גם בעיר, לעבודה במשקים בחודשי הקיץ כדי לאפשר את הגיוס המוגבר.⁶⁴ לכן כאשר נדרש הקיבוץ למכסת גיוס נוספת בגיוס באביב-קיץ 1942, לעיתים היה השיקול המשקי ברקע ההחלטות ולעיתים במוקדן: "הרפתנים מערערים על החלטת הקיבוץ לאשר את התנדבותו של מרדכי לנוטרות. אין הוא יכול לעזוב את העבודה ברפת משום שהוא מרכז הענף. אין להעביר את הריכוז לידי אדם אחר במשך יום אחד".⁶⁵

קביעת המועמדים לגיוס לנוטרים הייתה לאחר שכבר נקבעו שמונה חברים לגיוס לצבא הבריטי ולפלמ"ח. על פי התבטאויות בדיון אחר,

60 5 שנים בהתיישובות.

61 שם.

62 שיחת קיבוץ 30.8.1941. אבידן אכן לא אושר לגיוס בעת ההיא.

63 עין השופט, עמ' 31.

64 יהודה סבוראי, פרקים בתולדות הסתדרות "השומר הצעיר" בישראל, תל אביב: ההנהגה הראשית של הסתדרות השומר הצעיר בישראל, 1955, עמ' 59.

65 שיחת קיבוץ 27.5.1942, אע"ה 21/238, פרטיכל שיחת קיבוץ (42/45).

נראה כי הנוטרות לא הייתה במעמד דומה לזו שזכו הגיוס לצבא הבריטי ולפלמ"ח, ולכן הצורך להחליט על פי העדיפות לצורכי העבודה היה השיקול הקובע במקרה זה. בעקבות כך נקבע שתקום ועדה אשר תבחר את שני הנשלחים לנוטרות בהתחשב בדרישות המשק.⁶⁶

ניתן לומר שהדילמה שעמדה לפני הקיבוץ הייתה המתח בין הצורך לקיומו הפיזי של המשק ובין הצורך להתגייס לשירות הביטחוני במהלך המלחמה. לעניין זה נוספה ראיית הקיום הקיבוצי והמשימות המוטלות של הפרט כשליחות והתנדבות. אולם ככל שנמשכה המלחמה, עבר כובד המשקל לשירות הצבאי, כפי שהדברים מובעים בשילוב הזה: "18 בדצמבר 1943 - התקיימה מסיבת פרידה לחנן לרגל התגייסותו לצבא. את דרכו בחיי הקיבוץ ציין בשלושה שלבים של התנדבות, להגנה בימים הראשונה, לעבודה בענף שבו בחר, ושוב להגנה על היקר לו, עבודתו ופרי עמלו".⁶⁷

כאמור, הוצגו בקצרה כמה מהדילמות המרכזיות שעיימן התמודדו חברי קיבוץ עין השופט בבואם לדון בגיוס לשירות הביטחוני במלחמת העולם השנייה. ללא הבנת משמעות המסגרת הקולקטיבית וללא הבנת המושג שליחות יקשה להבין את החשיבה ואת התהליכים שעמדו מאחורי הדיונים וההחלטות שהוצגו בחלקם. נראה כי הגיבוש הקולקטיבי של הקיבוץ אפשר ויכוחים ודיונים ממושכים בדילמות השונות, אך בסופו של דבר התקבלה מרות מוסדות הקיבוץ הארצי והוטלה מרות פנימית. למרות זאת ניתן להבחין שככל שהתמשכה המלחמה, ההתנדבות האישית שבתחילה נדחתה, הלכה והתקבלה כמוטיב מוביל בגיוס. עניין בולט נוסף הוא המתח בין קיום המשק החקלאי ובין הצורך הביטחוני. בהקשר זה ניתן לציין כי זה היה גורם מרכזי בשיקולי המתגייסים, אולם ככל שנמשכה המלחמה, קיבל הצורך הביטחוני משקל רב יותר. כך ביוני 1942 התנדב גם יחזקאל לפלמ"ח ול"מחלקה הגרמנית", ובכך יעסוק החלק הבא.

66 ש.ם.

67 עלון הקיבוץ מספר 7, עין השופט, 1 בינואר 1943, אע"ה תיק כללי 3-4.

חלק ב' – "המחלקה הגרמנית", הבריגדה וההעפלה

"המחלקה הגרמנית" של הפלמ"ח הוקמה ביוני 1942, במסגרת ההכנות לפלישה הגרמנית לארץ ישראל ובשיתוף פעולה עם הבריטים.⁶⁸ "המחלקה", כפי שכתב יהודה בן-חורין, מפקדה השני, לא מימשה את ייעודה המקורי, אולם היא מצאה את עצמה פועלת באפיקים אחרים.⁶⁹ החיבורים על אודותיה נמצאים ברובם בתוך ספרות ההיסטוריה הרשמית⁷⁰ או בזיכרונות אנשיה.⁷¹ חיבורים אקדמיים בנידון הם מועטים ומצומצמים בהיקפם.⁷² בפרק זה ננסה לעמוד על קורותיה ועל התפקידים שמילאו אנשיה בפעילויות ביטחוניות שונות על ידי שימוש במקורות הקיימים ועל ידי מעקב אחרי מהלכיו ומעשיו של יחזקאל בעת שירותו בה. בהמשכו של החלק הקודם נבחן את המשמעות שהייתה למשקל היחסי של אנשי השומר הצעיר ב"מחלקה הגרמנית".

מרבית אנשי המחלקה הגרמנית היו חברי קיבוצים, חברי הכשרה או אנשי עליית הנוער אשר התחנכו בקיבוצים, ומוצאם היה מגרמניה או מאוסטרייה. הגיוס היה במתווה שבו חבר הביא חבר,⁷³ והדבר הוביל להרכב החברתי-רעיוני ההומוגני שלה, נוסף על מוצאם המשותף.⁷⁴ יתר

68 יעקב מרקובצקי, **היחידות היבשתיות של הפלמ"ח**, תל אביב: משרד הביטחון, 1989 (להלן: מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**), עמ' 57; פנקס השירות בפלמ"ח של יחזקאל שטרן, מספר מגויס 10894, תאריך גיוס 15.6.1942, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; על תהליך ההקמה והמטרות ראו עדות שמעון אבידן מתוך **כנס המחלקה הגרמנית במשמר העמק**, 2 בספטמבר 1988, המרכז לתולדות כח המגן – ה"הגנה" (הודפס מתוך הקלטה) (להלן: **כנס המחלקה**), עמ' 11–12. על תוכנית ההגנה ראו: שאול דגן, **תוכנית הצפון**, תל אביב: משרד הביטחון, 1994.

69 יהודה בן-חורין, "המחלקה הגרמנית", מתוך: זרבל גלעד (עורך), **ספר הפלמ"ח, כרך א': מהתגוננות להגנה**, תל אביב: ארגון חברי פלמ"ח בהוצאת הקיבוץ המאוחד, 1955 (להלן: בן-חורין, "המחלקה הגרמנית"), עמ' 507.

70 יהודה סלוצקי (עורך), **ספר תולדות ההגנה, כרך ג': ממאבק למלחמה, חלק ראשון**, תל אביב: עם עובד, 1973 (להלן: סלוצקי, **תולדות ההגנה**), עמ' 386–387; מרדכי תל צור, "המחלקה הגרמנית", מתוך **השומר הצעיר**, כרך ב, עמ' 143–146. תל צור גם הוא מאנשי המחלקה הגרמנית.

71 יהודה בן-חורין, **זכות אותם ימים**, תל אביב: מורשת – בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספרית פועלים, 1975 (להלן: בן-חורין, **זכות אותם ימים**); דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי; כנס המחלקה; שאול דגן, החטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל) במלחמת העולם השנייה – ספר הגדוד השלישי, תל אביב: איגוד החיילים המשוחררים בישראל – ועד הגדוד השלישי, 1996 (להלן: דגן, החטיבה היהודית הלוחמת).**

72 מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**; ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**.

73 דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**, עמ' 65–67. ראו גם: מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**, עמ' 60–61.

74 מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**, עמ' 138–139. נספח המכיל את שמות חברי המחלקה הגרמנית ומקום מגוריהם בעת שירותם במחלקה (מרקובצקי טועה ורושם את יחזקאל שביט כחבר כפר מנחם). ראו גם: **רשימה שמית של חברי המחלקה שהוכנה בידי חיים מילר**, את"ה (ארכיון תולדות ההגנה) 25/26.

על כן כמחצית מחבריה היו אנשי הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר, לעומת פחות משניים עשר אחוזים שמנו אנשי השומר הצעיר בכלל הפלמ"ח.⁷⁵ יתרה מזו מפקדיה שמעון אבידן ויהודה בן־חורין היו בעלי רקע אידיאולוגי קומוניסטי.⁷⁶ גם יחזקאל, כאמור, היה תוצר של חינוך ופעילות אידיאולוגיים אקטיביים בעלי רקע מרקסיסטי של השוצבונד ושל קן השומר הצעיר בווינה.⁷⁷ הלכידות הקולקטיבית של אנשי השומר הצעיר היא מפתח בהבנת סוגיית ההתנדבות והגיוס לשירות הביטחוני. לעניין זה השפעה גם על הלכידות ועל המשמעת היחידתית של המחלקה הגרמנית ועל נאמנותה להנהגת היישוב והתנועה,⁷⁸ כפי שזכרו זאת אנשיה: "המחלקה הגרמנית - אנחנו. לא אני, אתה והוא - רק אנחנו. רעות ללא סייג, מעבר, לנטיות חיבה או דחיה אישית, רעות שלא התרופפה גם בחלוף הזמן ועם הריחוק במרחב".⁷⁹

אומנם לכידות המחלקה הגרמנית לא עמדה במבחן הלחימה והאש, אך הדבר התבטא בסוג המשימות שהוטלו על חבריה ובאופן מילואן. בתחילה עסקו אנשיה באימונים אינטנסיביים וצפו בדריכות לקראת פעילות כנגד הגרמנים במדבר המערבי, אך זו לא הגיעה. עם חלוף הזמן ובהתרחק המלחמה מארץ ישראל פנו חלק מחבריה ליחידות אחרות, וחלקם אף התגייסו כבודדים לצבא הבריטי.⁸⁰ בראשית 1943 דנו בהגנה בתוכנית "ההצנחה הגדולה" של אליהו גולומב. זה הציע להצניח 250 חברי פלמ"ח ביערות פולין. הבריטים שמטרתם בהצנחה הייתה מודיעינית ולא הצלת יהודים, התנגדו לתוכניתו. עם זאת הם רצו לנצל את חברי המחלקה הגרמנית לחדור לעומק גרמניה. לשם כך למפגש בירושלים עם אנשי המודיעין הבריטי זימנו שמונה מאנשיה, בהם יחזקאל. שם הוצע לו לצנוח בגרמניה. בסופו של דבר, בעקבות התנגדותו של מטה הפלמ"ח, אשר

75 ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 201; כך אנשי חבר הקבוצות הצטרפו לפלמ"ח ולמחלקה הגרמנית רק באביב 1943, **כנס המחלקה**, עמ' 36.

76 דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**, עמ' 6, 65; בן־חורין, **בזכות אותם ימים**, עמ' 16-20.

77 ריאיון עם יחזקאל שביט.

78 על הדין בנושא לכידות קבוצות, בייחוד יחידות צבאיות, ראו מאמרם הקלסי של אדוארד א. שילס ומוריס יאנוביץ', "לכידות והתפוררות בוורמאכט במלחמת העולם השנייה", **פסיכולוגיה צבאית** 1, יולי 2002, עמ' 7-55. קיימת ביקורת על תפיסתם של שילס ויאנוביץ', ראו מאמרים שונים, שם.

79 אריה דביר מתוך **דף יזכור ליחזקאל שביט**.

80 דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**, עמ' 72-77.

חשב שאין עוד יהודים בגרמניה ושזו משימת התאבדות, הוחלט לסרב.⁸¹ באוגוסט 1944, בתוכנית נוספת, הפעם להצנחה בהונגריה, צורפו כמה מאנשי המחלקה הגרמנית, ובהם יחזקאל, לאימונים במשמר העמק, ועימם היו אנשי המחלקה הבלקנית ובודדים מגופים אחרים בפלמ"ח. אולם גם תוכנית זו לא יצאה לפועל.⁸² ריבוי הפעילויות והתוכניות מעידים על המבוכה ועל הבלבול שנבעו מהמצב ומהרצון לעשות דבר למען יהדות אירופה, והאסון שפקד אותה התחיל להתחורר ליישוב בארץ ישראל.

ממחצית 1943 ובשנת 1944 עסקו אנשי המחלקה הגרמנית, הגם ששמרו על ארגונם הבסיסי, בפעילויות ביטחוניות נוספות במסגרת הפיכתם ליחידה לתפקידים מיוחדים של מטה הפלמ"ח.⁸³ על פי רישומיו של יחזקאל בכנס הפלי"ם (פלמ"ח"ים) בשנת 1983, הוא היה פעיל בש"י (שירות הידיעות) של ההגנה בשנת 1944.⁸⁴ ניתן להניח שפעל בחוליות העיקוב אחרי אנשי האצ"ל במסגרת הסזון.⁸⁵ אנשי השומר הצעיר היו מן המתמידים בדרישתם במאבק בארגונים הפורשים.⁸⁶ דבריו של מנהיג התנועה יעקב חזן בוועידת ההסתדרות שדנה בדרכים שיש לנקוט כנגד הפרת המרות של האצ"ל ושל הלח"י מדגימים את הדבר היטב: "כאן אין מקום לפשרה. כאן לא תהיה כל פשרה! הפאשיזם היהודי מוכרח להיעלם, כי בנפשנו הוא".⁸⁷

אנשי המחלקה הגרמנית היו מועמדים להשתתף בפעילות נגד הארגונים הפורשים. לא רק זאת, מפקדה הראשון שמעון אבידן עמד בראש מטה המבצע לאחר פרישת יגאל אלון מהתפקיד.⁸⁸ יחזקאל היה בין חלק

81 ריאיון עם יחזקאל שביט; מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**, עמ' 67. היחידי מאנשי המחלקה הגרמנית שצנח היה דן לנר (צנח באפריל 1944 בצפון יוגוסלביה).

82 ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 238–239; ראו רשימה שמית, שם, עמ' 249.

83 מרקובצקי, **היחידות היבשתיות**, עמ' 68; פירוט הקורסים שעברו אנשי המחלקה והתפקידים שמילאו מקיץ 1943 ראו: **כנס המחלקה**, עמ' 44, 58; דרור, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 145.

84 את"ה 0006/אינד/123.

85 **תעודה על שם יחזקאל כוכבי (Kohavi Yehezkel)** משנת 1944, אע"ה, תיק יחזקאל שביט. על פי יעקב שביט, אנשי ההגנה פעלו במסווה עם משקפים ועם זקנים, ראו: יעקב שביט, **עונת הצייד הסזון, העימות בין "היישוב המאורגן" לארגוני המחתרת 1937–1947**, תל אביב: הדר, 1976 (להלן: שביט, **עונת הצייד**), עמ' 108.

86 סלוצקי, **תולדות ההגנה**, עמ' 535.

87 דרור, **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 48, מתוך ועידת ההסתדרות, נובמבר 1944; ראו גם: שם, עמ' 46–48, 534–537; **השומר הצעיר**, כרך ג', עמ' 654 – הגדרת האצ"ל; סלוצקי, **תולדות ההגנה**, עמ' 536.

88 לגרסתו של אבידן על הסזון ראו: דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**, עמ' 82–92.

מאנשיה שהשתתפו בסזון.⁸⁹ האם פעלו ללא לבטים, ללא עכבות וללא פשרות כפי שיעקב שביט טוען?⁹⁰ יחזקאל לא השאיר אחריו דברים אשר מבהירים דילמה זו, אך אולי בדבריו של אבידן על מאבק זה ניתן להבין את תחושותיהם של הפעילים: "נשאלתי לא פעם אם היו לי ייסורי מצפון כאשר פעלתי נגד יהודים. ובכן היו לי התלבטויות קשות, לעיתים גם ייסורי נפש, אבל מצפוני היה והינו גם כיום נקי".⁹¹

נוסף על הפעילות בחוליות העיקוב, באוקטובר ובנובמבר 1944 שימש יחזקאל שומר לנשיא (ההסתדרות הציונית) חיים ויצמן.⁹² הגם שהדבר היה במסגרת הצבא הבריטי ועם מדים מלאים,⁹³ ניתן לשער שאנשי הפלמ"ח הוצבו להגן עליו כחלק מאבטחת אישי הסוכנות היהודית בתקופת הסזון.⁹⁴

בספטמבר 1944 החל הגיוס לבריגדה היהודית, ובעקבות זאת התנהל ויכוח בין משה שרת שתבע לגייס מאנשי ההתיישבות העובדת וההגנה ובין אנשי הפלמ"ח. הללו התנגדו לגיוס מספר רב של חברי הארגון לבריגדה.⁹⁵ בסופו של דבר הוסכם שהמחלקה הגרמנית, שלא נוצלה לייעודה, ואף פוזרה באוקטובר 1944,⁹⁶ תגויס לבריגדה.⁹⁷ על פי עדותו של יחזקאל, אנשיה לא התלהבו ואף התנגדו לגיוס זה.⁹⁸ בראשית 1945 לבריגדה גויסו או התנדבו 43 חברי פלמ"ח, כ־24 מהם היו אנשי המחלקה הגרמנית ששמרו על מסגרתם,⁹⁹ בהם יחזקאל.¹⁰⁰ גיוס אנשיה היה חלק מהפשרה, ונטען שהיא תהווה מעין "סיירת" של הבריגדה כדי לרצות את התנגדות

89 **כנס המחלקה**, עמ' 65.

90 שביט, **עונת הצייד**, עמ' 103.

91 דגן ויקר, **גבעתי**, עמ' 92.

92 על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; תמונות עם חיים ויצמן, שם; **כנס המחלקה**, עמ' 68.

93 **תמונות**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; **כנס המחלקה**, עמ' 69.

94 שביט, **עונת הצייד**, עמ' 104; סלוצקי, **תולדות ההגנה**, עמ' 537.

95 על גישת הפלמ"ח ועל התנגדותו לגיוס לצבא הבריטי ראו: **ספר הפלמ"ח**, עמ' 28-29.

96 **כנס המחלקה**, עמ' 67.

97 סלוצקי, **תולדות ההגנה**, עמ' 425.

98 על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; **דברים במסיבת העצמאות 1980**, 20.4.1980, שם.

99 ברנר, **לצבא יהודי עצמאי**, עמ' 209-210; מרקובצקי (**היחידות היבשתיות**, עמ' 69) מצוין ששלושים מאנשי המחלקה נשלחו לאירופה, אך נראה שהוא מחשיב את אנשי הפלמ"ח שצורפו למחלקה בשעת הגיוס לבריגדה.

100 תאריך גיוס 23 בינואר 1945, מתוך: **תעודת שחרור מהצבא הבריטי**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

אנשי הפלמ"ח.¹⁰¹ תשובה מעין זו קיבל איש עין השופט אשר ביקש להחליף את יחזקאל בגיוס: "כאשר נודע על גיוסו של יחזקאל, ניונק התנדב להחליף אותו. בקשר לזה יונה נסע לריפטין. מתברר שהפלוגה של יחזקאל באה בחשבון לפעולה מיוחדת ועל כן החלפה ממין זה לא באה בחשבון".¹⁰²

המחלקה הגרמנית גויסה לבסוף בפברואר 1945, ולאחר אימונים במצרים¹⁰³ הגיעה לאיטליה ב-2 במאי 1945, עם סיום המלחמה, ולא השתתפה בקרבות הבריגדה. אומנם אנשיה לא לחמו במלחמה, אך הם המשיכו את פעילותם כחברי הפלמ"ח באירופה. ניתן להיווכח בכך על פי דבריו של יהודה בן-חורין, מפקד המחלקה באותה עת:

בתוך הבריגדה זכינו לכינוי ספק בלעג, ספק בחיבה, 'המחלקה הציונית'. לדעתי משום שמן הרגע הראשון התמסרנו כולנו לתפקידים ציבוריים: הצלת שארית הפליטה, רכש עבור ההגנה ונקם בנאצים. העובדה שכל אנשי המחלקה שלנו היו חברי ההגנה ורובם המכריע חברי קיבוצים, אפשרה לנו לקיים מסגרת חיים משלנו בתוך המסגרת הצבאית. ראינו עצמנו שליחים.¹⁰⁴

המסגרת הארגונית של המחלקה הגרמנית נשמרה, אך אנשיה עסקו בפעילויות מגוונות באופן מפוצל, כבודדים או כקבוצות קטנות, כפי שתיאר זאת אחד מחבריה:

אבל אמנם חיינו במסגרת של מחלקה, אבל זה היה רק מבחינה ארגונית. יחזקאל עדיין היה האפסנאי שלנו ודאג לנו לאספקה קטנה וכך הלאה, והיינו כביכול במשמעת הפנימית שלנו [...]. אבל כל מה שנעשה [...] נעשה אמנם על ידי אנשים מתוך המחלקה הגרמנית, אבל במסגרות אחרות, מסגרת של עליה ב', של הבריחה ושל הנקם.¹⁰⁵

101 דברים של חיים כהנא, מתוך: דגן, **החטיבה היהודית הלוחמת**, עמ' 231; בן-חורין, "המחלקה הגרמנית", עמ' 507; סלוצקי, **תולדות ההגנה**, עמ' 425.

102 **שיחת קיבוץ 6.1.1945**, אע"ה 21/238 – פרטיכל שיחת קיבוץ (42/45).

103 על השהייה במחנה האימונים בפברואר ובאפריל 1945 ראו: אריה רובנס (מאנשי המחלקה הגרמנית), **יומן אישי מבסיס האימונים של הבריגדה**, את"ה 80/314/1, נמסר לארכיון בידי אריה דביר.

104 דגן, **החטיבה היהודית הלוחמת**, עמ' 234; בן-חורין, **בזכות אותם ימים**, עמ' 73.

105 **כנס המחלקה**, עמ' 71-72; לדוגמה ראו: דגן, **החטיבה היהודית הלוחמת**, עמ' 319.

על המרות ועל הסמכות של פיקוד ההגנה על חברה בבריגדה, פטישי כותב שבשנים 1944-1946 הייתה פעילות עצמאית של קבוצות שהתארגנו על פי ועדת השעה (אד-הוק).¹⁰⁶ בהקשר זה ניתן להבין את יכולתה של המחלקה הגרמנית לפעול באופן מאורגן ותחת מרות והכוונה. אך ניתן לציין שחברה לא היו הפעילים היחידים בפעולות הבריחה, הטיפול בפליטים, ההעפלה והרכש. רבים מחיילי הבריגדה והיחידות היהודיות הנוספות פעלו כך, אף לפני הגעת המחלקה וטרם סיום המלחמה.¹⁰⁷ כמו רבים מהם נעו ונדו יחזקאל באירופה תחת כיסוי. זהותו המזויפת הייתה של ד"ר גולדמן - פסיכיאטר.¹⁰⁸

באירופה שימש יחזקאל, בין השאר, בתפקיד אלחוטן ("גדעוני"). ההגנה פרסה מערכת קשר באירופה לפעילותיה השונות. עניין זה הצריך שימוש באלחוטנים שהוכשרו בארץ ישראל ושהגיעו לאירופה במסגרת הצבא הבריטי, ובהמשך חייב לשלוח אלחוטנים נוספים לאירופה.¹⁰⁹ בתחילה שימש יחזקאל "גדעוני" ב"מרכז לגולה" שבצפון איטליה, שם התמקמה הבריגדה בסיום המלחמה.¹¹⁰

יחזקאל, כאמור, שימש "גדעוני". "גדעוני" היה הכינוי לאלחוטני אחת הרשתות של ההגנה. מתעדי ההגנה משתמשים בהגדרה הזו: "גדעוני הוא איש קשר (אלחוטן מורס) של ה'הגנה' שקיים קשר בין הארץ לחוץ-

106 חנוך פטישי, **פיקוד ה"הגנה" על חברה בצבא הבריטי בין השנים 1939-1946**, עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", חיפה: אוניברסיטת חיפה, נובמבר 2003 (להלן: פטישי, **פיקוד ה"הגנה"**), עמ' 116.

107 דגן, **החטיבה היהודית הלוחמת**, עמ' 246 ואילך; יחידות עבריות ראשונות החלו בפעילות זו כבר בהגיען לאיטליה ב־1943, ראו: יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ג': נושאי הדגל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1983 (להלן: גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ג'**), עמ' 207 ואילך.

108 גרשון ועליזה ריבלין, **זר לא יבין - ספר הכינויים**, תל אביב: משרד הביטחון, 1988, עמ' 118; על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

109 ראו דרישה של יהודה ארזי ממטה המוסד לעלייה ב' לגדעונים, **מברק מאלון לארצי, 27.9.45, 0600**, את"ה 14/264; על בניית מערכת הקשר האלחוטני בין איטליה, בין הספינות ובין ארץ ישראל ראו: גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ג'**, עמ' 570-572; מוניה אדם, **קשר אמיץ**, תל אביב: משרד הביטחון, 1986 (להלן: אדם, **קשר אמיץ**), עמ' 243-249; גבי שריג, **הגדעונים באוניות ההעפלה**, רמת אפעל: יד טבנקין, 1988 (להלן: שריג, **הגדעונים**), עמ' 48-52.

110 על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; מכתב מ־27 ביוני 1945, שם; על מערכת הקשר של ההגנה באיטליה ראו: פטישי, **פיקוד ה"הגנה"**, עמ' 77-80; על "המרכז לגולה" שהקימו חיילי הבריגדה והיחידות העבריות האחרות כדי לרכז את פעולות הבריחה, את הטיפול בפליטים ואת העפלה ראו: יעקב מרקוביץקי, **ניצני תחייה: "המרכז לגולה" והפעילות היישובית באיטליה (1944-1948)**, תל אביב: מרכז לגולה, 1997 (להלן: מרקוביץקי, **ניצני תחייה**). על מיקום החטיבה ראו: דגן, **החטיבה היהודית הלוחמת**, עמ' 236.

לארץ, באוניות או מתחנות היבשה".¹¹¹ את הכשרתם רכשו ה"גדעונים" בקורסים שונים שקיימו ההגנה והפלמ"ח במשך השנים.¹¹² נראה שיחזקאל הוכשר במרץ 1943 בהיותו חבר המחלקה הגרמנית.¹¹³ על פי רשימת ה"גדעונים" המופיעה בספרו של שבתאי טבת, "גדעונים", שימשו 178 גברים ונשים אלחוטנים, 14 מהם נפלו במהלך פעולתם.¹¹⁴ על פי ינאי ואלמוג, היו 213 "גדעונים", מתוכם הפליגו 65 בתפקידי אלחוטנים ומלווי ספינות מעפילים.¹¹⁵

נוסף על ספרו "החסמבאי" של טבת על אודות ה"גדעונים", ליקט וריכז גבי שריג קטעים ונתונים על פעילותם בחוברת מטעם ארכיון ההגנה – "הגדעונים באוניות ההעפלה".¹¹⁶ בספרון מרוכזים מידע והפניות לתיקי ארכיון, אולם מעיון בהם ניתן להיווכח באי־דיוקים באשר לפעילותו של יחזקאל כ"גדעוני" בספינת המעפילים. הספינה "נטונה" או "נתן", כפי שכונתה מאוחר יותר, הפליגה פעמיים לארץ ישראל. שריג מציין שיחזקאל היה "גדעוני" ב"נתן א'" אשר ב־4 בספטמבר 1945 הגיעה לקיסריה,¹¹⁷ כלומר בסבב הראשון של הספינה לחופי ארץ ישראל. אולם לא כך עולה מבחינה חוזרת בארכיון. תיאורו של שריג לקוח מתשדורות הנושאות תאריכים הקשורים ל"נתן ב'", ועיון בקטעיהן הקשורים ל"נתן א'" איננו מאפשר לזהות את יחזקאל כ"גדעוני" על ספינה זו. גם התייחסותו של יחזקאל לפניית מחברי הספר "זר לא יבין" מאששת את היותו "גדעוני" רק על הספינה "נתן ב'".¹¹⁸ אהרני עושה אף הוא שימוש בממצאים שבתיקי הספינות בארכיון תולדות ההגנה, ופרטיו בנוגע ל"נתן ב'" מדויקים יותר.

111 שמואל ינאי ויוסף אלמוג (עורכים), **השערים פתוחים – אסופת זכרונות העפלה 1945–1948**, תל אביב: קרן פל"ים, 2001, מהדורה שנייה (להלן: ינאי, **השערים פתוחים**), עמ' 20; נאור, **לכסיקון**, עמ' 98.

112 אדם, **קשר אמיץ**, עמ' 219.

113 על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

114 שבתאי טבת, **גדעונים**, תל אביב: מערכות, 1968, עמ' 231–232. את הרשימה מסרה הוועדה המארגנת של "הגדעונים".

115 ינאי, **השערים פתוחים**, עמ' 20. הם מסתמכים על שריג, **הגדעונים**, עמ' 26, אך שם רשום 213 אם כי ברשימה המפורטת מוזכרים 212 שמות. ראו גם: חוברת **שנת ההעפלה כנס הגדעונים 1.9.1984**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

116 שריג, **הגדעונים**.

117 שם, עמ' 84–86.

118 **מכתב לארכיון "ההגנה" מאת יחזקאל שביט 17/10/1985**, מתוך אע"ה, תיק יחזקאל שביט. על פי סימון בכתב יד על הזמנה לכנס הגדעונים 1.9.1966, שם; ראו: גם ריבלין, **זר לא יבין**, עמ' 118.

מספרו "מטות תורן", שגם הוא מעין לקסיקון של ספינות המעפילים, ניתן ללמוד פרטים רבים וטכניים על הספינות השונות ועל אופן הפלגתן.¹¹⁹ הספר האחרון מבית היוצר של העמותה לחקר כוח המגן הוא ספרם של זהר ופעיל, "הפלמ"ח הימי (הפלי"ם)",¹²⁰ ושני הספרים שלעיל מוזכרים בו. בעבודה הנוכחית אתמקד בשימוש בממצאים שבתיק הספינה "נתן" וארחיב עליהם.

על פי עדותו של יחזקאל, הוא נקרא בדחיפות לקיבוץ ההכשרה "דרור" שהיה ליד בארי,¹²¹ ובו הקימו החיילים היהודים מפלוגת תובלה 468 של הצבא הבריטי מחנה שקלט פליטים יהודים.¹²² בו התארגנה משימת ההעפלה, והוא יצא אליה ב-24 בספטמבר 1945. ההכנות להפלגה החלו קודם להגעתו לבארי. הספינה "נטונו" (Nettuno) נרכשה בצפון איטליה בעת בנייתה בידי המוסד לעלייה ב¹²³ ונשלחה לדרומה, שם צוידה והוכנה בידי החיילים היהודים.¹²⁴ בראשית ספטמבר הפליגו שמונים מעפילים בספינה זו לארץ ישראל. בתשדורת למטה המוסד (14 בספטמבר 1945) מסר יהודה ארזי:¹²⁵ "הפלגתה השניה של נטונו תהיה בעוד שבוע בערך. גדעון ושני מלואים יהיו עליה. הודיענו לאן לכוונה".¹²⁶ לאחר שב-4 בספטמבר בחוף קיסריה פרקה את המעפילים, שבה לאיטליה.¹²⁷ לפני הפלגתה (23 בספטמבר) תיאמו הממונים על הקשר באיטליה ובמטה המוסד בתל

119 ראובן אהרני, **מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה**, רמת אפעל: המרכז לתולדות כוח המגן ה'הגנה' ע"ש ישראל גלילי, 1997 (להלן: אהרני, **מטות תרן ספינות ההעפלה**).

120 אברהם זהר ומאיר פעיל, **הפלמ"ח הימי (הפלי"ם)**, תל אביב: המרכז לחקר כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, 2001 (להלן: זהר, **הפלי"ם**), עמ' 108-109.

121 על פי **רשימות בכתב יד**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

122 מרקוביצקי, **ניצני תחייה**, עמ' 22.

123 אהרני, **מטות תרן ספינות ההעפלה**, עמ' 129.

124 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ג', עמ' 584; אהרני, **מטות תרן ספינות ההעפלה**, עמ' 131.

125 על יהודה ארזי ועל פועלו כמארגן ההעפלה באותה עת ראו לדוגמה: מיכאל (מייק) אלדר, **G.T.T אנשי הצללים**, תל אביב: משרד הביטחון, 1997; זאב צחור, "פרשת לה-ספציה", מתוך מרדכי נאור (עורך), **עידן 1 - עלייה ב'**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1982, עמ' 62-71; זהר, **פלי"ם**, עמ' 52-56.

126 **מברק מאלון לארצי, 14.9.45**, את"ה 14/264. מפקד האונייה היה איש הפלי"ם, ישראל רותם (רוזנבאום), שכינויו היה בן"צחק ראו: ינאי, **השערים פתוחים**, עמ' 472-473. המלווה שני כונה בתשדורת, "פליט". על פי אהרני, הוא היה איש 'קבוצת הנקם' של אבא קובנר, ראו: אהרני, **מטות תרן ספינות ההעפלה**, עמ' 131.

127 ראו: **תשדורות הקשורות לנתן (נטונו) א'**, את"ה 14/264. שם מצוין כי מלווה הספינה יוסף לנדו ו"בלי גדעון".

אביב את הפעלת מערכת הקשר בזמן ההפלגה: "בנטונו נוסע יחזקאל עם המכשיר האנגלי מספר תשע עשר, הסכם מספר 2, הגלים כגליכם".¹²⁸ אל הספינה עלו בעזרת סירות דייגים. כך תיאר יחזקאל בריאיון בשנת 1969:

בסוף ספטמבר 1945 יצאנו מנמל דייגים קטן על יד בארי באיטליה, ספינות עם מנוע - 15 מטר אורך. התקנו בבטנה מיטות אמריקניות ועלו בה 74 עולים - כמו סרדינים [...] לא אשכח את הלילה ההוא. הירידה לבטן הספינה. כל אחד יכול היה לקחת רק חבילה קטנה.¹²⁹

בתוך המתח והדרמה הכלליים הסיפור האישי משולב. המתנדבים, ששנים עסקו בפעילות הביטחונית ואשר חלקה הייתה מעבר לים, התנתקו ממשפחותיהם לתקופה ארוכה. יחזקאל שהיה נשוי, נאלץ לעזוב את רעייתו יהודית, את בתו שהייתה בת עשר ואת בנו התינוק. הקשר המשפחתי נשמר על ידי מכתבים וגלויות. במהלך ההפלגה לוונטונה ביקש להיפגש עם רעייתו: "נא להביא את בחורתי שטרן יהודית מעין השופט ליום הפריקה. באם זה אפשרי. בבקשה לסדר את הענין על ידי עגן נתן רשות להבאה".¹³⁰

בערב הפריקה נמסר ליחזקאל מהחוף: "יהודית שטרן נמצאת בחוף, לאחר שידידה יעלה ויחליף את שטרן, הוא יוכל לרדת ולהתראות אתה".¹³¹ המפגש ערך דקות מספר, ויהודית התקשתה לזהות את יחזקאל שהקריח ושהיה מעוטר בשפם.¹³² החשש מחשיפת הפעולה ומסיום מהיר של פריקת המעפילים הביא לחזרתו של יחזקאל כעבור דקות מעטות מהחוף לספינה. שם המתינו לו כדי להפליג: "אם הגיע שטרן. תודיעו כשתרימו עוגן".¹³³

128 **מברק ממריו לסער, 23.9.45**, את"ה 14/264; שריג, **הגדעונים**, עמ' 85, הוא משייך את הדברים בטעות לנתן א'; על מכשירי הקשר ראו: **חבורות אימוני קשר**, את"ה 34/133; על הוראות תפעול הקשר ראו: שריג, **הגדעונים**, עמ' 42-47; גלי עצמון, "עם גאוות יחידה לגדעונים, ראיון עם משה ירושלמי - 'האבא של הגדעונים'", **קשר אלקטרוניקה מחשבים 87/3**, 1987, עמ' 26-27.

129 **ידיעות עין השופט 3 בפברואר 1969**, כבר מותר לגלות (עם "הגדעונים"), ריאיון עם יחזקאל שביט, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; **מכתב תנחומים של אסתר קובוב 5.3.86**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

130 **מברק מנטונה לארצי (?), 27.9.45**, את"ה 14/264 (השגיאות במקור, ב"ז).

131 **מברק לנטונה, 1.10.45**, את"ה 14/264 - ללא שעה (השגיאה במקור, ב"ז).

132 **יחזקאל שביט, דברים ממסיבת העצמאות 1980, 20.4.80**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; עדות יהודית שביט, 2 ביוני 2004.

133 **מברק לנטונה, 1.10.45, 2250**, את"ה 14/264.

כאשר שב יחזקאל משליחותו על האונייה "נתן ב'", שימש אלחוטן במפקדת ההגנה של אירופה שהייתה בפריז.¹³⁴ "בפריס בווילה בה ישבתי ושידרתי באלחוט בשרותם של שאול אביגור, אהוד אבריאל, סנה, אלון ואחרים ששימשו אז (1945-1946) כמפקדים של ההגנה באירופה".¹³⁵

פעילות נוספת באירופה שבה היו מעורבים אנשי המחלקה הגרמנית היא הנקם בנאצים.¹³⁶ בעניין זה לא הרבו לדבר משתתפי הפעולות הללו גם שנים רבות אחר כך, אם כי כיום ישנן עדויות על תחילת נקמתם של אנשי הבריגדה בעת שהייתה בטרואיזו,¹³⁷ וכאמור, גם על אודות פעולות אנשי המחלקה בהקשר זה. על פי עדויות, השמיד יחזקאל מסמכים שעסקו בכך עם מסמכים נוספים שנקשרו לפעילותו המחתרנית.¹³⁸ אולם עדות אחת שלו נשמרה: "היה שלב שהייתי מעורב בפעולות הנקמה בנאצים. פעם הייתי בן זוג של אהרון רבינוביץ (היום יריב) וטיפלנו במושעים שמצאנו בהרי אוסטריה".¹³⁹

את פעולת הנקם, כמו את חלקן של הפעילויות האחרות של המחלקה הגרמנית, גיבו ראשי השומר הצעיר אידיאולוגית ופוליטית. בדברים שאמר מאיר יערי, מנהיג השומר הצעיר, לאנשי המחלקה בהצטרפותם לבריגדה, בפברואר 1945, נשמעת הקריאה לנקמה בגרמנים: "מוטל עליו ועל חבריו לשמש הגרעין הנוקם של החטיבה, עינכם הצופיה צריכה להשיג את האוייב במקום סתרו, כמכירים את שפתו ואת ארצו, תמצאוהו ותוציאוהו מהמארב".¹⁴⁰

יהודה בן־חורין, מפקד המחלקה הגרמנית, אף שב מאירופה לארץ ישראל, בייחוד כדי להיוועץ עם מפקדי ההגנה ועם ראשי השומר הצעיר,

134 להגנה לא קמה רשת קשר עצמאית באירופה, ולכן הסתייעה ברשת "גדעון" שהייתה כפופה למוסד לעלייה ב' ולפלמ"ח ובקשריה, ראו: יהודה בן־דוד, **שליחות ה"הגנה" באירופה**, תל אביב: תג, 1995 (להלן: בן־דוד, **שליחות ה"הגנה"**), עמ' 65.

135 **ידיעות עין השופט, 30 בינואר 1976**, אע"ה; ריבלין, **זר לא יבין**, עמ' 118.

136 מיכאל בר־זהר, **ביום נקם - פרשת הנקם היהודי בנאצים**, תל־אביב: ספר-מגל, 1991, עמ' 39-33; דגן ויקיר, **שמעון אבידן גבעתי**, עמ' 100, עדות אבידן; בן־חורין, **בזכות אותם ימים**, עמ' 76-75, 91-92; **כנס המחלקה**, עמ' 72-73, 77.

137 מרדכי נאור, **לסקוב**, תל אביב: משרד הביטחון, 1989, עמ' 139-150; ישראל כרמי, **בדרך לוחמים**, תל אביב: מערכות, 1960, עמ' 158-160; פטיש, **פיקוד ה"הגנה"**, עמ' 92-94.

138 **דף יזכור ליחזקאל שביט**.

139 ריאיון עם יחזקאל שביט.

140 מאיר יערי, "היו הגרעין הנוקם!", בתוך: לוי דרור (עורך), **השומר הצעיר**, כרך ב', עמ' 146.

חזן ויערי, בעניין הנקם. ההנחיה שקיבל מהם בקיץ 1946 הייתה לנקום במידת היכולת בנאצים במחנות השבויים ובאופן אישי, ולא בכלל הגרמנים, ובלי שהדבר יזיק לפעולות ההצלה וההעפלה.¹⁴¹

ב-1946 הוחל תהליך פירוקה של הבריגדה. נראה כי הפעילות "החוץ-צבאית" של חברה, ובהם יחזקאל, הייתה זרז להחלטת הבריטים לפרקה.¹⁴² בזמן שהיית התנועה בבליגיה ובהולנד התבצע תהליך השחרור, והוא הסתיים רשמית ב-8 ביולי 1946.¹⁴³ סדר השחרור היה לרוב על פי ותק השירות, ויחזקאל שהיה מאחרוני המגויסים, עזב את אירופה בתחילת יולי 1946, כפי שמעידה גלויה ששלח לרגל המאורע, ושב לעין השופט.¹⁴⁴

בשובו לארץ חזר לעבוד בדיר הצאן של הקיבוץ, אך לא לאורך זמן. כשנה לאחר שובו לארץ ישראל מאירופה, באופן מיוחד נקרא לחזור ולשרת. במכתב שנשלח למזכירות קיבוץ עין השופט, מטעם מזכירות הקיבוץ הארצי, נכתב: "כידוע לכם, דרושה לנו באופן דחוף עזרתו של הח' יחזקאל שטרן לתקופה של שלושה חודשים. הדבר איננו סובל כל דחייה ואנו בטוחים, כי אתם מבינים את חשיבות הענין ותסייעו בסידורו החיובי".¹⁴⁵ בריאיון בשנת 1972 סיפר על כך יחזקאל: "נתנו לי לנוח זמן מה ואז הוזמנתי לשיחה עם הזקן (יצחק שדה) בחיפה הוא צירף אותי למחלקה מיוחדת שמתפקידה היה לעקוב אחרי אנשי אצ"ל ולח"י".¹⁴⁶

גיוסו היה במסגרת המאמץ של הש"י, עם גופים נוספים של ההגנה, בחזית הפנימית. לצורך ההיערכות לקראת "הסזון הקטן", שהוכרז במחצית מאי

141 לוי אריה שריד, "אירגון הנקם", ילקוט מורשת נ"ב, אפריל 1992, עמ' 39-40; פטישי, פיקוד ה"הגנה", עמ' 94; בן-חורין, בזכות אותם ימים, עמ' 92; על הניסיון להטיל מרות על קבוצת הנקם השונות, בעיקר זו שבראשות אבא קובנר, ראו: בן-דוד, שליחות ה"הגנה", עמ' 55-57; דגן ויקר, שמעון אבידן גבעתי, עמ' 99, שם גם גישה אחרת לגבי תפיסתו של יערי על אודות הנקם; חלק מהתלבטויות בעניין הנקם קשור גם במפגש הטעון בין מנהיגי מרד הגטאות, בראשם אבא קובנר, שהקימו ארגון נקם, ובין מנהיגי תנועת השומר הצעיר בארץ ישראל. לעניין זה ראו: נעימה ברזל, עד כלות ומנגד - המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, הספרים: הספרים הצינונית על יד ההסתדרות הצינונית העולמית, 1998, בעיקר פרק חמישי; דינה פורת, מעבר לגשמי - פרשת חייו של אבא קובנר, תל אביב: עם עובד, 2000, עמ' 228-253.

142 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 253-257.

143 דגן, החטיבה היהודית הלוחמת, עמ' 309; גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 262.

144 תעודת שחרור מהצבא הבריטי מ-20 בספטמבר 1946, אע"ה, תיק יחזקאל שביט. חלק מאנשי המחלקה הגרמנית נשארו באירופה. ראו: גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ג', עמ' 667.

145 מכתב מטעם מזכירות הקיבוץ הארצי 1485/47 מ-27 ביוני 1947, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

146 ריאיון עם יחזקאל שביט.

1947, ¹⁴⁷ מיחידות ההגנה גויסו 160 איש למעקב ולמעבר לתשתית הקבועה של הש"י. ¹⁴⁸ עניין זה מציף שוב את השאלה: האם חודשים מעטים לפני מלחמת העצמאות היה האויב העיקרי - בעיני ההגנה בכלל והש"י בפרט - האצ"ל והלח"י ורק לאחר מכן הבריטים ולבסוף ערביי ארץ ישראל?¹⁴⁹ השומר הצעיר, בכל מקרה, המשיך לדבוק בעמדתו הנחרצת כנגד האצ"ל והלח"י והמשיך לראות בהם ארגונים פשיסטיים: ¹⁵⁰ "מוסדות היישוב נתבעים: להגביר את המלחמה היישובית נגד הטרור ולבצע במהירות ובכל התוקף את החלטות אסיפת הנבחרים. הפרובוקציה הפאשיסטית - יש להפסיקה מייד!"¹⁵¹

ברמה האישית, הפעילות ב"סזון הקטן" עמדה, יותר משלוש שנים קודם לכן, על נאמנים. ¹⁵² הגיוס התבסס על מחויבות מפלגתית, תנועתית ורעיונית אצל המיועד לגיוס. ¹⁵³ על פי דבריו של יחזקאל, שנאמרו בשיחת קיבוץ שדנה בגיוסו המחודש, הוא לא התנגד לשמש בתפקיד: "אינני מתנגד לתפקיד המוצע לי וברצוני לאמר [לומר, ב"ז] שאני אקבל את התפקיד למשך 3 חודשים בלבד".¹⁵⁴

בדצמבר 1947 הוסטה תשומת הלב מהמאבק היהודי פנימי למאבק היהודי ערבי בארץ ישראל. יחזקאל הצטרף לגדוד הראשון של הפלמ"ח,

147 על החלטות המפקדה הארצית (15 במאי 1947) ועל הודעת הרמטכ"ל והרמ"א (22 במאי 1947) ראו: יהודה סלוצקי (עורך), **ספר תולדות ההגנה, כרך ג': ממאבק למלחמה, חלק שלישי**, תל אביב: עם עובד, תשל"ב (להלן: סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג', חלק שלישי), עמ' 1935-1936. סקירה קצרה של אירועי "הסזון הקטן" בעיני ההגנה ראו: יהודה סלוצקי (עורך), **ספר תולדות ההגנה, כרך ג': ממאבק למלחמה, חלק שני**, תל אביב: עם עובד, תשל"ב, עמ' 953-959.

148 יואב גלבר, **שורשי החבצלת המודיעין ביישוב, 1918-1947, כרך ב'**, תל אביב: משרד הביטחון, 1992, עמ' 595.

149 שם, עמ' 598.

150 "החלטות מדיניות של מועצת המפלגה (13.3.1947)", **מועידה לוועידה 1946-1948 - החלטות וסיכומים של מפלגת הפועלים השומר הצעיר בא"י**, תל אביב, ינואר 1948 (להלן: **מועידה 1948**), עמ' 13; דרור, **השומר הצעיר ב'**, עמ' 510-514, 534-537.

151 "החלטות מדיניות של מועצת המפלגה 27-29.6.1947", **מועידה 1948**, עמ' 14.

152 שביט (**עונת הצייד**, עמ' 103) טוען שהשימוש במינוח "מתנדבים" הוראת הגיוס של מטה ה"הגנה" היה טכני ונועד להפריד בין הזיקה הארגונית של פעילי הסזון ובין מפקדת ההגנה. ראו: הודעת המטכ"ל (29.10.44), סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג', ספר שלישי, עמ' 1893.

153 ראו: לדוגמה עדות אמנון ברקאי, "הסזון הקטן", אע"ה, 2003.

154 **שיחת קיבוץ 8.7.1947**, אע"ה 21/239 - פרטיכל שיחת קיבוץ (45/47). בדברים שנרשמו בשיחת הקיבוץ אין התייחסות לעניין הסזון, וגם התפקיד מוגדר כ"תפקיד מיוחד"; על המאבק "האנטי-פשיסטי" של הפלמ"ח ראו גם: **עין השופט**, עמ' 150.

השתתף בקרבות משמר העמק¹⁵⁵ ובהמשך מונה לקצין השלישות של חטיבת יפתח מתקופת מלחמת העצמאות עד סיומה,¹⁵⁶ אולם פעילותו הביטחונית נקטעה עקב תאונת דרכים קשה.¹⁵⁷ לאחר החלמתו חזר לקיבוץ, ושם חי עד מותו ב-1986.

על ידי מעקב אחרי קורותיו של יחזקאל שביט נחשפנו לפעילויות הביטחוניות השונות של המחלקה הגרמנית. באמצעות סיפורו הוצגו מגוון פעילויות של הפלמ"ח החל מ-1942, דרך הפעילות באירופה בסיום המלחמה ועד 1947. אומנם הללו תוארו מתוך הפריזמה הייחודית של גוף קטן בפלמ"ח, אולם גופים נוספים פעלו באותם עיתים, ותפיסת פעולתם הייתה דומה. דרך דמותו של יחזקאל הוצג פן ייחודי נוסף של המחלקה הגרמנית, ואפיונה היה בתוך הפלמ"ח. לא רק מוצאם המשותף של חבריה, גרמניה ואוסטרייה, אפיינוה אלא גם ריכוז של אנשי השומר הצעיר בה. משום כך גוף זה היה יכול להיות נאמן הן למפקדיו בפלמ"ח והן להנחיות התנועה ולעקרונותיה. מקורות המחקר שילבו אף הם בין המקורות האישיים מעיזבונו של יחזקאל, זיכרונות שותפיו למחלקה הגרמנית, ובין השימוש במקורות משניים, המאירים את התקופה ואת האירועים בהקשר הרחב שלהם.

סיכום

סבי היה מאנשי השורה, אותם אנשים אשר עשו את שהאמינו ופעלו בצנעה בכל שנדרשו לו, ולצדו, מקומם בהיסטוריה הכתובה איננו רב. בהקשר המתודולוגי-מחקרי, כדי ליצור חיבור בין מעשיו של יחזקאל ובין האירועים והעניינים ההיסטוריים רחבי ההיקף נעשה שימוש במקורות משלוש רמות: מקור פרטי או אישי, אשר חלקו נשמר בארכיון עין השופט וחלקו נמצא אצל בני המשפחה; מקור ראשוני ארכיוני הקשור לנושא ובו מוזכר יחזקאל; ומקורות משניים אשר חקרו את התקופה, ויחזקאל מוזכר בהם (ראו טבלה). אף שלא בכל המקורות המשניים מזכירים אותו, הם הובאו כדי לשקף את התמונה המקיפה של ההתרחשויות.

155 ריאיון עם יחזקאל שביט; על הגדוד הראשון "העמק" של חטיבת יפתח ראו: מרדכי נאור (עורך), **לכסיקון כוח המגן ה"הגנה"**, תל אביב: ההוצאה לאור והארגון הארצי של חברי ה"הגנה", 1992 (להלן: נאור, **לכסיקון כוח המגן**), עמ' 75.

156 **מכתב פרידה מחטיבת יפת"ח, פלמ"ח מטה חטיבה 11, 25 במאי 1949**, אע"ה, תיק יחזקאל שביט; **עין השופט**, עמ' 151.

157 התאונה התרחשה ביולי 1950, **עין השופט**, עמ' 47.

מקורות אזכורו של יחזקאל שביט

מקורות משניים	מקורות ראשוניים	מקורות פרטיים ואישיים	המאורע או התקופה
	אע"ה - שיחות קיבוץ ועלונים		דיונים על אודות הגיוס
יעקב מרקוביץקי, היחידות היבשתיות של הפלמ"ח	כנס המחלקה, זיכרונות יהודה בן־חורין ושמעון אבידן	דפים מהעזבון ותעודת גיוס	המחלקה הגרמנית
יעקב מרקוביץקי, היחידות היבשתיות של הפלמ"ח ; אורי ברנר, לצבא יהודי עצמאי			המועמדים לשליחות
	כנס המחלקה	דפים מהעזבון	"הסזון הגדול" - 1944
	כנס המחלקה	תעודת גיוס ושחרור וכן גלויות	השירות בבריגדה
	כנס המחלקה	ראיונות	נקם
גבי שריג, הגדעונים באוניות ההעפלה ; ראובן אהרני, מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש	את"ה 14/264	דפים מהעזבון, ראיונות ומכתב תנחומים	"גדעוני"
	אע"ה 21/239	מסמך גיוס	"הסזון הקטן"

אסיים במילים שנכתבו לזכרו של סבי: "למרות שהתנסינו [...] בכל התלאות של המדינה בדרך וכל המאורעות שלאחר קום המדינה, קיבלנו תמיד הכל ברוח טובה, ואני זוקפת את זה לזכותם של אותם גיבורים אלמונים שדאגו לעלותנו ושממש על כתפיהם עלינו על החוף".¹⁵⁸

158 מכתב תנחומים של אסתר קובוב מ־5 במארס 1986, אע"ה, תיק יחזקאל שביט.

תקציר

המאמר מתאר את פעילות היהודים במערך המודיעין של התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנות המלחמה. יהודים, כמו נאָים (נחום) אָיטִינְגוֹן ויעקב סְרָפְרִיאָנְסְקִי, שגויסו כדי להקים תשתית מודיעינית-חבלנית בעורף האויב, פעלו כדי לבסס את יכולות הפרטיזנים אל מול התנאים הקשים ואל מול האויב החזק.

ניכר כי התגייסותם לפרטיזנים הייתה נרחבת באופן יחסי, כעשרים אלף איש, בהם נמלטים מהמחנות ומהגטאות, חיילים מהצבא האדום, מתנדבים ופעילים במפלגה ובתנועות נוער קומוניסטיות. עם זאת המידע לגבי היהודים ששירתו במערך המודיעין של הפרטיזנים אינו רב, ומרביתם אינם נזכרים כלל בתעודות ההיסטוריות.

עיני הקרמלין בעורף הנאצי: לוחמים יהודים במעורר המודיעין של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, 1941 – 1945

יעקב פלקוב

ראשית התנועה הפרטיזנית בקיץ-סתיו 1941, כמה חודשים לאחר פלישת הצבא הגרמני, הוורמאכט, לברית המועצות. למרות ההלם הראשוני מהתבוסה הצבאית עצומת הממדים, בעורף הכיבוש התארגנו קבוצות פרטיזניות, מרביתן - ספונטניות. גורמי המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, שירות הביטחון והמודיעין האזרחי (אָנְ-קֶה־הֶדֶה) והמודיעין הצבאי (רא"ו) השתלטו על מרבית קבוצות אלה והקימו תשתית מבצעית רחבה, וכבר בשלהי 1941 צמחה תנועת גרילה סובייטית עליה. שיאו של התהליך היה במאי 1942, כשבמוסקווה הוקם, בהחלטת המנהיג הסובייטי יוסיף סטלין, המטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית הסובייטית (צשפ"ד). המטה פיקד על שלוחות ברפובליקות ובמחוזות ברית המועצות הכבושים (כמו המטות האוקראיניים והבלארוסיים) וגם בכל זירות הלחימה של הצבא האדום. הוא הוכפף ישירות להנהגה הארצית של המפלגה הקומוניסטית ולפיקוד הצבאי העליון של ברית המועצות, הקֶטוּוּקָה.

בקיץ 1943, בעקבות המפלה האסטרטגית של הגרמנים בקרב על קורסק ובעקבות רצון הקֶטוּוּקָה לשלב את כוחות הגרילה שלה במבצעי התקיפה בחזית המזרח, גדל היקף התנועה הפרטיזנית, ובשלהי אותה שנה עמד על

כ-140 איש. הפרטיזנים נדרשו לסייע לצבא האדום באמצעות מבצע חבלה רחב היקף נגד מסילות הברזל שבעורף הוורמאכט. השם שניתן למבצע היה "מלחמת מסילות הברזל" (רלסזבאיה ווינה). עד אמצע ספטמבר 1943 פגעו הפרטיזנים בעשרות אלפי קטעים של מסילות הברזל ששימשו את כוחות האויב בשטחים הסובייטיים הכבושים - בעיקר בבלארוס ובמחוזות הרוסיים המערביים סְמוֹלֶנְסְק ואוריל - ובכך פגמו בכושר הלחימה הנאצי על אדמת ברית המועצות.¹

עם התקדמות הצבא האדום מערבה, בינואר 1944, החליט סטלין לפרק את המטה המרכזי. באותה השנה בהדרגה פורקו כל מפקדות המשנה הפרטיזניות, חוץ מהמפקדה האוקראינית שנהנתה ממעמד עצמאי למחצה. בהנחיית המנהיג הקומוניסטי האוקראיני ניקיטה חרושצ'וב - לימים מחליפו של סטלין בתפקיד המנהיג הסובייטי - המשיכו הפרטיזנים האוקראינים לפעול על אדמת אוקראינה המערבית, ובקיץ 1944 עברו לפולין ולסלובקיה השכנות כדי להכשיר את הקרקע להתקדמות הצבא האדום ולסיפוח שטחים אחדים לאוקראינה. פעילותם של כוחות גרילה אלה במזרח אירופה נמשכה עד שוך הקרבות באירופה, בראשית מאי 1945.²

ליהודים נודע תפקיד מיוחד בהקמת התנועה הפרטיזנית הסובייטית ובניהולה. כבר בחודשי הפתיחה של הלחימה בחזית המזרח מונו שני קציני האָן־הָה־הָה נאום (נחום) אֵיטינגוֹן ויעקב סְרָבְרִיאָנְסְקי - מטובי אנשי הביון הסובייטיים בשנות השלושים של המאה הקודמת - לעמוד בראש המיזם המודיעיני-חבלני שנועד לאסוף מודיעין בעורף האויב. אֵיטינגוֹן וסְרָבְרִיאָנְסְקי היו מעורבים אישית בגיוס חוליות פרטיזניות רבות ובהכשרתן ובניהול מבצעי מודיעין רבים ומוצלחים כנגד האויב הנאצי. בזכות פועלם זה הם נכנסו לפנתאון המודיעין הסובייטי והרוסי עשרות שנים מאוחר יותר.

יהודים נוספים רבים נקלטו בתנועה הפרטיזנית הסובייטית לאורך כל תקופת פעילותה, ובייחוד לאחר הקמת המטה המרכזי שלה במוסקווה,

1 דיון פרטני בפעילותם הקרבית של הפרטיזנים הסובייטים ראו: יעקב פלקוב, **מרגלי היערות - פעילותם המודיעינית של הפרטיזנים הסובייטים 1941-1945**, ירושלים: יד ושם - המכון הבין לאומי לחקר השואה והאוניברסיטה העברית: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2017 (להלן: פלקוב, **מרגלי היערות**), עמ' 26-70.

2 שם.

במאי 1942. במחקר מקיף על תרומת היהודים למאמץ המלחמתי הסובייטי העריך ההיסטוריון ד"ר יצחק ארד כי בשנים 1941-1944 בקרב הפרטיזנים נקלטו כעשרים אלף יהודים. כמחציתם נמצאו על אדמת ליטא המזרחית ובחבליהן המערביים של בלארוס ושל אוקראינה.³ מרביתם היו אנשים צעירים, ניצולים מאתרי הרצח ומהגטאות וחיילים מיחידותיו המכותרות של הצבא האדום שנמלטו ליערות. בקרבם נמצאו גם כאלה שלא חוו את זוועות השואה והכיתור, אלא גויסו לשורות הפרטיזנים בעורף הסובייטי; שם הוכשרו לפעילות מחתרתית, חבלנית ומודיעינית, ורק לאחר מכן הוחדרו לשטח שבשליטת האויב. עם קבוצה זו נמנו פעילי המפלגה הקומוניסטית ותנועת הנוער שלה, הקוֹמְסוֹמול, קצינים וחיילים במערכת הביטחון הסובייטית ומתנדבים ילידי ברית המועצות ומזרח אירופה, שהכירו את השטחים הכבושים היטב, שלטו בשפות המקומיות ולעיתים אף בגרמנית, ובשל כך נחשבו לבעלי פוטנציאל מבצעי רב בלוחמת הגרילה.

נציגי שתי הקבוצות של הלוחמים היהודים התגלו כמועילים ביותר למנגנון המודיעין הפרטיזני. זה הוכפף למטה המרכזי של התנועה, ופרש זרועותיו כמעט בכל שטחי הכיבוש הגרמני, כששירת את הפרטיזנים ואת הצבא האדום, את קהילת המודיעין הסובייטית ואת ההנהגה המדינית שבמוסקווה. היהודים נקלטו בשורותיו, ושימשו מורי דרך, מפעילי סוכנים, מתורגמנים ואלחוטנים, ואף היו אחראים למודיעין בכוחות גרילה שונים. כמעט איננו יודעים דבר על רובם המכריע ועל מספרם, פרט לשמם, לתפקידם ולעיתים גם לדרגתם הצבאית ולמשימתם המודיעינית בעורף האויב הנאצי. כך, ברשומותיה של מחלקת המודיעין שבמטה הפרטיזני האסטוני נמצא אזכור לקוני של חוליית איסוף וחבלה, שצנחה במזרח אסטוניה ב-11 בפברואר 1944 ומנתה ארבעה עשר חברים, בהם שני יהודים - המפקד ס"ג קוגן והאלחוטן אי"ס רבינוביץ'. לאחר נחיתתה לא יצרה החוליה קשר עם המטה שלה שבמוסקווה, ולכן גורלה לא נודע. כן לא ידוע מה עלה בגורלו של הצעיר היהודי ר"ד סחרוב, שבינואר 1943 היה מבוקש על ידי המודיעין המסכל הצבאי הגרמני שבבלארוס בשל היותו "סוכן אלחוטן שנמלט יחד עם שלושה-עשר פרטיזנים".

לעיתים ירד ערפל היסטורי גם על היהודים שמילאו תפקידים בכירים בדרג האופרטיבי של המודיעין הפרטיזני. אחד מהם הוא ברונוב איוסיף

3 יצחק ארד, **בצל הדגל האדום - יהודי ברית המועצות בלחימה נגד גרמניה הנאצית**, תל אביב: משרד הביטחון ויד ושם: עמותת יד לשריון, 2008, עמ' 309-392, 430-431.

בן נתן, אשר בטופס הערכה שלו כפרטיזן מ-1 באוגוסט 1943 - העדות היחידה על קיומו ועל פועלו - ציין כי היה עוזרו של ראש מחלקת המודיעין שבמטה הפרטיזני האוקראיני. לאחר מכן הופקד על מערך המודיעין של אחד הכוחות הפרטיזניים הגדולים של אוקראינה, ותרם רבות לקדם את הפעילות בתחומי מודיעין השדה והמודיעין האנושי. הודות לפועלו הפורה הוחלט להעלותו לדרגת סגן-אלוף. גם מפועלו של עמיתו ובן עמו של ברונוב, שאמיס לב בן איסק, לא נותר דבר פרט לטופס לקוני של פרטים אישיים, שמולא ב-16 בינואר 1943, ובו הוא מופיע בתפקיד קצין המודיעין הצבאי ששירת כסגן מפקד ענף המודיעין במטה הפרטיזני של החזית הדרום-מערבית של הצבא האדום.

בקרב לוחמיו היהודים של המודיעין הפרטיזני, שסיפוריהם האישיים מוכרים לנו כיום טוב יותר, בולטים במיוחד האישים הללו: דמיטרי מְדֶבְדֶב, מפקדה הנווד של קבוצת המודיעין והחבלה "פּוֹבְדִיטֶל" ("המנצח"), שפעלה בשטחי בלארוס ואוקראינה הכבושים מאוגוסט 1941, ואת מוצאו היהודי חשפו היסטוריונים רוסים רק בשנים האחרונות; מארייה פּוֹרטוֹס, אשת מודיעין מבריקה, בעלת ניסיון של פעילות מבצעית בספרד, ששימשה היועצת לענייני מודיעין בקבוצתו של מְדֶבְדֶב בשנים 1942-1943; לאוניד ברנשטיין, ששימש קצין המודיעין באחת הקבוצות הפרטיזניות באוקראינה עד אמצע 1943, צנח כמפקדה של קבוצת המודיעין והחבלה הסובייטית בפולין באביב 1944, ובהמשך עבר לפעול עם אנשיו בסלובקיה השכנה; ומיכאיל אימאס, איש המודיעין של ברנשטיין בפולין ובסלובקיה, דובר גרמנית, שהתפרסם בזכות המבצעים הנועזים שערך בקרב קציני הוורמאכט לאחר שהתחזה לאחד מהם. אחד הבכירים של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, מייג'ור ג'נרל פּיוֹטֶר נְרֶשיגוֹרָה, האמין כי כוח הגרילה של ברנשטיין ושל אימאס היה לאחד הטובים ביותר שהפעילה ברית המועצות במלחמת העולם השנייה כולה. הישגם המודיעיני הבולט ביותר על אדמת מזרח אירופה היה חשיפת אתר הניסויים של טילי השיוט הנאציים וי-1 ווי-2 שהושמד בהמשך בידי חיל האוויר הסובייטי.

הישג בולט אף יותר של המודיעין הפרטיזני הסובייטי לתרומת הלוחמים היהודים היה חשיפת ממדי השואה ומאפייניה בשטחי ברית המועצות שנפלו בידי הנאצים. כוחות הגרילה הסובייטית דיווחו למטותיהם על רדיפה ועל רצח של היהודים בידי הכובשים הגרמנים כבר בחודשי הכיבוש הראשונים ובשלהי 1941. הם הגיעו למסקנה כי לנגד עיניהם מתרחש רצח עם. בהמשך עלה בידם למפות את מרבית אתרי הרצח הגדולים, לתאר את שיטות

הרצח השונות ולגבש את אומדני הנרצחים, כשבפעמים רבות הערכותיהם אוששו במחקר היסטורי מאוחר יותר. המידע שאספו הפרטיזנים בקפידה בתחום זה הועבר בקביעות למקבלי ההחלטות שבמוסקווה ובהמשך שימש לעריכת משפטים של הפושעים הנאצים ושל עוזריהם הסובייטים הן בברית המועצות גופא והן במערב, לרבות המשפטים המפורסמים שנערכו בנירנברג שבגרמניה, בשנים 1945-1946.⁴

4 דיון פרטני בתוכני הדיווח המודיעיני הפרטיזני על שואת יהודי ברית המועצות ראו: פלקוב, **מרגלי היערות**, עמ' 395-414.

תקציר

המאמר מביא לפנינו את סיפורם של הפרטיזנים היהודים שבליטא ושבבלארוס במלחמת העולם השנייה. תחילה הוא מתאר את הרקע לפעילותם וללוחמת הגרילה. הפרטיזנים שהחלו לפעול במבצע "ברברוסה" עד לשחרור ליטא ביולי 1944, הפכו למרכיב חשוב בהתנגדותם לכובש הנאצי.

המאמר סוקר את פעילותם של הפרטיזנים הסובייטים בתקופה זו, ומביא את תגובתם של הנאצים על כך. זהותם הכפולה של היהודים כקורבנות נרדפים וכלוחמים עוברת כחוט השני במאמר, ובו מציג את הקשיים ואת הדילמות שעימם התמודדו לוחמים אלה. מקום מיוחד מוקדש לתיאור היחס הקשה שקיבלו היהודים מעמיתיהם הפרטיזנים, והוא התבטא אף בהוצאות להורג כעונש על הפרת חוקים ובהתעמרות כלפיהם מצד מפקדיהם.

לוחמי היערות: פרטיזנים יהודים בליטא ובבלארוס במלחמת העולם השנייה

דניאלה אוסצקי שטרן

הקדמה

פרטיזנים יהודים פעלו ביערות ליטא ובבלארוס החל ממבצע "ברברוסה", הפלישה הגרמנית לברית המועצות ביוני 1941, עד לשחרור ליטא בידי הצבא האדום, ביולי 1944. בשלוש השנים הללו כללה תנועת הפרטיזנים הסובייטית יהודים אשר נמלטו מגטאות וממחנות שונים והצטרפו לשורותיה. בחינת פעילותם שופכת אור על חקר ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה של השואה, בכך שיהודים מוצגים לא רק כקורבנות אלא גם כלוחמים בנשק נגד גרמניה הנאצית.

מאמר זה נועד לבחון את תפיסת הפרטיזנים היהודים את תפקידם כמתנגדי הנאצים. אתיחס להיבטים הייחודיים של הלוחמה בקרב קבוצה ספציפית זו, תוך התמקדות בחוויותיהם כיהודים ביחידות הפרטיזנים הסובייטיות. המחקר מבוסס על עדויותיהם של יהודים שלחמו ביחידות הפרטיזנים במלחמת העולם השנייה, ובין השאר, במהלך השנים הם העלו על הכתב את זיכרונותיהם. בדפים הבאים אתמקד בקורות הפרטיזנים היהודים שלחמו ביערות רודניקי (Rudniki) השוכנים בדרום-מזרח ליטא, כארבעים קילומטרים מדרום לעיר וילנה, וביערות נארוץ' (Naroch) הנמצאים על גבול ליטא-מערב בלארוס. יהודים מגטאות וממחנות שונים

הגיעו לאותם יערות והצטרפו ליחידות פרטיזנים סובייטיות וליטאיות. מעניין שבאותם יערות הם הקימו יחידות פרטיזנים יהודיות נפרדות, המורכבות מלוחמים וממפקדים יהודים, והללו פעלו זמן קצר עד שפורקו מסיבות שונות, כפי שאציג בהמשך.

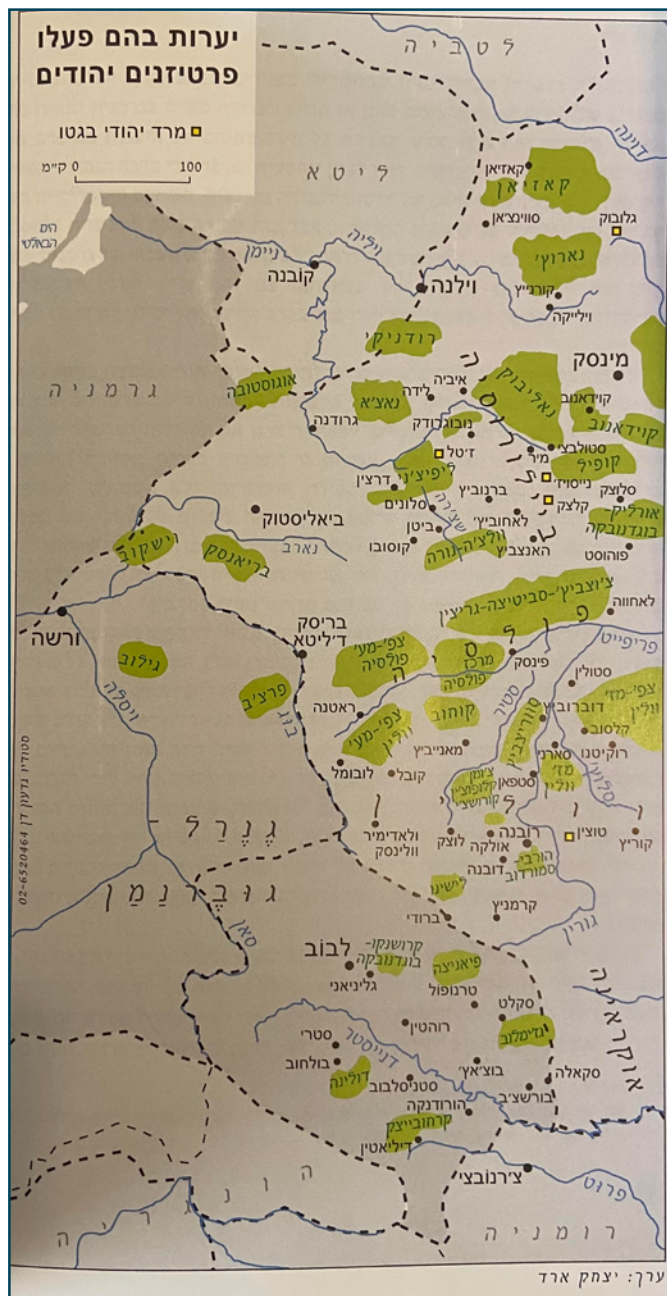
בשנים האחרונות התפרסם מחקר משמעותי על תנועת הפרטיזנים הסובייטית במלחמת העולם השנייה. ספרו עב הכרס של בוגדן מושיאל על הפרטיזנים הסובייטים בבלארוס הוא דוגמה בולטת אחת.¹ אולם יצירה מרשימה (מונומנטלית) זו מתייחסת רק במעט לחוויות היהודים בקרב הפרטיזנים, והיא כמעט שאינה מנתחת עדויות יהודיות, שעשויות להעניק עומק נוסף לנושא. אף על פי כן הספר מהווה אבן דרך מהותית בהיסטוריוגרפיה של תנועת הפרטיזנים בכללה. ההיסטוריון הישראלי יעקב פלקוב פרסם ספר חשוב על פעילות המודיעין של הפרטיזנים הסובייטים, והוא מכיל תיעוד מרתק על המידע שנאסף באשר להשמדת היהודים. ספרים אלה מוסיפים למחקרים על אודות התנועה הפרטיזנית, שפורסמו במהלך השנים, וחלקם אף נכתבו בידי פרטיזנים לשעבר, בהם יצחק ארד ושלוס חולבסקי.²

המאמר הנוכחי מבקש להוסיף תובנות חדשות לספרות הקיימת על ידי הדגשת החוויה היהודית והפעילות הקרבית ביחידות הסובייטיות ביערות ליטא ובלארוס. עדויותיהם וזיכרונותיהם של הפרטיזנים היהודים חושפים תמונה מורכבת של מעמדם הייחודי כיהודים ושל זהויותיהם השונות ולעיתים אף מנוגדות הן כנרדפים והן כלוחמים המתנגדים לאויביהם.

1 Bogdan Musiel, *Sowjetische Partisanen 1941-1944: Mythos Und Wirklichkeit* (Brill 1 (Schoningh, 2009).

2 יעקב פלקוב, *מרגלי היערות: פעילות המודיעינית של הפרטיזנים הסובייטים 1941-1945, ירושלים*, יד ושם, 2017 (להלן: פלקוב, *מרגלי היערות*); שלום חולבסקי, *מרי ולוחמה פרטיזנית: יהודי בילורוסיה במלחמת העולם השנייה*, ירושלים: יד ושם ומורשת, 2001 (להלן: חולבסקי, *מרי ולוחמה פרטיזנית*); יצחק ארד, *בצל הדגל האדום: יהודי ברית המועצות במלחמה נגד גרמניה הנאצית*, משרד הביטחון, יד ושם ועמותת יד לשריון, ישראל, 2008 (להלן: ארד, *בצל הדגל האדום*). בין המחקרים החדשים יותר על הנושא ניתן למצוא את הספרים האלה:

Kenneth Slepian, *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*, Lawrence, Kansas, 2006; Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im westlichen Europa 1940-1945* (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2020) shows that the actions of the order police was directed both against Jews and the partisans; Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg: Hamburger Edition, 1999.

מפת יערות שבהם פעלו פרטיזנים יהודים, מתוך ארד (עורך), **תולדות השואה: ברית-המועצות והשטחים המסופחים**, גדעון דן (יוצר המפה), ירושלים: יד ושם, 2004

רקע היסטורי

ערב מלחמת העולם השנייה חיו כ־250 אלף יהודים בליטא, וכ־750 אלף - בבלארוס. רובם התגוררו בערים גדולות, כמו וילנה, קובנה ומינסק, וחלקם - בערים ובכפרים קטנים.³ חייהם השתנו דרמטית במהלך פלישת הגרמנים לברית המועצות בקיץ 1941 ועם כיבושם את המדינות האלו. המלחמה בחזית המזרחית התאפיינה באלימות קיצונית, שהופנתה גם כלפי אזרחים. ליטא הייתה האזור הגאוגרפי הראשון שכבשו הנאצים במבצע "ברברוסה", ומייד החלו להשמיד את אוכלוסייתה היהודית בשיטתיות. שלב ראשון זה של המלחמה התאפיין כ"שואה באמצעות כדורים".⁴ יהודים נרצחו בעיקר מידי ונקברו בקברי אחים, כמו באתרי הרצח פונאר, הנמצא מדרום לוילנה ובפורטים השביעי והתשיעי, השוכנים בסביבת קובנה.⁵ בשלב מאוחר יותר נשלחו יהודי מזרח אירופה למחנות המוות, שהנאצים בנו בשטחים הכבושים.⁶ שלא כמו בהתקפות הגרמניות הקודמות, במזרח אירופה התנהלה המלחמה באופן שונה. הגרמנים נקטו דרכים אכזריות כנגד ה"בולשביזם" של ברית המועצות, ולמעשה בשדה הקרב הייתה מלחמה בין שתי תפיסות עולם סותרות ומנוגדות, מלחמה אידיאולוגית ולא רק פיזית.⁷

בשנת 1942, לאחר פעולות אלימות מסיביות נגד האוכלוסייה היהודית, שהיו חלק מתוכניות הפלישה הגרמניות, החלו יהודים לפרוץ מגטאות ליטא ובלארוס וממחנותיהן ולנסות להימלט ליערות בקרבת מקום, בייחוד בעקבות פעולות אלימות (אקציות), שבהן פשיטות ופעולות

3 עוד על הנושא ראו: דב לוין, **לוחמים ועומדים על נפשם: מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945**, ירושלים: יד ושם והאוניברסיטה העברית, 1974 (להלן: לוין, **לוחמים ועומדים על נפשם**), עמ' 17-22.

4 המיזם "יחד אין־אונם" (*Yahad in Unum*), ברשות האב פטריק דבואה, מתעד עדי ראיה לא־יהודים לפשעי הנאצים, ובכך מוסיף נדבך חשוב למידע הקיים ברשותנו. ראו אתר המרשתת של הארגון: www.yahadinunum.org.

5 Christoph Dieckmann elaborates on this first stage of war in "The War and the Killing of the Lithuanian Jews", in Ulrich Herbert (ed.), **National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies**, New York and Oxford: Berghahn Books, 2000, pp. 240-275.

6 למשל, יהודים מגטו וילנה נשלחו למחנה ההשמדה סוביבור בספטמבר 1943 עם חיסול הגטו. חלק נשלח למחנות לעבודות כפייה בקייזרוולד ובשטוטהוף. ראו אהרון עינת, **חיי יומיום בגטו וילנה**, חיפה: מורשת, 2013, עמ' 342.

7 ראו ספרו של עומר ברטוב על האלימות הברוטלית של הוורמאכט (הצבא הגרמני): עמר ברטוב, **צבאו של היטלר: חיילים, נאצים ומלחמה ברייך השלישי**, תל אביב: דביר, 1998.

גרמניות לאסוף יהודים, לגרשם או לטבוח בהם. ראשית, הימלטותם הייתה אמצעי להישרדות וניסיון להינצל ולהישאר בחיים. אך לא פחות חשוב מכך, הם גם שאפו להשיב מלחמה שיערה ולנקום בגרמנים ובמשפתי הפעולה עימם על ידי הצטרפות ללחימה הפרטיזנית. חלקם, בעיקר אלו המזוהים עם המפלגה הקומוניסטית, קיוו כי השתייכותם המפלגתית תסייע להם להיטמע ביחידות הפרטיזנים הסובייטיות ולהתקבל כשווים.⁸

היהודים השתתפו בלוחמה פרטיזנית בלתי סדירה (לוחמת גרילה) לצד ההתנגדות הצבאית הכללית לגרמניה הנאצית, באזורים הכבושים, של צבאות סדירים ושל גופים צבאיים מאורגנים. קשה להעריך את השפעת פעולתם הצבאית נגד הנאצים; סוג זה של לחימה ניהלו יחידים וקבוצות שמצאו את עצמם כלוחמי גרילה, רובם ללא כל הכשרה מוקדמת וללא רקע צבאי. היהודים שנמלטו ליערות הצטרפו למסגרות צבאיות פרטיזניות, שאותן ראו הגרמנים ככוחות אויב המורכבים מפרטיזנים סובייטים וליטאים.⁹ אותם יהודים נאלצו ללמוד תוך זמן קצר להיות לוחמים המאומנים בלוחמת גרילה ולהשתתף בפעולות שבלוחמה ייחודית זו.

הפרטיזנית חיינה בורובסקה, שפעלה ביערות רודניקי שבליטא (באדיבות ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל)

מאפייניה של לוחמת גרילה

אורח הלחימה הבלתי סדור של לוחמת גרילה מתאפיין בקרב שמנהלים כוחות "חלשים" נגד כוחות "חזקים". ברוב המקרים לוחמיה הם אזרחים הנלחמים ללא מעמד רשמי וללא מדים, ולובשים כל מה שיש להם בהישג יד. הללו נמנעים מהתקפות ישירות ופועלים בחשאי, תוך שימוש בשיטות

8 דוגמה אחת לכך היא הקומוניסטית היהודייה חיינה בורובסקה, שנמלטה ליערות רודניקי מגטו וילנה וזכתה לתפקיד צבאי גבוה ביחידות הפרטיזנים. ראו חיים לזר, **חורבן ומרד**, תל אביב: הוצאת מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, 1988 (להלן: לזר, **חורבן ומרד**), עמ' 187-190.

9 כ-500 אלף יהודים שירתו בצבא האדום. על נושא זה ראו ארד, **בצל הדגל האדום**, פרק 2.

לחימה בלתי סדורות, ובדרך כלל משמשים כלי עזר לצבא הסדיר.¹⁰ לחימת גרילה מילאה תפקיד חשוב ומשמעותי במהלך השנים וניתן לראות דוגמאות רבות ללוחמה זו בהיסטוריה הצבאית.¹¹ אין מדובר בכוח צבאי מאורגן שיכול להוביל לניצחון מוחלט בקרב או במלחמה, אלא מטרתו היא להחליש את האויב על ידי הטרדה בלתי פוסקת ובלתי צפויה באמצעות תחבולות ואסטרטגיות. לוחמי גרילה פרטיזנים חייבים להתאמן באיך-ספור פעולות קטנות וממוקדות, בהן התנקשויות, חבלה ומארבים. מבחינה טופוגרפית, לוחמת הגרילה הפרטיזנית נערכת במקומות שקשה לצבא הסדיר לחדור אליהם, כמו הרים גבוהים ויערות עבותים, המכילים ביצות ואגמים. הללו מספקים לפרטיזנים מקלט ומסתור מפני כוחות האויב. אחד ממאפייניהם הבולטים של הפרטיזנים, בשונה מצבא סדיר, הוא ההיטמעות של חלק מהלוחמים באוכלוסייה המקומית והיכולת לפעול מתוכה. כלי נשק כבדים כמו טנקים, ארטילריה ומסוקים אינם יעילים באזורים מסוג זה. האויב מתקדם לאט ובפחד, בעוד הפרטיזנים מכירים היטב את האזור ויכולים לתקוף באופן ממוקד ולסגת ביתר קלות בתום הפעולה.¹²

לטקטיקות הפרטיזניות יש היסטוריה ארוכה ומשמעותית בתולדות ההיסטוריה הצבאית. בניגוד לצבא מאורגן ומצויד היטב המוביל את כוחותיו לניצחון, לוחמת פרטיזנים (לוחמה לא סדורה) נועדה להפריע לאויב, לבצע תקיפות ותחבולות ולשבש את פעילות האויב באופן תמידי ובלתי צפוי. לוחמי גרילה נדרשים לבצע איך-ספור מבצעים של פעולות קטנות, התקפות ומארבים, שכן סוג זה של לוחמה דורש יוזמה ופעולה אינדיבידואלית. לעיתים יחידות הפרטיזנים כוללות מתנדבים, והדבר עלול להשפיע על משמעת ירודה ביחידות, ביחס לצבא הסדיר. פעולות טרור נגד האוכלוסייה המקומית היו אמצעי שכנוע אלים, ומנגד, לעיתים השתמשו

10 John Henri Michel, **The Shadow War: Resistance in Europe 1939-1945** (London: Deutsch, 1972), 267; Armstrong (ed.), **Soviet Partisans in World War II** (Madison: The University of Wisconsin Press, 1964), p. 3

11 דוגמאות לכך הן למשל לוחמת הגרילה של האינדיאנים באמריקה הלטינית באדוניהם "הלבנים", שהתעמרו בהם בסוף המאה השמונה עשרה; לוחמת הגרילה של צבא רוסיה ב-1812 בצבא נפוליאון; ואף במאבקים לעצמאות במדינות כגון אירלנד, פולין, מקדוניה ואיטליה.

12 Michel, *The Shadow War*, 270; Isaac Kowalski, **A Secret Press in Nazi Europe: The Story of a Jewish United Partisan Organization**, New York: Shengold Publishers, 1978, p. 14

מפקדים פרטיזנים בטרור גם כאמצעי להשיג משמעת ביחידותיהם.¹³ לוחמת פרטיזנים הופכת למהפכנית, כפי שהתרחש במלחמת העולם השנייה, ומיעוטים מאמינים שהם חייבים להילחם כדי לשמור על חייהם, על זכויותיהם ועל אמונותיהם.¹⁴ על פי ספרו של הרכבי למשל, בלא יעד פוליטי תיכשל לוחמת הגרילה, כפי שתיכשל אם יעדיה הפוליטיים לא יהיו זהים לשאיפות בני העם, שכן על לוחמי הגרילה להשיג את אהדת האוכלוסייה המקומית, את שיתוף הפעולה עימה ואת סיועה.¹⁵

הקמת תנועת הפרטיזנים הסובייטית במלחמת העולם השנייה

במלחמת העולם השנייה נלחמו הפרטיזנים בשטחים שונים שכבשו הנאצים, בהם חלקים מברית המועצות (בלארוס, ליטא, אוקראינה ועוד) ואזור הגנרלגוברנמן (הממשל הכללי) בפולין, בסלובקיה, ביוגוסלביה, בבולגריה, ביוון ובאלבניה. הפלישה הגרמנית לברית המועצות ביוני 1941 יצרה את הנסיבות שהולידו תנועת פרטיזנים בעלת משקל. בראשית פלישה עוצמתית זו הופתעה הנהגת ברית המועצות ונתפסה בלתי מוכנה. בחודשים הראשונים שלאחר הפלישה ניהל הצבא האדום קרב הישרדות כנגד הצבא הגרמני, וחיילים סובייטים נסוגו לאזורים מיוערים ולאזורי ביצות מעבר לקווי האויב. ב-3 ביולי 1941 ברדיו שודר נאומו הציבורי הראשון של יוזף סטלין על המלחמה, ובו פנה לאזרחים סובייטים בשטחים שכבשו הגרמנים וקרא להם לפוצץ גשרים וכבישים, לפגוע בקווי הטלפון והטלגרף, להצית יערות, מחסנים ומחנות, ליצור תנאים בלתי נסבלים לאויב ולמשתפי הפעולה עימו, לרדוף אותם, לפגוע בכל פעולותיהם ולהשמידם בכל צעד.¹⁶ בעקבות ההנחיות הללו החלו חברי המפלגה הקומוניסטית לארגן קבוצות פעילים מאחורי קווי האויב כדי להוות את הגרעין למחתרת קומוניסטית שהוקמה בערים וכדי לתמוך ביחידות הפרטיזנים שפעלו

13 יהושפט הרכבי (עורך), **על הגרילה**, תל אביב: מערכות, 1971 (להלן: הרכבי [עורך], **על הגרילה**), עמ' 58-59.

14 Leonid Grenkevich, **The Soviet Partisan Movement 1941-1944: A Critical Historiographical Analysis** (London: Frank Cass Publishers, 1999), 2-3; Michel, *The Shadow War*, p. 267.

15 הרכבי (עורך), **על הגרילה**, עמ' 155. ראו גם ספרו של זאב לקויר, **גרילה**, תל אביב: מערכות, 1980.

16 מצוטט בספרו של ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 218.

ביערות.¹⁷ בקיץ 1941 בחזית הרוסית החלו להופיע סימנים ראשונים של לוחמת פרטיזנים. תחילה הם ביצעו פעולות ספונטניות בקבוצות קטנות המורכבות מפעילי המפלגה הקומוניסטית ומחיילי הצבא האדום, שנתרו מאחורי קווי האויב. ברוב המקרים היו קבוצות אלה חסרות כל מבנה ארגוני ופעלו ללא מטרות צבאיות ברורות. כמו כן חסרו להם אספקה ותחמושת ולא היה להן שום ניסיון או ידע בלוחמת גרילה. רבים מאותם חיילים בלתי מאורגנים נסוגו לאזורים המיוערים של בלארוס, ושוטטו בקבוצות קטנות שזכו לכינוי "קבוצות פראיות". מאוחר יותר, עם חברי המפלגה הקומוניסטית המקומית ועם פעילים פוליטיים שנאלצו להימלט ליערות בעקבות רדיפות הגרמנים, הם הקימו את תנועת הפרטיזנים הראשונה.¹⁸ על פי ההיסטוריון המוערך ריצ'ארד אוברי, מלחמת הפרטיזנים במזרח אירופה במלחמת העולם השנייה היא דוגמה מובהקת ללחימה אזרחית בחסות המדינה, וזו הורכבה בעיקר מאנשים שביקשו להגן על ביטחונם ועל חירותם.¹⁹

במרץ 1942 דרשו שלטונות הצבא הגרמניים שביווי מלחמה של הצבא האדום, ששוחררו בעבר, יחזרו למחנות השבויים. אולם אלפים מהם העדיפו להימלט ליערות, ובהדרגה הצטרפו ליחידות הפרטיזנים.²⁰ שר התעמולה הנאצי יוזף גבלס (Joseph Goebbels) כתב ביומנו ב־6 במרץ 1942: "דוח של הס"ד [שירות הביטחון הנאצי] דיווח על המצב ברוסיה הכבושה. המצב, אחרי הכול, פחות יציב ממה שסברו בעבר. הסכנה הפרטיזנית גוברת משבוע לשבוע. הפרטיזנים שולטים על שטחים נרחבים ברוסיה הכבושה ומנהלים שם משטר טרור".²¹

התפתחות ניכרת אירעה כאשר כל תנועת הפרטיזנים אורגנה בפיקוד אחד. בעקבות הוראת סטלין מ־30 במאי 1942 הוקם "המטה המרכזי לתנועת הפרטיזנים הסובייטים" ליד הפיקוד העליון בראשות סטלין

17 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 170; Ben Shepherd, **War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans**, Harvard University Press, 2004, p. 73.

18 משה כהנוביץ, **מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה**, תל אביב: עינות, 1954 (להלן: כהנוביץ, **מלחמת הפרטיזנים היהודים**), עמ' 30.

19 Richard Overy, **Blood and Ruins: The Great Imperial War, 1931-1945**, London: Allen Lane, an imprint of Penguin Books 2021, p. xi.

20 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 175.

21 Louis Lochner (ed.), **The Goebbels Diaries, 1942-1943**, New York: Doubleday & Company, 1948, p. 114.

עצמו. על הפיקוד העליון, שבסיסו שכן בקרבת מוסקווה, פיקד פנטליימון פונומרנקו (Panteleimion Ponomarenko), המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית של בלארוס. יתר על כן מפקדת החיל הקימה מפקדת פרטיזנים מיוחדת וניהלה את פעולותיה על פי פקודות שניתנו מהמשרד המרכזי. לאחר הקמת פיקוד זה התארגנו הפרטיזנים, שעד אז פעלו בעיקר ביחידות עצמאיות, ללא הנהגה מרכזית וכדי לשרוד בלבד, ליחידות צבאיות תחת שרשרת פיקוד. ההיסטוריון בן שפרד כתב על שלב התחלתי זה: "רוב האנשים האלה היו מפוזרים, בלתי מאורגנים, ואף בלתי חמושים. הם הסתתרו בביצות וביערות העצומים של העורף הגרמני הנרחב, לא מאיזשהו דחף פטריוטי להילחם, אלא בעיקר מפחד מהכדור שכנראה יחכה להם אם ייכנעו".²²

באביב ובקיץ 1942 גדלו הכוחות הפרטיזניים הסובייטיים באופן ניכר והגבירו את שליטתם בשטחי האויב, והללו פעלו בשטחים הכבושים בחופש פעולה רב יותר.²³ ממוסקווה הוצנחו ליערות כלי נשק, אספקה, מפקדים ופקודות, וכך התקיים קשר בין הפרטיזנים ובין הצבא האדום. לדוגמה, הצבא האדום קבע את ריכוז הפרטיזנים במקומות מסוימים כדי לסייע לצבא הסדיר במשימותיו. בעבור יחידות הפרטיזנים הקטנות, סיוע ספציפי זה היה חיוני כדי לשמור על יתרון הצבאי. לאורך שנת 1942 היו יחידות הפרטיזנים מצוידות במכשירי קשר ויכלו לנצל טוב יותר את המידע המודיעיני. במהלך השנים הפכה התחבורה האווירית למרכיב מרכזי בפעולות החשאיות של הפרטיזנים. כליטיס סיפקו להם תחמושת, תרופות, חומרי נפץ ואספקה. הללו הקימו שדות תעופה ארעיים ומאולתרים ביערות, ולמסוקים העלו פרטיזנים פצועים ושבוים גרמנים.²⁴

תפקידן של יחידות הפרטיזנים הסובייטיות היה צבאי ומורלי כאחד: לסייע לצבא האדום להדוף את הפולשים הגרמנים על ידי יצירת תנאים בלתי אפשריים בעבורם לפעול ולקדם את פעולות ההסברה בקרב האוכלוסייה המקומית. רבים מהתושבים המקומיים החזיקו בדעות אנטי-סובייטיות, והמשימה שהוטלה על הפרטיזנים הייתה להכין את אותם אזרחים לחיים

22 Shepherd, **War in the Wild East**, p. 62.

23 על פי ארד, בהתאם לנתונים הסובייטיים, במחצית 1942 היה מספר הפרטיזנים 65 אלף, באוקטובר שנה זו היה מספרם 105 אלף, ובתחילת 1944 עמד מספרם של הפרטיזנים הסובייטים על יותר מ-250 אלף איש. ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 225.

24 פלקוב, **מרגלי היערות**, עמ' 156–157; מ' גפן, ח' גרוסמן, י' סגל, א' קובנר ור' קורצ'ק (עורכים), **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך 2, מרחביה: ספריית פועלים, 1958, עמ' 627–628.

בשליטה הסובייטית, שקיוו כי תושג באותם אזורים לאחר המלחמה. בצבא הסובייטי ובאֶן-קֶה-וֶה-דֶה (NKVD), קומיסריון הפנים העממי של ברית המועצות) פעלו יחידות מודיעין ביערות שבעורף הגרמני. הצוות המרכזי יצר קשר אלחוטי עם יחידות הפרטיזנים והשתמש במטוסים להצנחת תגבורת, צוותי פיקוד, נשק ודינמיט.²⁵

הפרטיזן היהודי שמרקה קצ'רגינסקי (באדיבות ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל)

יחידתם העיקרית נקראה אוטריאד, ובה היו כמה עשרות עד מאתיים לוחמים. שלושה עד חמישה אוטריאדים יצרו חטיבה (בריגדה) שהכילה 400 עד 1,000 לוחמים. לכל חטיבה היו ממונים מטעם הממשלה (קומיסרים) וקציני חינוך בצבא האדום (פוליטרוקים) שמטרתם הייתה לסייע למפקדים, לשמש מחנכים פוליטיים ואידיאולוגיים ולהטיל משמעת ביחידות הפרטיזנים.²⁶ באביב ובקיץ 1943 החלה פעילות פרטיזנית ביערות ליטא עם הגעת שתי קבוצות מבצעיות מהעורף הסובייטי. בראש האחת עמד מוטיוס שומאוסקאס (Moteius Shumauskas), שכינויו הצבאי היה קזימיר, ובראש הקבוצה השנייה היה יהודי ליטאי בשם גנריקאס זימאנאס (Genrikas Zimanas), שכינויו הצבאי היה יורגיס. בסיסיהן הראשונים הוקמו ביערות קוזיאני ונארוץ' שבמערב בלארוס. בספטמבר 1943, בד בבד עם חיסול גטו וילנה (שחוסל סופית ב-23 בספטמבר 1943), הוקם בסיס פרטיזנים גם ביערות רודניקי, ויורגיס עבר לשם עם פרטיזנים נוספים, בהם יהודים.²⁷

מלחמת הגרמנים בפרטיזנים

בעקבות פגישה של הפיקוד העליון הגרמני שהתקיימה ב-16 ביולי 1941, התייחס אדולף היטלר לשידור של סטלין מ-3 ביולי בנושא "מדיניות האדמה החרוכה", אז קרא לחיילי הצבא האדום שמאחורי הקוים

25 יצחק ארד, **תולדות השואה: ברית המועצות והשטחים המסופחים**, ירושלים: יד ושם, 2004, עמ' 893 (להלן: ארד, **תולדות השואה**), עמ' 388-392.

26 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 174.

27 שם, עמ' 176.

הגרמניים להילחם מלחמת פרטיזנים בפולש הנאצי. היטלר הכריז: "הרוסים הורו כעת על לוחמת פרטיזנים מאחורי החזית שלנו. ללוחמה הפרטיזנית הזו יש כמה יתרונות בעבורנו; זה מאפשר לנו לחסל את כל מי שמתנגד לנו".²⁸ אנו למדים מכך שאת מלחמת הגרמנים בפרטיזנים ניצל היטלר כמסווה לרצח המוני של אזרחים. בסוף יולי הוציא היינריך הימלר הנחיות לפעולות אנטי-מפלגתיות ליחידות האס-אס. ההנחיות הדגישו גם את תפקידן של משטרת הביטחון ושל משטרת הסדר הגרמנית בסיוע לאנשי האס-אס.²⁹ הימלר אסר את השימוש במונח "פרטיזנים", והורה לכנותם "כנופיות" (Banden).³⁰

ב-18 באוגוסט 1942 פרסם היטלר את הוראה 46 שנועדה להגביר את הלוחמה הגרמנית בפרטיזנים: "הנחיות להגברת המאבק במטרד של הכנופיות במזרח". הוא הורה להשמיד את "הכנופיות" לחלוטין:

המטרד של הכנופיות במזרח הגיע להיקף בלתי נסבל המעמיד בסכנה את האספקה לחזית ואת הניצול הכלכלי של האזור. עד בוא החורף קיים הכרח לחסל כנופיות אלה ולהביא להרגעת האזורים שבעורף... השמדתן של הכנופיות מחייבת לחימה נמרצת ונקיטת אמצעים חריפים ביותר נגד הגורמים שנוטלים חלק בהיווצרותן של הכנופיות או אחראים לתמיכה בהן.³¹

המונח Bandenbekämpfung - "לחימה בכנופיות" - סיפק את הלגיטימציה הדרושה לצבא הגרמני להרוג כל מי שיימצא - לוחם גרילה

Gerald Reitlinger, **The House Built on Sand: The Conflict of German Policy in Russia 1939-1945** (London: Weidenfeld and Nicolson, 1960), p. 232; Norbert Müller, **Die Faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig, p. 161. besetzten Gebieten** (Berlin, 1991) **der Sowjetunion, 1941 - 1944**

Edward B. Westermann, "Patterns in Genocide: The German Police and the Wehrmacht in the Soviet Union", *The Journal of Strategic Studies* Vol. 31, no. 5 (2008), p. 786

על המינוח הייחודי שבו השתמשו הגרמנים לכינוי הפרטיזנים ראו: Philip W. Blood, *Hitler's Bandit Hunters: The SS and Nazi Occupation of Europe* (Washington D.C.: Potomac Books, 2006).

ראו: Weisung Nr. 46, 8. Aug. 1942: "Richtlinien für die verstärkte Bekämpfung des 'Bandenunwesens' im Osten", see Norbert Müller, **Deutsche Besatzungspolitik** (Rugenstein), p. 130-134; Blood, **in der USSR 1941-1944: Dokumente** (Koln: Pahl **Hitler's Bandit Hunters**, p. 77

או אזרח - "חבר כנופיה". באוקטובר 1942 מונה המפקד הבכיר של האס-אס אריך פון-דס באך-צלבסקי (Zelewsk-von dem Bach) לאחראי למלחמה הגרמנית בפרטיזנים. ב-1943 הוא היה לראש הלוחמה בכנופיות (Bandenkampverbände).³²

השיטה העיקרית שבה נקטו הגרמנים נגד הפרטיזנים הייתה פלישה המונית ליער כדי לצוד אותם וכדי להרוס את בסיסיהם. את הפעולה הזו כינו הפרטיזנים "אובלאבה" (מצוד). אלפי חיילים גרמנים, שוטרים, אנשי עזר ומשתפי פעולה מקומיים גויסו למשימות אלה. הם הקיפו את היער מכמה כיוונים, נכנסו אליו רגלית מלווים בכלבים וסרקו אותו. לפרטיזנים שנקלעו למרכז ההתקפה היו אפשרויות מוגבלות לברוח, והם ניסו להימנע מקרב פנים אל פנים עם הצבא הגרמני המאובזר והמאומן. לכן בכל פעם שכוחות המודיעין הפרטיזניים הביאו מידע על פעילות גרמנית לקראת מצוד שכזה, התפנו הפרטיזנים מאזור זה מהר ועברו זמנית ליערות אחרים.³³ תקרית אחת כזו התרחשה ביערות נארוץ' מ-24 בספטמבר עד 10 באוקטובר 1943. במצוד זה, שכינו הגרמנים בשם הקוד "פריץ" (Fritz), בקרב הפרטיזנים היהודים היו 100-200 אבדות.³⁴ למעשה, מרביתם ננטשו ללא נשק וללא ציוד ואספקה על ידי המפקדים הסובייטים.

כאמור, כדי לנהל את מאבקם בפרטיזנים נעזרו הגרמנים במשתפי פעולה מקומיים, אשר הכירו את היערות ואת אזורי הגישה אליהם. לעיתים הם אף ציידו את אותם איכרים משתפי פעולה בנשק ונתנו להם כסף ומזון תמורת סיועם. לא פעם נאלצו פרטיזנים להילחם בהם ואף נרצחו בידיהם. מנגד היו מקרים שפרטיזנים נקמו באותם משתפי פעולה.

מאמצע שנת 1942 חפף המאבק בתנועת הפרטיזנים ההולכת וגדלה לניסיונות הגרמנים ליישם את "הפתרון הסופי לשאלת היהודים" בברית המועצות. עוד בתחילת מבצע "ברברוסה" הושו היהודים לבולשביקים, לצלפים ולשודדים. המטרה הייתה ליצור אובך תעמולתי, ומאחוריו נראתה הוצאה להורג המונית של אזרחים כפעולת תגמול לגיטימית נגד אויב לגיטימי של הגרמנים.

Ian Beckett, **Modern Insurgencies and Counter-Insurgencies: Guerrillas and their Opponents since 1750**, London: Routledge, 2001, p. 64

יצחק ארד, הקדמה לספר **פרטיזנים מספרים [אנטולוגיה]**, אלכסנדר בוגן, אברהם ביבר וקופל קולפניצקי (עורכים), תל אביב: משרד הביטחון, 2006, עמ' 13 (להלן: ארד, הקדמה ל**פרטיזנים מספרים**). על מלחמתה של משטרת הסדר הגרמנית בפרטיזנים ראו Wolfgang Curilla, **Die deutsche Ordnungspolizei im westlichen Europa 1940-1945**.

ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 282.

בריחת יהודים ליערות והצטרפותם ליחידות הפרטיזנים

בשנת 1942, עם התגברות הפעולות האלימות נגד יהודים, ניסו יהודים לפרוץ מהגטאות בליטא ובבלארוס בניסיון להימלט ליערות הסמוכים. אולם צעירים רבים שביקשו להצטרף לפרטיזנים עמדו לפני דילמה מוסרית קשה: האם לנטוש את משפחותיהם ולברוח ליערות תוך סכנת נפשות אל עבר הלא נודע, או שמא להישאר בגטו, שאומנם התנאים בו היו קשים, אך הוא היה מקום מוכר והם היו מוקפים בבני משפחה ובמכרים יהודים? רבים דחו את רעיון הבריחה ליערות מתוך תחושות אשמה ואחריות להורים, לבני זוג ולילדים.³⁶ מן העדויות אנו למדים על מקרים שאף על פי שהצליחו תושבים להימלט מהגטאות ולהגיע ליער, הם שבו כלעומת שבאו לאחר שחוו את תלאות הקור והרעב ואת הקשיים של חיי הפרטיזנים. יתרה מכך שמועות על אנטישמיות בקרב הפרטיזנים הסובייטים נפוצו בגטאות, ואכן האנטישמיות הייתה שכיחה ביחידותיהם. מרביתם היו שבויי מלחמה בעברם, אשר נמלטו משביים, אך עדיין היו מושפעים מהתעמולה האנטישמית הנאצית, שהפנימו בשבי. חלקם שירתו בעבר בחילות העזר הגרמניים ואף השתתפו במעשי טבח ביהודים בשירות הגרמנים. נוסף על כך פרטיזנים לא־יהודים רבים נחשפו לתעמולה אנטישמית ששררה באותם אזורים טרם המלחמה.³⁷

ניכר כי יהודים לא התקבלו בקלות ליחידות פרטיזנים אם לא היה להם נשק. לעיתים היו הפרטיזנים הסובייטים אומרים להם: "הרגו חייל גרמני וקחו את נשקו"; בפעמים אחרות הם התנו את קבלתו של יהודי ליחידתם בביצוע משימה קרבית מסוכנת, שהייתה עלולה לגבות את חייו.³⁸ בשל האווירה האנטישמית ליהודים בעלי נשק היו סיכויים טובים יותר להצטרף ליחידות האלו. כמו כן הדרך של נמלטים בעלי נשק מהגטו ליער הייתה בטוחה יותר, הם הרגישו מוגנים יותר, והיחידות הלוחמות קיבלו אותם ביתר קלות.³⁹

Jürgen Matthäus, "What About the 'Ordinary Men'? the German Order Police and the Holocaust in the Occupied Soviet Union", *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 10, no. 2 (1996), p. 142

36 עדותו של צבי נובופילאנסקי, 1992, **ארכיון יד ושם**, 6931-03, עמ' 78; עדות יוסף גולטט, **הקרוניקה היסטוריה חזונית, אוניברסיטת דרום־קליפורניה, לוס אנג'לס**, קלטת 3.

37 לדוגמה, אמרה ידועה הייתה: "הכו ביהודים והצילו את רוסיה!", ראו עדות חיינה קוריזקי ליפשיין, ארכיון מורשת, A.73, עמ' 4; Leonid Smilovitsky, "Righteous Gentiles, the Partisans and Jewish Survival in Byelorussia, 1941-1944", *Holocaust and Genocide Studies* 11, no.3 (1997), p. 311.

38 לוי, **לוחמים ועומדים על נפשם**, עמ' 208.

היהודים היו פעילים ביחידות פרטיזניות מעורבות (יהודים ולא־יהודים יחד) או ביחידות יהודיות נפרדות. לרוב, אלו שהחזיקו בנשק הצטרפו ליחידת פרטיזנים סובייטית שכבר הייתה פעילה. עם זאת במקרים נדירים הצליחו היהודים להקים בעצמם יחידות כלל־יהודיות. דוגמה לכך היא יחידת הפרטיזנים היהודית "נקמה" (מסט), שהוקמה ביערות נארוץ' בקיץ 1943, בפיקודו של אלוף־משנה (ברוסית: פולקובניק) פיודור גרגורוביץ' מרקוב, והורכבה ברובה מיהודים שנמלטו מגטו וילנה ומגטאות מזרח ליטא ומערב בלארוס. נוסף על כך בסתיו 1943 ביערות רודניקי הוקמו ארבעה גדודי פרטיזנים יהודים, שהורכבו בעיקר מיהודים שנמלטו מגטו וילנה, שם היו חברי מחתרות חשאיות. שמות היחידות היו "הנוקם" (מסט), "לניצחון" (זא פובדו), "מוות לפשיזם" (סמרט פאשיסמו) ו"מאבק" (בורבה). בסך הכול מנו ארבעת הגדודים כ־400 יהודים, ויש לציין שההפרדה ביניהם הייתה מעטה, ופעולות קרביות רבות נעשו במשותף.⁴⁰

רעיון הבריחה ליערות וההצטרפות ליחידות הפרטיזנים דובר בין חברי קבוצות חשאיות ובין ארגוני מחתרת

שהיו פעילים בגטאות. הקבוצות הללו כללו בעיקר צעירים שלאחר שחו את הטרור שהפעילו הנאצים, את האקציות האלימות ואת הרציחות ההמוניות, החליטו לחפש דרכים לפעול, להחזיק בנשק, להשיב מלחמה ולנקום.⁴¹

לאחר שהגיעו ליערות, נדדו יהודים בקבוצות קטנות ונאלצו להגן על עצמם, לא רק מפני הגרמנים ומשתפי הפעולה עימם, אלא גם מפני האוכלוסייה המקומית. רבים מן המקומיים שהתגוררו באותם יערות החזיקו בדעות אנטישמיות ולא היססו להלשין על יהודים ולהסגירם לגרמנים. עם זאת, ב־בזמן הייתה הישרדותם של היהודים ביערות תלויה בסיוע המקומיים על אף הסכנה שנשקפה למסייעים: הגרמנים הענישו ונקמו במקומיים שסייעו לפרטיזנים, ובעיקר ליהודים; הגרמנים היו מסוגלים בהחלט להוציא להורג את בני משפחותיהם של הכפריים המקומיים שעזרו לפרטיזנים.⁴²

39 חולבסקי, **מרי ולוחמה פרטיזנית**, עמ' 386; כהנוביץ, **מלחמת הפרטיזנים היהודים**, עמ' 266.
40 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 332; עדות אנטול (טולקה) קרקובסקי, **ארכיון בית לוחמי הגטאות**, 24617, עמ' 33.

41 ארד, הקדמה ל**פרטיזנים מספרים**, עמ' 14; חולבסקי, **מרי ולוחמה פרטיזנית**, עמ' 386.

42 ארד, הקדמה ל**פרטיזנים מספרים**, עמ' 14-15; עדות דב קצוביץ, **ארכיון יד ושם**, 03/3593, עמ' 23.

מחפורת פרטיזנית ביערות רודניקי שבליטא (צילמה: דניאלה אוסצקי שטרן)

ואכן, הסיוע והיחס החיובי מצד האוכלוסייה המקומית היו חיוניים להישרדות הפרטיזנים. הללו היו תלויים בה להשגת מזון, בגדים, ציוד רפואי, סוסים ועגלות. במינוח (טרמינולוגיה) פרטיזני, פעולות להשגת הדברים הללו כונו "משימות כלכליות" (Zagatovkas), שפירושו היה לשדוד מהאיכרים חלק מהמזון ומהאספקה שלהם, והן היו פעולות צבאיות בכל מובן המילה.⁴³ מבין המקומיים היו ששיתפו פעולה עם הגרמנים, אך אחרים עזרו ליהודים, ובין השאר, הזהירו אותם מפני נוכחותם הקרובה של גרמנים והדריכו וכיוונו אותם לעבר דרכים בטוחות.

יהודים התארגנו גם ב"מחנות משפחה" פרטיזניים, ובהם הגנו מספר מצומצם של לוחמים על האוכלוסייה חסרת הישע במעט הנשק שהיה

43 ארד, **תולדות השואה**, עמ' 895; ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 179; עדות קצוביץ, **ארכיון יד ושם**, 03/3593, עמ' 23.

ברשותם. תפקידם היה לאבטח את המחנה ולהשיג מזון.⁴⁴ שני מחנות גדולים פעלו ביערות נליבוקי (Naliboki) שבבלארוס: מחנה האחים בילסקי, בפיקודו של טוביה בילסקי, שאכלס בשיאו 1,230 נפשות, והמחנה, בפיקודו של שלום זורין, ליד הכפר סטארה סיולו (Staroe Selo), כשלושים קילומטרים ממערב למינסק, שבו מצאו מקלט כ-800 איש.⁴⁵

מפקד הפרטיזנים שלום זורין (באדיבות ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל)

תולדות מחנות המשפחה הפרטיזניים ותפקידן של הנשים היהודיות ביחידות הללו חורגים מענייני מאמר זה וראויים לדיון נפרד. אך ניתן להזכיר שנשים יהודיות רבות פעלו ביחידות הפרטיזנים היהודים שביערות רודניקי ונארוך'. מרביתן היו חברות מחתרות וארגונים חשאיים עוד בגטאות והגיעו ליערות כחלק מקבוצה מאורגנת. לנשים ללא ילדים היו סיכויים טובים יותר לשרוד גם בגטאות וגם ביערות. לאימהות לילדים קטנים היה סיכוי נמוך להתקבל ליחידות הלוחמות של הפרטיזנים, ואם הצליחו להגיע ליערות, נאלצו למצוא מקומן במחנות המשפחה.⁴⁶ נשים יהודיות לא היו מעורבות רק בתפקידיהן המסורתיים של נשים, ולא עסקו רק בבישול, בתפקידי רפואה, בכביסה ובתיקון בגדים קרועים, אלא הן גם השתתפו בפעולות פרטיזניות, כמו שרפת גשרים, מיקוש מסילות

44 על מחנות של משפחה פרטיזנים ביערות ראו כהנוביץ, **מלחמת הפרטיזנים היהודים**, עמ' 153-154; Yitzhak Arad, "Jewish Family Camps in the Forests: An Original Means of Rescue", 144 in: Michael Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of the European Jews*, Vol. 7, Jewish Resistance to the Holocaust, Westport: Meckler, 1989, pp. 219-239.

45 על מחנה המשפחה הפרטיזני של האחים ביילסקי ראו: Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans*, New York: Oxford University Press, 1993; Peter Duffy, *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, saved 1,200 Jews, and Built a Village in the Forest*, New York: HarperCollins, 2003.

46 רחל פוצ'טר הגיעה למחנה הפרטיזנים ביערות רודניקי עם שני בניה, אולם היא לא התקבלה ליחידת הפרטיזנים. רק לאחר הפעלת לחץ מצד פרטיזנים יהודים הסכימו לקבלה מספר שבועות מאוחר יותר. ראו עדותה: "עם הפרטיזנים", בתוך שאול ברקלי (עורך), **איישישוק קורותיה וחורבנה: פרקי זיכרונות ועדויות**, ירושלים: הוועד לניצולי אישישוק במדינת ישראל, 1950, עמ' 70-75.

ברזל, ובמשימות חבלה עירוניות, כמו פיצוץ שנאים (טרנספורמטורים).⁴⁷ הן אומנו, הוכשרו ונשלחו למשימות מיוחדות שהשתמשו ביתרונותיהן המגדריים, כמו תפקידי קשר לאיסוף מודיעין והבאת תרופות מהערים ליערות. זלדה טרגר וויטקה קמפנר, למשל, ביצעו שליחויות רבות בין בסיס הפרטיזנים ביערות רודניקי לעיר וילנה ואף לגטו כדי לבצע פעולות חבלה ומודיעין. הן היו מעבירות חומר תעמולתי, תרופות, נשק ואף הודעות, פקודות ואנשים. פעולות אלה היו מסוכנות ביותר, ונשות הקשר היו צריכות להיזהר שלא להיתפס בידי הגרמנים ומשתפי הפעולה עימם.⁴⁸

מצבן של הנשים ביחידות הפרטיזנים היה מורכב ומסוכן, וכבר בעדות שנגבתה כחודשיים לאחר תום המלחמה בליטא, בספטמבר 1944, ציינה מירה ורביץ את "בעיית הבחורות": "אם היה [לבחורה] בעל נתנו לה מנוח, אך את הבעל היו שולחים לפעולות ולעתים יותר קרובות. אך רע ומר היה גורלה של בחורה יהודייה לא נשואה - היא לא הייתה יוצאת לפעולות".⁴⁹ וכך, לעיתים הבינו נשים ביחידות פרטיזניות שאם הן נמצאות תחת חסותו של גבר, הן יכולות למצוא הקלה מסוימת מהטרדות על ידי גברים אחרים ביחידה. אף על פי כן בעדויות מאותה תקופה מוזכרים הטרדות מיניות ואונס ביערות בידי פרטיזנים גברים, וגם נשוא זה ראוי למאמר נפרד.⁵⁰ ואכן, מן העדויות אנו למדים כי נשים נאלצו להגן על עצמן מפני אונס: "[הפרטיזנים] הסובייטים לא התייחסו לנשים כאל בני אדם. הם היו אנשי מלחמה, שבויי מלחמה לשעבר; הם היו חיות. לנשים היה קשה מאוד... הן נאלצו להילחם קשה", העיד לימים ניסן רזניק, פרטיזן מיערות נארוץ.⁵¹ מפקדי הפרטיזנים הלא-יהודים נמנעו מלמגר את התופעה, ולטענת מירה ורביץ, שבעצמה חוותה הטרדות קשות בעת היותה ביערות, הם רק אמרו שידקו האשמות אלו.⁵²

47 עדות חיה שפירא לזר, על שליחתה למשימת פיצוץ טרנספורמטורים בעיר וילנה, **הקרב להיסטוריה חזותית**, קלטת 6.

48 זלדה טרגר הביאה תרופות וציוד רפואי חיוני מווילנה לבסיס הפרטיזנים ביערות רודניקי. נוסף על כך, בשליחותיה היא הביאה מווילנה ליער בגדי חורף ומגפיים ללוחמים. ראו עדותה ב**ארכיון מורשת**, A.40.

49 עדות מירה ורביץ, **ארכיון מורשת**, A.52.

50 ראו למשל עדויותיהם של מירה ורביץ, 1991, **ארכיון פורטונהוף**, HVT-3536 וחסייה ורשבצ'יק, ללא תאריך, **ארכיון מורשת**, A.49.

51 עדות ניסן רזניק, **ארכיון פורטונהוף**, HVT-3193.

52 עדות ורביץ, **ארכיון פורטונהוף**, HVT-3536.

בספר "משפחת אנשי היער" החוקרת נחמה טק מוסיפה מידע נוסף על הטרדות מיניות ועל אונס שחוו צעירות יהודיות ביחידות הפרטיזנים ביערות. היא מביאה תיאורים קשים של מקרי אלימות מינית וטוענת:

נשים יהודיות באו ליער כדי להינצל מהמוות. עוד לפני כן הן ידעו שלבדן, כבודדות, יהיה מצבן קשה יותר ממצבו של גבר, ושמרחפת עליהן סכנה ממשית של אונס או רצח. הן גם הבינו שגברים חזקים יוכלו לגונן עליהן, וככל שהגבר יהיה חזק יותר, יגדלו סיכוייהן להישאר בחיים.⁵³

עם זאת יש לציין כי ישנן נשים יהודיות שבזיכרונותיהן ובעדויותיהן מספרות על הצדדים החיוביים שבהיותן נשים ביער, שם הרגישו חופש, שייכות וחברות, ולדבריהן לא חוו הטרדות.⁵⁴

הפרטיזנים היהודים בפעולות קרביות

יהודים שעשו דרכם ליערות והצטרפו ליחידות הלוחמות של הפרטיזנים, השתתפו בפעולות קרביות. לחלקם, ביחוד לאלה ששירתו בצבא הפולני או בצבא הליטאי לפני המלחמה, היו ידע וניסיון בפעולות צבאיות, אך לרובם לא היה רקע צבאי. לפיכך הם נאלצו ללמוד מיומנויות לחימה ונדרשו להכשרה בסיסית בשימוש בנשק ובחומרי נפץ.⁵⁵ אחד המדריכים שלימד את הפרטיזנים "החדשים" כיצד להשתמש בנשק היה חיים לזר, שטרם המלחמה שירת כשנתיים בצבא הליטאי. הודות לידע הצבאי שרכש בעת שירותו הוא ידע להדריך את היהודים להשתמש ברובים, באקדחים וברימונים. הפרטיזנים פינו מחפורות (זימלנקות),⁵⁶ ושומרים הוצבו בכניסה אליהן כדי למנוע מאנשים להיכנס פנימה בשל הסכנה. בתוך מחפורת ייעודית העבירו מומחים בעלי ניסיון וידע - כגון חיים לזר -

53 נחמה טק, **משפחת אנשי היער: יחידת הפרטיזנים של ביילסקי**, ירושלים: יד ושם, 2009, עמ' 173.

54 ריאיון המחברת עם לנה זך-המל, בביתה בתל אביב, 8 במרץ 2012. זך-המל הייתה פרטיזנית ביערות רודניקי, ובריאיון עימה היא מספרת על תחושת החופש והיחידות בקרב הפרטיזנים.

55 אוסף עדויות מעניין בעברית וביידיש על פעולות קרביות של פרטיזנים ביערות ליטא ובלארוס נכתב בשנת 1944 בוילנה, ושמו בארכיון מורשת, תחת הסימול A, ובארכיון יד ושם תחת הסימול P-18. לדוגמה, עדותו של ניסן רזניק מ-1944 מדברת על בריחתו מגטו וילנה אל יערות נארוץ' בספטמבר 1943, והקמת יחידת הפרטיזנים היהודית "נקמה" באותם יערות תחת פיקודו של פידור מרקוב. **ארכיון מורשת**, A. 62. אוסף של תשע עדויות של פרטיזנים שפעלו ביערות בלארוס ונכתבו בשנת 1944 במחברת, מביאות דיווחים אותנטיים על קורות יהודים ביחידות הפרטיזנים. ראו **ארכיון יד ושם**, P18-14.

56 זימלנקה - בונקר בטרמינולוגיה פרטיזנית, חפור באדמה ומכוסה בעלווה לשם הסוואה.

אימונים בנשק. לדוגמה, הם היו מצויבים לוח מטרה בקצה אחד של המקום ומתרגלים ירי באקדחים או ברובים.⁵⁷

מחפורת בבסיס גדוד "נקמה" ביערות נארוץ' שבבלארוס (צילמה: דניאלה אוסצקי שטרן)

מידת השתתפותם של היהודים בפעולות הלחימה הפרטיזניות הייתה תלויה ברצון הטוב של מפקדי הפרטיזנים ובהחלטתם לכלול אותם בפעולות כאלה. הנטיות האנטישמיות של המפקדים הסובייטים וחוסר הכבוד למיומנויות הצבא והלחימה של היהודים גרמו להם, לעיתים, להתעלם מלוחמים יהודים פוטנציאליים ולשלוח אותם ליחידות שאינן לוחמות, ולכן סיכוייהם לשרוד ביער היו קטנים יותר. פרטיזנים לשעבר מעידים על רגשות אכזבה ובושה משום שנאלצו לעבוד במטבח במקום להילחם.⁵⁸

57 עדות ברוך שוב, 1991, ארכיון פורטונוף, HVT-3521.

58 ראו למשל עדותה של חיה שפירא לזר, הקרן להיסטוריה חזותית, קלטת 5, שבה היא מספרת על הרגשות הקשים של נשים שהוכרחו לעבוד במטבח ולא נשלחו לפעולות קרביות. מקרה נוסף אירע, לאחר פירוק גדוד "נקמה" ביערות נארוץ', כשפרטיזנים יהודים הורדו מדרגת "לוחמים" ונאלצו להצטרף לגדוד שפעל בעבודות משקיות כדי לשרת פרטיזנים לוחמים.

היהודים הועסקו בעיקר בתפקידי שירות משקיים במחנה, כגון הכנת מזון, בנייה ותחזוקה של מקומות מסתור (מחפורות), הקמת מתקני תברואה מאולתרים, כמו "בתי מרחץ" ו"מכבסות", שמירה ועוד. את התפקידים הללו מילאו בעיקר נשים, קשישים ואנשים בלתי כשירים ללחימה. אף שהתייחסו לאנשים הלא-לוחמים האלה בחוסר כבוד מסוים, לאותם יהודים הייתה השפעה ניכרת על רווחתם של הלוחמים. יש לציין שחלק מאותם בעלי תפקידים הצטרפו גם לפעילות קרבית.⁵⁹

יהודים בעלי מקצועות כגון רופאים ואחיות, דפסים (שיכלו לעבוד בעיתונות המחתרתית של הפרטיזנים), שרטטי מפות (לצורכי קרטוגרפיה) ומתורגמנים זכו למעמד יחסית גבוה, ועבודתם סייעה משמעותית לפעולות צבאיות.⁶⁰ מפקדים סובייטים ביקשו לקבל רופאים יהודים ביחידותיהם, ולעיתים אף שלחו אנשי קשר לגטאות כדי להביאם ליער. אחד המקצועות המבוקשים ביער היה מתקני נשק, וכמובן, עם הגידול במספר האנשים בבסיס הפרטיזנים היה צורך בנשק נוסף. אף שנעשו ניסיונות לרכוש נשק בעזרת אנשי קשר מקומיים, שהביאו מודיעין על מקומות שבהם עלול להימצא נשק, לפרטיזנים לא היה כסף רב לרכישתו. היו כמה פעולות של איסוף חפצי ערך מהפרטיזנים היהודים עצמם - שעונים, מטבעות, תכשיטים - כדי למכור אותם ולקנות נשק. אבל רוב היהודים הגיעו ליער רק עם הבגדים שעל גופם, ללא רכוש. הפרטיזנים החרימו רובים ואקדחים מתושבי הכפרים. מבצע כזה נערך בחורף 1943 כשפלוגה, ובה ארבעים חברים, יצאה להחרים נשק מידי תושבי הכפר הקטן פוסול (Pasalis). בזמן שהפרטיזנים ערכו חיפוש בבתיים, קראו התושבים לתגבורת, ובמקום פרץ קרב.⁶¹

נוסף על השגת נשק יצרו הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי בתי מלאכה לתיקון כלי נשק שבורים ופגומים. מסגרים ועובדי מתכת יהודים תיקנו את הנשק הפגום בבית המלאכה שהקימו בבסיס. במשפחה יהודית של חרשי מתכת מווילנה, משפחת פנאוסוב, ניהלו האב שמואל ושני בניו בוריה ואברהם מפעל שכזה. בית המלאכה שלהם היה ממוקם במחפורת שנבנתה

59 לזין, **לוחמים ועומדים על נפשם**, עמ' 198-199.

60 פאול בגריאנסקי ולאון ברנשטיין היו שניהם פרטיזנים ומתורגמנים בעבור יחידת הפרטיזנים, במהלך חקירות של שבויי מלחמה גרמנים ביערות רודניקי. ראו עדות פסיה בורנשטיין, 1997, **הקרן להיסטוריה חזותית**, קלטת 5; משה רודניצקי היה מתורגמן ביחידת פרטיזנים שפעלה ביערות נארץ', ראו עדותו ב**ארכיון פורטונהוף**, HVT-3566.

61 לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 214-219.

במיוחד בעבור מבחני ירי שנערכו בפנים כדי שלא ישמעו את היריות בחוץ.⁶² **ספר הפרטיזנים היהודים נכתב:** "הסדנה של בני משפחת פנאוסוב הייתה המשכן החשוב ביותר במחנה, ופרסומה הגיע לכל היחידות הפרטיזניות ביער ועוררה כבוד ואף קנאה. מהיחידות הליטאיות ומקבוצת הצנחנים החלו מביאים נשק הזקוק לתיקון ולבדיקה".⁶³ כאשר יחידות פרטיזנים לא-יהודיות היו מביאות את נשקן השבור לבית המלאכה של משפחת פנאוסוב לתיקון, לא ביקשו החרשים כסף בעבור עבודתם, אלא העדיפו לקבל שכר בנשק חם, אפילו פגום, כדי שיוכלו לתקנו ולהשמישו. עם הזמן הם לא רק תיקנו כלי נשק מקולקלים, אלא אף יצרו כלים חדשים מחלקי חילוף ישנים. הם ייצרו, למשל, רובה חצי אוטומטי ומוקשים.⁶⁴

משפחת פנאוסוב לאחר השחרור בוויילנה, 1944
(באדיבות מוזאון ארצות הברית לזכר השואה, USHMM)

62 עדות אמה פנאוסוב, **הקן להיסטוריה חזותית**, קלטת 5; **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך 1, עמ' 110; לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 189-190.
63 **ספר הפרטיזנים היהודים**, עמ' 110.
64 שם.

ואכן, הפרטיזנים ביערות ראו בנשק כלי חשוב ומוערך מאוד. לפי עדויות, הם התייחסו אליו בחיבה, וחלקם אף כינו אותו "אשתי".⁶⁵ מעניין לציין שהפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי החזיקו בחוברת "מדריך ללוחמת פרטיזנים" שיצאה לאור במוסקווה בשנת 1940, ותורגמה לרוסית מהשפה הפינית. חוברת ההזרחה הכילה הנחיות ללחימה פרטיזנית והסבירה את מטרת תנועת הפרטיזנים בכללה. בין היתר, נכתב בה: "יעודה של התנועה הפרטיזנית היא ערעור שורותיו של האויב בעורפו ובאגפיו, וכמו כן הטרדה רבה ככל האפשר של כוחותיו שבתפקידי משנה, כגון שמירה, סיור וכו', וגרימת מירב הנזק החומרי. תנאי מוקדם ויסודי לפעולות פרטיזניות הוא החשאיות".⁶⁶ בתת-הפרק של החוברת שכותרתו "הקמת היחידה הפרטיזנית, עוצמתה, ציודה וחימושה" נכתב כי הלוחמים הפרטיזנים המתאימים ביותר לתפקיד הם אנשים בעלי כושר פיזי, מסורים, המכירים את הסביבה ואת שפת האויב. הרכבה של יחידת הפרטיזנים צריכה להשתנות בהתאם למשימה. מספר הקצינים והמפקדים הזוטרים ביחידה חייב להיות רב ככל האפשר, בהתחשב באפשרויות פיצולה ובאבדות הצפויות לה.

כמות הנשק והציוד של יחידה פרטיזנית נקבעה לפי משימותיה. חימושה חייב להיות בנשק קל, כיוון שמכונות ירייה ונשק כבד אחר מכבידים על תנועתה, והוא כולל רימוני יד, חומרי נפץ וחומרי דלק. כותבי החוברת ממליצים להשתמש גם במוקשים נגד-טנקים, אם רק ניתן להשיגם. גם הציוד חייב להיות קל, אולם עליו לספק את צורכי היחידה במקרה של לינת לילה בנקודת יישוב. ברשותו של כל לוחם יימצא בד להכנת אוהל ארעי ולבוש חם. נעליים רזרבייות הן הכרחיות. בציודו האישי של הפרטיזן יימצא גרזן וסכין פיני ("פואוקו"). כדי לעבור מהר ממקום למקום יש להסתייע באמצעים, כגון אופניים ומחלקיים. לצורכי קשר יש להצטייד במכשיר קשר נייד, בפנס איתות, באקדח רקטות וביונים (להעברת מידע). נוסף על כך כל לוחם חייב להחזיק ברשותו תרופות ותחבושות.⁶⁷ גדודי הפרטיזנים היהודים ביערות רודניקי ביצעו פעולות צבאיות, בהן פיצוץ רכבות והורדתן ממסילות ברזל, פיצוץ מפעלים, מחסנים, גשרים, כלי רכב,

65 עדות חסיה ורשבצ'יק, 1981, **ארכיון מורשת**, D.2.1476, עמ' 49; לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 190.

66 עותק של החוברת, ובה ארבעה עמודים (העמוד החמישי נאבד), נמצאת ב**ארכיון מורשת**, D.1.454.

67 שם.

קווי תקשורת ואפילו טנקים המשרתים את האויב, והרג חיילי אויב.⁶⁸

מחברת קרב מקורית המכילה שמונה עשר עמודים בכתב יד ברוסית, מפרטת את פעולות הלחימה של גדוד פרטיזנים יהודי ביערות רודניקי בתשעת החודשים שמ-7 באוקטובר 1943 עד 8 ביולי 1944 באופן כרונולוגי. הרשימה מכילה את תאריכי הפעולות ואת פרטיהן, בהם מספר הלוחמים ושמות המפקדים, ותיאור קצר של כל פעולה. למשל, באוקטובר 1943 חתכו פרטיזנים יהודים עמודי טלגרף בכביש שבין וילנה לגרודנה. בפעולה אחת כזו, ב-7 באוקטובר, נוסרו יותר משבעים עמודים, וחוטיהם נותקו. ב-17 באוקטובר הרסו הפרטיזנים שני גשרים ליד הכפר ז'גרין ופוצצו שני מנועי רכבת. בנובמבר 1943, בפיקודו של המפקד היהודי יעקב פרנר, יצאו חמישה פרטיזנים לכפר אולקיניקי שבו הוצב חיל מצב גרמני, ובו 200 איש. הם החרימו 300 ק"ג של טרפנטין ממפעל מקומי. באשר לפעולה זו העיד פרנר כי הפרטיזנים השתמשו בטרפנטין שהוחרם לשרפת גשרים.⁶⁹

לכידת חיילי האויב ומשתפי הפעולה עימו נחשבה לפעולה צבאית פרטיזנית נוספת. בדצמבר 1943 ובינואר 1944 חשפו פרטיזנים יהודים סוכני גסטפו ומשתפי פעולה מקומיים ולכדו אותם.⁷⁰ ב-31 בדצמבר 1943 פיקד חיים לזר על מבצע שבו השתתפו שמונה פרטיזנים ללכידת סוכן הגסטפו בולסלב אוצ'קורוניס (Učkuronis), שהואשם בחימוש איכרים מקומיים כדי שיילחמו בפרטיזנים. לפרטיזנים נודע כי הסוכן הוזמן להתארח במסיבה גדולה בכפר דגינובה. הם חדרו אליה והזהירו את משתתפיה כי כוח פרטיזני גדול מקיף את הכפר. הפרטיזנים מצאו את הסוכן והחזירו אותו ושלושה ליטאים אחרים שנחשדו בשיתוף פעולה, לבסיס. לאחר שהמחלקה הפרטיזנית לעניינים מיוחדים חקרה אותם, היא שחררה את הליטאים מחוסר ראיות לשיתוף פעולה. אוצ'קורוניס נידון למוות, וכמה פרטיזנים הרגוהו.⁷¹

68 מטבלה המסכמת פעולות פרטיזניות ביערות ליטא עולה שהורדו 242 רכבות, פוצצו 35 גשרים ו-11 טנקים, ונהרגו כ-4,800 חיילי האויב. לזר, **לוחמים ועומדים על נפשם**, עמ' 200.

69 מחברת מסכמת של פעולות קרביות פרטיזניות, **ארכיון מורשת**, D.1.4650; עדות יעקב פרנר, 1944, **ארכיון יד ושם**, P.18-14.

70 מחברת פעולות פרטיזניות, ארכיון מורשת, D.1.4650.

71 לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 220-225. פעולה זו רשומה במחברת הפעולות הפרטיזניות, **ארכיון מורשת**, D.1.4650. בעדותו המצולמת משנת 1997, לזר מספר שהפרטיזנים היכו את אוצ'קורוניס למוות. ראו עדותו ב**קרבן להיסטוריה חזותית**.

פעולות חבלה היו שיטת ההתנגדות העיקרית שביצעו הפרטיזנים. הם נהגו לצאת מבסיסייהם וללכת בלילות מרחקים של שלושים עד ארבעים קילומטרים או יותר כדי לפוצץ גשרים, פסי רכבת או לחבל בתחנות משטרה קטנות. פעולות אלה דרשו תכנון קפדני, התמצאות מצוינת בדרכים שביערות וזריזות.⁷² לא פלא שהמקצועות שזכו להערכה רבה ביער היו, בין השאר, סיור וניווט, ואלה דרשו מוכנות קרב מצוינת ושליטה מוחלטת במידע מודיעיני.⁷³

כמו כל כוח גרילה, מטרת הפרטיזנים הייתה לשבש את פעולות הגרמנים ולפגוע בהן ככל האפשר. לפיכך ערכו סיורים, מעקבים ומארבים, חיבלו ברכבות, תקפו מתקנים צבאיים, שרפו גשרים ושיבשו נתיבי אספקה. כמו כן ניסו לצמצם את נכונותה של האוכלוסייה המקומית לשתף פעולה עם הגרמנים - לעיתים קרובות, כפי שראינו, על ידי פעולות תגמול נגד משתפי פעולה. פעולות צבאיות נעשו גם להצלה וכללו למשל הוצאת קבוצות של יהודים מגטאות או ממחנות והובלתם ליער.⁷⁴

נוסף על פעולות צבאיות ישירות ועקיפות כללו פעולותיהם לוחמה פסיכולוגית, איסוף מודיעין והרחבת הסמכות הסובייטית באזורים הכבושים. מבחינה פסיכולוגית ביקשו הפרטיזנים להטיל פחד ומורא על האוכלוסייה המקומית כדי למנוע מהם לשתף פעולה עם הגרמנים ואף לחשוש מתגובת נקם פרטיזנית. באביב 1943, בתיאום עם הצבא האדום, החליט פיקוד הפרטיזנים הסובייטי לרכז את מאמציו בשיבוש קווי הרכבת שהובילו לחזית. משימה זו דרשה השתתפותם של אלפי פרטיזנים שבר-זמנית פעלו לפוצץ מאות מקומות.⁷⁵

על יחידות הסיור של הפרטיזנים, בסיוע האוכלוסייה המקומית, הוטל לאסוף מודיעין. לשם כך הם נאלצו למצוא בעלי ברית בקרב תושבי הכפרים ולבחור אנשי קשר - תצפיתנים - שאספו מידע מודיעיני על האזור. לפי איכות המידע שהם סיפקו, כמה מאנשי הקשר קיבלו תגמולים כגון

72 עדות קצוביץ, **ארכיון יד ושם**, 03/3593, עמ' 23.

73 עוד על נושא זה בספרו של פלקוב, **מרגלי היערות**, פרק 11.

74 למשל, ב-2 בנובמבר 1943 ליערות רודניקי הביאו שתי נשים פרטיזניות יהודיות, ויטקה קמפנר וחיה שפירא, קבוצה של כשישים יהודים מגטו וילנה. פעולה זו נרשמה במחברת הפעולות הפרטיזניות, **ארכיון מורשת**, D.1.4650.

75 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 235-236; **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך 1, עמ' 136-138; עדות אלכסנדר רינדזינסקי, 1997, **קן ההיסטוריה החזותית**, קלטת 9.

אספקה או כסף. הקשר עימם נעשה בדיסקרטיות ובזהירות רבה כדי להימנע מלעורר חשד והלשנות בקרב שכניהם.⁷⁶

פעולות טרור נגד האויב הן מרכיב נפוץ בלוחמת גרילה. כך יש חשיבות גם בפעולות טרור נגד האוכלוסייה האזרחית כדי לאלצה לתמוך או להצטרף ליחידות הגרילה, בהתאם להנחיותיהן, ולמנוע העברת מידע לאויב. נוסף על כך טרור משמש סוג של ענישה, הן אינדיבידואלית והן קולקטיבית. הפרטיזנים נלחמו לא רק בגרמנים אלא גם במקומיים ששיתפו פעולה עימם. לפעמים הם היו לוכדים משתפי פעולה בודדים ומענישים אותם כאזהרה לאחרים. ובכל זאת, היו זמנים שבהם לא הייתה ברירה אלא להעניש אפילו כפרים שלמים על תושביהם.⁷⁷

פרטיזנים יהודים נאלצו להילחם גם בפרטיזנים פולנים מיחידות הארמייה קריובה (Armia Krajowa), שפעלו בחסות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ביערות השטחים המזרחיים התגבר המאבק בין הפרטיזנים הסובייטים ליחידות אלו שפעלו במערב בלארוס. פעילות פרטיזנית פולנית זו באה להדגיש את השתייכותה של מערב בלארוס למדינה הפולנית שתוקם לשיטתם לאחר המלחמה, וכבר במחצית השנייה של 1942 החלו לפעול באזורים אלו קבוצות קטנות של חברי ארמייה קריובה. פעילותם של הלוחמים הפולנים התגברה מאוד בסתיו 1943 ובאביב 1944. באוקטובר-נובמבר 1943 פתחה הארמייה קריובה במבצע "סערה" (Burza) בניסיון לכבוש את שטחה של מערב בלארוס ולגרש את הפרטיזנים הסובייטים בכוח. לרבים מלוחמי ארמייה זו היו נטיות אנטישמיות, והם ראו ביהודים גורם פרו-סובייטי. לכן הם רצחו יהודים רבים שמצאו מקלט בכפרים וביערות, בכללם יהודים ששהו במחנות משפחה פרטיזנים ולא היו לוחמים.⁷⁸

מפקדים פרטיזנים יהודים

לא היו יהודים רבים בשורות הפיקוד של הפרטיזנים, ורוב אלה שהצליחו להשתלב בתפקידי פיקוד בחרו להסתיר את מוצאם היהודי כדי למנוע יחס מפלה ואנטישמי. היו מקרים שמפקדים יהודים התעמרו בפקודיהם

76 ספר הפרטיזנים היהודים, כרך 1, עמ' 109.

77 Dov Levin and Zvie A. Brown, *The Story of an Underground*, Jerusalem: Gefen Publishing, 2014, pp. 381-384.

78 Smilovitsky, "Righteous Gentiles", p. 312

היהודים כדי להסוות את מוצאם היהודי מהפרטיזנים הלא־יהודים.⁷⁹ אחד המפקדים שנקט טקטיקה זו היה יורגיס, מפקד יחידות הפרטיזנים בדרום ליטא, שפעל ביערות רודניקי ונארוץ'. לפני המלחמה הוא לימד היסטוריה וספרות בבית ספר יהודי בקובנה.⁸⁰

פרשה שנויה במחלוקת שכללה את יורגיס התרחשה ביער נארוץ' לקראת סוף ספטמבר 1943. בנארוץ' הוקם גדוד פרטיזנים יהודי בשם "נקמה", שמנה כ-250 לוחמים, וכלל בעיקר יהודים מגטו וילנה שהגיעו ליער ביולי ובאוגוסט 1943. גדוד זה היה חלק מחטיבת הפרטיזנים הבלארוסית ביער נארוץ', בפיקודו של הפעיל הקומוניסטי פיודור מרקוב. מפקד הגדוד היהודי היה יוסף גלזמן, חבר לשעבר במטה המחתרת היהודית פפא"ו (ארגון הפרטיזנים המאוחד) שפעלה בגטו וילנה. לגלזמן היו ידע וניסיון צבאי שכן הוא שירת בצבא הליטאי לפני המלחמה. יחידה יהודית ראשונה זו בנארוץ' השתתפה בפעולות צבאיות כמו חיסול חיל המצב הגרמני בעיירה מיאדזיוול שבמערב בלארוס, ליד אגם נארוץ'.⁸¹

יוסף גלזמן (עומד שני משמאל) בקורס בית"ר בפולין, 1939 (באדיבות ארכיון מכון ז'בוטינסקי בישראל)

79 **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך 1, עמ' 113.

80 דב לוין, "זימאן (זימאנאס): דרך-חיים של מנהיג קומוניסטי יהודי בליטא", **שבות** 1, תשל"ג, עמ' 98-100.

81 עדות יעקב רוזרמן, ללא תאריך, "חורבן מיאדזוול", **ארכיון יד ושם**, M-49-E-2930; לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 154-155.

היחידה היהודית התקיימה שבעה שבועות בלבד, וב-23 בספטמבר 1943, בעקבות הוראה ממוסקווה שעל יחידות הפרטיזנים להתארגן על פי עיקרון לאומי-טריטוריאלי (ליטאית, בלארוסית וכו'), פירקו מפקדי הפרטיזנים הסובייטים אותה. על פי עדויותיהם של ניצולים, הדבר נעשה באופן משפיל ותוך יחס אנטישמי. במסדר גזלו הפרטיזנים הסובייטים מהיהודים את נשקם, את בגדיהם ואת שאר חפציהם, כגון תכשיטים ופרוות. כאשר פנו הפרטיזנים היהודים ליורגיס בבקשה לעזרתו ולתמיכתו, הוא אכזב אותם וטען כי אינו מסוגל לעשות דבר מאחר שהפיקוד על הפרטיזנים אינו בידיהם. היהודים שמרו לו טינה על שלא התערב בשמם.⁸²

גישתו הקשוחה של יורגיס כלפי פקודיו היהודים נמשכה גם לאחר שעבר מנארוץ' לרודניקי באוקטובר 1943. אחת הפקודות הראשונות שלו ברודניקי הייתה להפסיק לקבל יהודים לא-חמושים שהגיעו ליער מווילנה ליחידות הפרטיזנים. פקודה זו הייתה מכה קשה ליהודי הגטו שביקשו לברוח מגורלם המר ולנסות להציל את עצמם על ידי בריחה ליערות ועל ידי הצטרפות לכוחות הפרטיזנים. את פקודתו הסביר בכך שהוא אינו מעוניין בריכוז של אנשים לא חמושים ביער. נוסף על כך הוא אינו מעוניין להגביר את הנטיות האנטי-יהודיות בקרב הפרטיזנים הלא-יהודים. על ידי צמצום מספר היהודים בחטיבת הפרטיזנים ביקש להימנע מזיהוי תנועת הפרטיזנים כיהודית ומיצירת איבה כלפי הפרטיזנים הסובייטים מצד האוכלוסייה המקומית.⁸³

עם זאת ישנן עדויות על מעורבותו האישית של יורגיס למען היהודים. בהיותו בנארוץ' הורה לפרטיזן יהודי לכתוב את תולדות גורלם של היהודים תחת הכיבוש הנאצי, ואחד הפרטיזנים העיד על פרשה זו: "הוא חי את הסבל והטרגדיה של העם היהודי. לאחר [קריאת כתב היד] הוא באמת היה שבור לכמה ימים".⁸⁴ שלמה ישונר, שהיה פרטיזן בפיקודו של יורגיס, אמר שלעיתים היו הפרטיזנים מדברים בידיש זה עם זה, ויורגיס ביקש שלא לגלות לפרטיזנים הלא-יהודים שהוא יהודי.⁸⁵

82 להרחבה על נושא גדוד "נקמה", ראו לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 156 וגם מאמרה של שרה בנדר: Sara Bender, "Life stories as testament and memorial: The short life of the Neqama Battalion, an independent Jewish partisan unit operating during the Second World War in the Narocz forest, Belarus", *East European Jewish Affairs* 42, no. 1, April 2012, pp. 1-24.

83 ארד, **בצל הדגל האדום**, עמ' 285.

84 עדות שלמה יחילצ'יק, 1968, **ארכיון בית לוחמי הגטאות**, 28787.

85 עדות שלמה ישונר, **ארכיון פורטונהוף**, HVT-3432.

מפקד פרטיזנים יהודי נוסף שפעל ביערות רודניקי היה איוון וסילנקו (שם אמיתי: ישראל בסליניצקי) -רוסי, קפטן בצבא האדום ומהנדס במקצועו. הוא לא הודה בפני איש שהוא יהודי, אבל הכפופים לו, הפרטיזנים היהודים, ידעו את זהותו האמיתית. וסילנקו היה קפדן ביותר עם הפרטיזנים היהודים, ושלחם למשימות קרבתוך אזהרה שיהיו השלכות קשות אם לא ימלאו אותן. אף על פי כן כיבדו אותו כמפקד. בעדותו אמר אברהם זלזניקוב, אחד מפקודיו: "כששאלנו אותו למה הוא כל כך קשוח כלפנו, הוא ענה - יהודים חייבים להילחם!"⁸⁶

וסילנקו היה אחד משישים וארבעה האסירים שבלייל חג המולד, בדצמבר 1943, נמלטו מאתר המוות הפורט התשיעי שליד קובנה, בליטא. לפני שנמלטו הם שימשו אסירים ביחידה מיוחדת (זונדרקומנדו) שתפקידה היה להוציא את גופות הקורבנות מקברי ההמונים ולשרוף אותן. ההערכה היא כי בפורט התשיעי נרצחו כחמישים אלף בני אדם, רובם יהודים מקובנה והסביבה וגם יהודים שגורשו לשם מגרמניה, מאוסטרייה, מפולין ומצרפת.⁸⁷

בדרך כלל קיבלו מפקדים פרטיזנים חופש פעולה וסמכות רבה. לא נאמר להם כיצד למלא את תפקידם. עם זאת, באשר לפעולות כגון חבלה במסילות ברזל, שנדרש שילוב של מספר יחידות פרטיזנים, הן הוכפפו לפקודות המטה המרכזי במוסקווה.⁸⁸

ההוצאות להורג ביחידות הפרטיזנים

כמו בכל גוף צבאי סובייטי אחר, פרטיזנים שהפרו את הכללים נענשו בחומרה על פי הנורמות הרווחות בשורות הצבא הסובייטי. גזר דין מוות היה פסק דין אפשרי. לדוגמה, עונש על איבוד נשק במהלך פעולה היה עונש מוות; גם הירדמות בזמן שמירה עונשה היה מוות. אולם לפי העדויות שבידינו, ביחידות הפרטיזנים המעורבות (שבהן פעלו יהודים ולא־יהודים יחד) הופלו הפרטיזנים היהודים לרעה וטופלו באופן קשה יותר מחברייהם הפרטיזנים הלא־יהודים. גזר דין מוות הוטל על פרטיזנים יהודים יותר

86 **ספר הפרטיזנים היהודים**, כרך 1, עמ' 131; עדות נחום קגנוביץ, 1996, **המכון ליהדות זמננו**, 168 (12), עמ' 3; עדות אברהם זלזניקוב, 1997, **הקרן להיסטוריה חזותית**, קלטת 6.

87 על בריחתו של וסילנקו ליערות ראו: אלכס פייטלסון, **בסופה ובמאבק**, תל אביב, פרץ, 1994, עמ' 257-258.

88 אבא קובנר, **ארכיון מורשת**, C.61-50, עמ' 3.

מפּרטיזנים לא־יהודים, בשל יחסם העוין של הפרטיזנים הלא־יהודים כלפיהם ובשל האווירה העוינת ששררה לעיתים קרובות ביער. בכל יחידת פרטיזנים פעלו יחידות מיוחדות של אָן־קֶה־נְהֶדָה, שתפקידן היה לגלות בוגדים בקרב הפרטיזנים, לאסוף מידע עליהם ולהמליץ לפיקוד העליון אם יש להענישם ואף להוציאם להורג.⁸⁹

במקרה אחד כזה שפט מפקד שני פרטיזנים יהודים ביערות נארוץ', שפרטיזן ביילורוסי האשימם שנרדמו בעת תפקידם, ובעקבות זאת הם הוצאו להורג עשר דקות לאחר סיום המשפט.⁹⁰ מקרה נוסף קשור במשה סולץ, פרטיזן יהודי ביער רודניקי. במהלך פעולה קרבית שאליה יצאו פרטיזנים, באפריל 1943 נפל המקלע שלו לתוך נהר. לאחר שחזר לבסיס הפרטיזנים, הורה לו מפקדו לחזור לנהר ולמצוא את המקלע האבוד, ולא יוצא להורג. עשרה פרטיזנים יהודים הלכו עימו לחפש את הנשק האבוד, ואחד מחבריו אמר לו: "אתה מחפש את חיידך, והם נמצאים בנהר".⁹¹ הנשק נמצא שלושה ימים לאחר מכן, וחייו של סולץ ניצלו.⁹²

בשנת 1944 נתפס הפרטיזן היהודי זלמן טוקר בעת שישן במהלך השמירה ביערות רודניקי. הוא נשפט על ידי מפקד פרטיזן סובייטי, נידון למוות והוצא להורג כמה מטרים מחוץ לבסיס. על פי עדויות, המוציאים להורג היו פרטיזנים סובייטים אנטישמיים. הם שבו לבסיס לאחר ההוצאה להורג כשהם לבושים בבגדיו של טוקר, ואחד מהם ענד את שעונו. כאשר התאספו הפרטיזנים היהודים להתאבל עליו, נזפו בהם הלא־יהודים וטענו שהוא אויב מאחר שנרדם בעודו בשמירה. "פחדנו שבקרוב יירו בנו כי ידענו שהם נוראיים... הם אפילו לא נתנו לנו לבכות", העידה אחת מהם.⁹³

משה אפשטיין, יהודי יליד וילנה, היה פרטיזן ביערות רודניקי. גם הוא הוצא להורג ב־1944 בידי המפקד הפרטיזני הלא־יהודי מישקה. בפעולה קרבית בחשכת הלילה איבד את נשקו. עם שובו למחנה הוא נצטווה מפי

89 יש לציין כי גם יהודים הועסקו ביחידה המיוחדת. חברי האָן־קֶה־נְהֶדָה זכו לכוח רב ביחידות הפרטיזנים.

John Armstrong, *Soviet Partisans in World War II*, Madison, 1964, p. 145

90 שלום יורן, **הקורא תיגר: סיפורו של אדם שלא נכנע**, תל אביב: מורשת, 1998, עמ' 137.

91 עדות משה סולץ, **המכון ליהדות זמננו**, (12) 185, 1966, עמ' 35-36.

92 שם.

93 עדות חנה סולץ רבינוביץ, **המכון ליהדות זמננו**, (12) 188, 1966, עמ' 14; לזר, **חורבן ומרד**, עמ' 215.

המפקד למצוא את האקדח, ולא - יוציאו אותו להורג. לאחר שלא הצליח למצוא את האקדח, הוא נורה למוות.⁹⁴

בחלק מהמקרים נידונו פרטיזנים יהודים למוות בעקיפין - הם נשלחו למשימה מסוכנת, וממנה לא שבו. כשנשאלו המפקדים על גורלם, השיבו שהם נפלו בקרב.⁹⁵ ואכן, יהודים התמודדו עם אנטישמיות מהרגע הראשון שהגיעו ליערות. ההתנכלויות מצד הפרטיזנים הלא-יהודים כללו גם פגיעה מורלית ביהודים. למשל, אמירות נפוצות היו "היהודים הם פחדנים", "בורחים מסכנה", וכן נשאלו שאלות, כגון "מדוע ישבתם וחיכיתם בגטו עד עכשיו, ולמה נתתם את כספכם לגרמנים, ובאתם הנה להציל את עורכם?" היהודים הרגישו שהם צריכים להתגונן ולהצדיק את עצמם.⁹⁶ נוסף על כך התהלכו בדיחות על חשבון היהודים, בין השאר, "מדוע נתנים ליהודי רובה עקום? כדי שבזמן שהוא מתחבא מאחורי עץ הוא יפגע במטרה".⁹⁷ דרישות המשמעת כלפי היהודים היו מחמירות יותר, ולעיתים הן עלו להם אף בחייהם, בשעה שפרטיזנים לא-יהודים זכו ליחס סבילי וסלחני יותר.⁹⁸

סיכום

במלחמת העולם השנייה, בייחוד בשנים 1942-1944, במסגרת תנועת הפרטיזנים הסובייטית ביערות מזרח אירופה פעלו פרטיזנים יהודים בפעולות קרביות ובלוחמת גרילה. מעמדם בתנועת ההתנגדות הכוללת נגד הגרמנים היה ייחודי. הפרטיזנים היהודים היו בעצמם ניצולי רדיפות אלימות בגטאות ובמחנות, והצליחו להימלט מגורלם האכזר ולמצוא דרכם ליערות הסמוכים. הם ניסו להתקבל ליחידות הפרטיזנים הלא-יהודים, אשר לעיתים קרובות נרתעו מלקבל יהודים לשורותיהן. הם נאלצו להגן

94 עדות קרקובסקי, **ארכיון בית לוחמי הגטאות**, 24617, עמ' 33; עדות יחזקאל קרמרמן, **ארכיון מנחם ז'בוטינסקי בישראל**, כ7א-76/3.

95 Levin and Brown, *The Story of an Underground*, pp. 371-372
על הוצאות להורג של פרטיזנים יהודים, שהיו שוטרים לשעבר בגטו וילנה, ראו:
Daniela Ozacky Stern, "Executions of Jewish Partisans in the Lithuanian Forests - The Case of Natan Ring", *International Journal of Military History and Historiography* 40 (2021), pp. 219-244.

96 ליון, **לוחמים ועומדים על נפשם**, עמ' 208; עדות מ' יום-טוב, **ארכיון מורשת**, A.66, עמ' 225; Smilovitsky, "Righteous Gentiles", p. 311.

97 עדות שוב, **ארכיון פורטונוף**, HVT-3521.

98 Baron and Levin, **The Story of an Underground**, 296; Slepian, "The Soviet Partisan Movement and the Holocaust", pp. 6-7.

על עצמם מפני הגרמנים ומפני משתפי הפעולה המקומיים עימם, אך גם נאלצו להתמודד עם גילויי אנטישמיות בתוך יחידות הפרטיזנים עצמן, וכך רדיפתם כיהודים לא הסתיימה גם לאחר הצטרפותם ליחידות הלוחמות.

ברוב המקרים, יהודים שנמלטו ליערות היו חסרי רקע צבאי, ולכן הזדקקו להתאמן בשימוש בנשק ובחומרי נפץ. למעשה, בסיסי הפרטיזנים ביערות שימשו בסיסים צבאיים לכל דבר, ומהם יצאו הפרטיזנים לפעולות לחימה.⁹⁹

רוב היהודים שהצטרפו ליחידות הלוחמות הפרטיזניות השתייכו לפני המלחמה לתנועות נוער ציוניות ואחרות המזוהות עם מפלגות פוליטיות שונות. מרביתם השתייכו לקבוצות מחתרת חשאיות, שהחלו להתארגן לקראת מרד בגטאות עצמם. עם זאת נסיבות שונות בגטו אילצו אותם לבחור בדרך הבריחה ליערות. במקרים רבים לא תמך כלל הציבור היהודי בהם ואף ראה בפעילותם איום על היציבות לכאורה בגטאות. אותם חברי מחתרת שהצטרפו ליחידות פרטיזנים סובייטיות כדי להילחם עברו תהליך צְבָאָנוּת (מיליטריזם) מהיר. מייד לאחר הגעתם ליערות ולאחר שעברו אימונים קצרים, הם נשלחו לפעולות קרביות. לעומת זאת הפרטיזנים הסובייטים היו ברובם חיילים וקצינים לשעבר בעלי ניסיון צבאי, ומפקדיהם פעלו תחת פקודות גבוהות מהמטה הצבאי הסובייטי. עקב נסיבות בלתי צפויות וללא הכנה מוקדמת להיות אנשי צבא הפכו צעירים יהודים, בהם נשים, ללוחמי גרילה.

תמונה קבוצתית של פרטיזנים יהודים שפעלו ביערות ליטא
(באדיבות מוזאון ארצות הברית לזכר השואה, USHMM)

בהיותם יהודים נרדפים וגם לוחמים צבאיים הם פיתחו זהות כפולה. הללו לא רצו לראות בעצמם קורבנות יהודים, אך ידעו שהם חשופים לרדיפות ולגילויי אנטישמיות בשל דתם. הם קיבלו על עצמם אישיות (פרסונה) צבאית חלופית ובלתי צפויה, ומנרדפים הפכו ללוחמים. פרטיזנים רבים ששרדו את המלחמה, הגיעו לארץ ישראל בסוף שנות הארבעים, ובמלחמת השחרור גויסו להילחם. כך דרכם הצבאית הוארכה, אם כי בנסיבות אחרות לגמרי. מעניין שבסופו של דבר כמעט אף אחד מהפרטיזנים לשעבר לא המשיך בקריירה צבאית, ופעילותם זו נותרה מוגבלת לאותה תקופה תחומה שבמהלכה פעלו ביערות.¹⁰⁰

לסיכום, איחוד (סינתזה) של מקורות ושל עדויות מציג תמונה מורכבת ומעורפלת של חיי הפרטיזנים היהודים ביערות. נראה כי את אותם אירועים חוו וזכרו העדים באופן שונה, והללו בחרו לספר עליהם בגרסאות שונות. חלקם מסתכלים על תקופת היער בנוסטלגיה ובכמיהה, ונזכרים בתחושת החופש המופלאה שחוו, אשר נגדה את תחושת הסגירות של הגטו. לעומתם אחרים מציינים כי החיים ביער היו התקופה הקשה ביותר בחייהם, תקופה של פחד וחרדה קיומית.¹⁰¹ אף על פי כן עובדת היותם חלק מיחידת פרטיזנים הגדילה את ההסתברות להישרדותם. יתרה מכך הם הצליחו להתנגד לנאצים ולתרום, אפילו במעט, למלחמה ולנקמה בהם.

100 לדוגמה, שלמה (סולקה) גורפינקל, פרטיזן יהודי, היה רופא ביערות רודניקי. הוא נהרג בעת מלחמת השחרור ב־1948 בהפצצה על ירושלים. ניסן רזניק לחם בקרב על קיבוץ ניצנים ונלקח בשבי המצרי.

101 ראו למשל, את עדותה של אמה פנאוסוב, הטוענת כי ביער חיו הפרטיזנים בפחד תמידי, שמא יגלו הגרמנים אותם. **ארכיון מכון ז'בוטינסקי**, כ7א-5; חיים מנחם בסוק גם הוא מעיד על פחד עצום בקרב הפרטיזנים שמא הם יתפסו. ראו עדותו משנת 1986 ב**ארכיון פורטונהוף**, HVT-1820.

תקציר

המאמר שופך אור על תרומת היהודים לשירות הסיגינט (מודיעין האותות) הבריטי במלחמת העולם השנייה. הוא סוקר את הרקע ואת הנסיבות שהובילו את בריטניה לגייס יהודים לשורות מערך המודיעין, ובפרט בשישה מרכזי פעילות: כנף 276 (יחידת ההאזנות הקדמית של חיל האוויר הבריטי בים התיכון), טייסת 101, מערך "קורונה", הצי המלכותי, מרכז פיענוח הצפנים שבבלצ'לי פארק ומערך תחנות ההאזנה.

המאמר מתאר כיצד השתלבו יהודים אלה במערך הסיגינט המקומי של ארגון ההגנה ובשירות המודיעין של מדינת ישראל. לבסוף מפרט על זיכרונות של אישים בולטים בתחום הסיגינט ועל פעילותם במרכזים השונים.

יהודים בשירות מודיעין האותות (סיגינט) הבריטי במלחמת העולם השנייה ותרומתם לראשית הסיגינט ויחידה 8200 בצה"ל

יוסי דגן¹

רקע

מודיעין אותות, סיגינט (SIGINT-Signals Intelligence),² היה אמצעי איסוף מודיעין חשוב ביותר במלחמת העולם השנייה. המרחקים וההתפתחות של אמצעי הקשר האלחוטיים הפכו אותם למרכיב הכרחי בפיקוד ובלחימה, ובעקבות זאת כל הצדדים במלחמה הפעילו מערכי מעקב נרחבים כנגד אמצעי התקשורת של כל דרגי הצד השני מהמדיני הבכיר ועד דרג הלחימה הנמוך ביותר.

במערכי הסיגינט של כל הצדדים שירתו אלפי בעלי תפקידים במגוון כישורים, בהם יודעי שפות האויב החיוניים להאזנה, לאיכון, לתרגום, להבנת המשמעות ולניתוח הנתונים התקשורתיים (ב"ר - "בינה רשתית")

1 תודתי נתונה לפרופ' יואב גלבר ולתא"ל (במיל") ד"ר אפרים לפיד על הערותיהם החשובות למאמר.
2 סיגינט (באנגלית SIGINT, קיצור של Intelligence Signal) - כינוי כולל למודיעין המופק מיירות אותות של אמצעים אלקטרוניים, כאלה המכילים מידע (Intelligence) - COMINT - Communication Intelligence - "האזנות" או אותות אחרים כגון אותות מכ"מים (ELINT - Electronic Intelligence).

או T.A - Traffic Analysis), מתמטיקאים וסטטיסטיקאים לשבירת צופני האויב, חוקרים ומנתחי מידע וכוח עזר רב. יהודים מילאו תפקידים אלו בכל צבאות בעלות הברית ובכל הזירות. בקיאותם בשפה הגרמנית, ולעיתים אף ביידיש, הייתה נכס רב ערך לפעילות מודיעינית זו על ענפיה השונים. חלקם בלטו גם בכישוריהם יוצאי הדופן בתחומי המתמטיקה והמדעים החיוניים לעיסוק בצפנים.

רוחב היריעה ומיעוט מידע אינם מאפשרים להציג את פעילותם ואת תרומתם בכל אחת מבעלות הברית, ולכן המאמר מתמקד בעיקרי פעילותם בבריטניה, ויהא בכך ייצוג לפעילותם גם במדינות האחרות.

תרומתם הייחודית של יהודים להישגי הסיגינט הבריטי במלחמת העולם השנייה זכתה להכרה, גם אם מאוחרת. ראוי לציון מאמרו של מנהל סוכנות הסיגינט הבריטית (GCHQ) בעיתון Jewish Chronicle, בינואר 2017, שבו העלה על נס את תרומתם הייחודית של היהודים במרכז פיענוח הצפנים בבצ'לי פארק, כמפורט בהמשך.³

לרשות הבריטים עמדו שני מאגרים עיקריים של בעלי שליטה בשפת האויב, ואלה היו חיוניים לפעילות הסיגינט במלחמה:⁴

בבריטניה - מהגרים יהודים ותיקים שהגיעו אליה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 ממרכז וממזרח אירופה, ופליטים יהודים שהגיעו לבריטניה בשנים 1933-1941 מגרמניה, מפולין, מאיטליה וממזרח אירופה. מספרם של האחרונים נאמד בכ-90 אלף איש, ומתוכם אחוז ניכר, כ-12%, התנדבו לשרת ונקלטו בהדרגה בחילות הבריטיים השונים, בין השאר,

3 Robert Hannigan, "The Jewish Codebreakers Who Won the War", The Jewish Chronicle 26.1.2017. לתרגומי המאמר בעברית: 1. ד"ר רפאל בוכניק-חן, דיפלומט ואיש סוד - ולטר איתן, ירושלים, 2022, עמ' 67-68; 2. אל"מ (ד) דניאל רוזן, "הסיפור הסודי של שוברי הצפנים היהודים שתרמו לנצחון במלחמת העולם השנייה", אתר העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, אוגוסט 2022: http://www.amutakesher.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/The_Secret_Story_of_Jewish_Codebreakers_1.01.pdf

4 בשנים 1933-1941 היגרו 270 אלף יהודים מגרמניה, ומתוכם 45 אלף לבריטניה, 53 אלף לארץ ישראל ו-82 אלף לארה"ב. עליהם בבריטניה יש להוסיף כ-50 אלף יהודים שהגיעו מפולין, מאיטליה וממזרח אירופה. המקורות:
Hagit Lavsky, The creation of the German-Jewish diaspora: interwar German-Jewish immigration to Palestine, the USA, and England, De Gruyter Oldenbourg, Berlin, Germany, 2017, p. 48
Shalom Lappin, "This Green and Pleasant Land: Britain and the Jews", Working Paper, Yale University, 2008, pp. 17-20

בגופי המודיעין.⁵

מספרם המדויק של יהודים אלו בשירות הסיגינט אינו ידוע, אך נאמד בכמה מאות. תרומתם של המהגרים הוותיקים בלטה במיוחד במרכז פיענוח הצפנים בבלצ'לי פארק (Bletchley Park), שהיה נתון במעטה סודיות קיצוני ובו שירתו כמאתיים יהודים. כאזרחים בריטים מוכרים ללא מגבלה ביטחונית הם גויסו בעיקר ממוסדות אקדמיים, על רקע התמחותם בלשונות ובתחומים מתמטיים. יהודים דוברי גרמנית, חלקם מארץ ישראל, ואחרים שהיו פליטים מארצות אירופה ושהתנדבו להילחם בגרמנים, שולבו במערכי הסיגינט והלוחמה אלקטרונית של חיל האוויר המלכותי הבריטי (להלן RAF), בצי המלכותי ובכוחות יבשה, שבהם רמת המידור והסודיות הייתה נמוכה יותר.

בישוב היהודי בארץ ישראל המנדטורית - לארץ הגיעו 53 אלף יוצאי גרמניה בשנים 1933-1941. רבים מהם שאפו להתנדב למלחמה בנאצים, אך הבריטים הסתייגו מגיוסם מחשש לבניית כוח לוחם יהודי מאומן בארץ ישראל. אילוץ המלחמה הביאו לבסוף לשילוב כ־30 אלף מתנדבים יהודים ארץ-ישראלים (מתוך היישוב שאז מנה כ־450 אלף איש בלבד) בכוחות הבריטיים, בתחילה במשימות לוגיסטיות, ובהמשך גם במודיעין ובלחימה, ולשיתוף פעולה בשלביה הראשונים של המלחמה כאשר התקדמות הגרמנים בצפון אפריקה איימה על מצרים ועל ארץ ישראל. מתוך מתנדבים אלו ביחידות קרקע של RAF שירתו פחות מאלפיים, ומתוכם בשירות הסיגינט היו כמה עשרות. חלקם של אלו שרתו בכנף 276, יחידת האזנה קרקעית קדמית של RAF, שפעלה במזרח הים התיכון, בצפון אפריקה ובאיטליה, ואחרים - כבודדים ביחידות ובמערכי סיגינט מוטסים קרקעיים או מושטים בבריטניה.

מאמר זה מציג את פעילותם ואת תרומתם של יהודים במלחמת העולם השנייה במערכי סיגינט בריטיים בולטים, חלקם תוך סיכון חיים ותוך תנאי שירות קשים. הרשימה אינה מלאה, אך היא מייצגת את תרומתם של היהודים למאמץ זה:

- כנף 276 (RAF Wing 276) - יחידת ההאזנות הקדמית של RAF באזור הים התיכון;
- טייסת 101 - (Squadron 101) טייסת מפציצי לנקסטר שצוידו באמצעי לוחמה אלקטרונית;

5. Helen Fry, *The King's most Loyal Enemy Aliens*, Sutton Publishing, 2007, p. i

- מערך "קורונה" (Corona) - מערך קרקעי של RAF לאמצעי נגד ברדיו;
- הצי המלכותי;
- בלצ'לי פארק (Bletchley Park) - מרכז פיענוח הצפנים של שירות הסיינט הבריטי GC&CS⁶;
- מערך תחנות ההאזנה⁷ (תחנות Y-Stations של Y-Service);

מספר יהודים, שפעלו בתחום ייחודי זה במלחמת העולם השנייה, הצטרפו לשירות הסיינט הישראלי במלחמת העצמאות, ואף לפנייה. אלו תרמו רבות לפיתוח יכולות בתחום הסיינט בשירות מודיעין 2 (ש"מ 2) - יחידת ההאזנה של מחלקת המודיעין בצה"ל שהוקמה ב-1948, והייתה הגרעין שממנו התפתחה יחידה 8200 בת ימינו. בשירותם במלחמת העולם השנייה, ואחר כך בצה"ל, הם מייצגים את ערכי הגבורה והתקומה.

כנף 276 - יחידות ההאזנה הקדמית של RAF בזירת הים התיכון⁸

כנף 276 הייתה חלק ממערך ההאזנות של RAF שנפרס בזירת הים התיכון (RAF Y-Service), וזו כללה יחידות האזנה לקליטת תקשורת ארוכת טווח בת"ג (HF) במורס, ויחידות האזנה קדמיות, שפעלו בחזית ועסקו בעיקר בהאזנה טקטית לטווחים קצרים בדיבור בתג"מ (VHF).⁹ הכנף פעלה כנגד חילות האוויר הגרמני והאיטלקי בזירת הים התיכון, בבלקן ובצפון אפריקה, ובהמשך המלחמה - בפלישה לאיטליה, והיא ליוותה את התקדמות בעלות הברית לתוך אירופה. הכנף הוקמה ב-1 באוגוסט 1942 ואיחדה יחידות שטח שפעלו במזרח הים התיכון כמסגרת אחת עם המטה

6 סוכנות הסיינט הבריטית שקדמה לסוכנות הסיינט הבריטית של ימינו: Government Code & Cypher School.

7 הכינוי Y - קיצור של Wireless (אלחוט). אלו היו תחנות ההאזנה שקלטו מידע מוצפן או גלוי, שעובד במקום או הועבר להמשך עיבוד. עיבוד = פיענוח צפנים, הצמדת נתוני מיקום מחוליות מגלי הכיוון, זיהוי רשתות, תחנות ועוד. RAF וסוכנויות אחרות הפעילו אותן בנפרד או במשותף (ראה בהמשך).

8 חלק זה מבוסס על המקורות האלה:

א. Aileen Clayton, *The Enemy is Listening*, Ballantine Books, New York, 1982
 ב. יוסף שביט, מתנדבים בכחול - ארצישראלים בחיל התעופה הבריטי במלחמת העולם השנייה, הפרק: אוזניים כרויות לאויב, משרד הבטחון, תל אביב 1995, עמ' 72-77.
 ג. יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, בין בריטים ערבים וגרמנים, כרך 4, יד בן צבי, ירושלים 1984, עמ' 109-111.

9 ת"ג - תדר גבוה (HF) הוא תחום תדרים המשמש בהקשר זה לתקשורת, לרוב באותות מורס, בין מפקדות ובין יחידות לטווחים ארוכים מעבר לקו ראייה. תג"מ - תדר גבוה מאוד (VHF) הוא תחום תדרים גבוה יותר לתקשורת לטווח קצר בקו ראייה, כגון מטוסי קרב ביניהם ועם הבקרה. ציוד הקליטה לשני תחומים אלו הוא שונה, וכן גם המיומנות בקליטת ופענוח אותות מורס לעומת דיבור.

בהליופוליס שליד קהיר. עוד קודם, מאביב 1941, הופעלו יחידותיה להגן על אזור הדלתה במצרים ועל שיירות האספקה הימיות למדבר המערבי לנוכח המתקפה הגרמנית בזירה.

יחידות הכנף התפרסו ממלטה עד חבאניה שבעיראק, והן עסקו בקליטה, בניתוח התקשורת (ב"ר), בפיענוח צפנים פשוטים, בדיווח ובהעברת צפנים מורכבים ("אניגמה") לבלצ'לי פארק, שם נעשה גם תיאום האזנה (תחנה X-Station - כמצוין בהמשך). התקשורת האלחוטית בין היחידות ועם לונדון נעשתה בהצפנה ובמהירות, כדי שלא לאבד את הרלוונטיות המבצעית של המידע שנקלט.

תשדורות המטוסים הגרמניים, ביניהם ועם יחידות בקרה קרקעיות, היו בדרך כלל בדיבור וחיבו דוברי גרמנית להאזנה. עקב המחסור בדוברי גרמנית הוחלט כי כמו באנגליה יוכלו לא-בריטים לשרת בתפקידי האזנה. בארץ ישראל, שהייתה תחת שלטון המנדט הבריטי, היה מאתר של יהודים דוברי גרמנית יוצאי גרמניה, והם היו פוטנציאל מתאים. לאחר מיון ראשוני ולאחר בדיקות ביטחוניות במטה RAF שבירושלים הוצבו המתנדבים במטה הסיגינט של RAF בקהיר, עברו הכשרה קצרה, ונשלחו ליחידות סיגינט קדמיות במדבר המערבי כבר באפריל 1942.

גיוס המתנדבים מארץ ישראל אפשר להעמיד יחידת שדה קדמית (F.U.4 - Field Unit No.4) למעקב אחר תקשורת איטלקית וגרמנית במדבר המערבי. היחידה בפיקודו של קצין בריטי סופחה בתחילת 1942 לבקרת המפציצים הקדמית בשדה אל-אדם (El Adem) בקירנאיקה שבלוב ופעלה משם. יחידת שדה זו מנתה כעשרים דוברי גרמנית ואיטלקית, מתוכם לפחות שמונה ארץ-ישראלים, וחייליה קיבלו דרגת סרג'נט. הם עסקו בהאזנה לתקשורת בדיבור ובמורס, כולל מידע מוצפן, שנקלט בין תחנות קרקע למטוסים גרמניים. בחורף ובאביב 1942 עקבו חייליה אחר מטוסים גרמניים שתקפו אוניות ושדות תעופה, העבירו אספקה ואבטחו שיירות אוניות. המידע מההאזנה למטוסים הגרמניים הועבר באלחוט באמצעות הבקרה לטייסים הבריטיים כדי שיוכלו להגיב מיד.

במהלך הנסיגה הבריטית מפני הגייסות הגרמניים במדבר המערבי הם פעלו ברציפות עד עצירתם באל-עלמיין ביולי 1942, תוך דילוג בין שדות תעופה ורצף דיווח לפיקוד מטוסי הקרב של "חיל האוויר המדברי" (Desert Air Force - DAF) - קבוצת טייסות מבריטניה ארה"ב, דרום אפריקה ואוסטרליה שהוקמה למתן סיוע אוירי במערכה בצפון אפריקה.

לאחר שהייה באלכסנדרייה והודות למהפך בחזית זו לטובת בעלות הברית התקדמו יחידות הסיגינט בעקבות הכוחות הגרמניים הנסוגים, בנובמבר 1942 הם התמקמו בבנע'אזי שבלוב ובינואר 1943 - בטריפולי. הם נעו במשאיות שצוידו בשני מקלטים ובאמצעי קשר ישיר ליחידת הבקרה שאליה סופחו, בתנאי שדה, לעיתים תחת סופות חול קשות ולעיתים תחת אש.

בתחילה היו הארץ-ישראלים חסרי ידע טכני וניסיון בקליטת תקשורת זו ובהבנת מונחי תעופה החיוניים לתרומה אפקטיבית. אולם אלו נרכשו תוך כדי הפעילות, ובהדרגה הם התמקצעו בתפקידם ועלו ביכולותיהם על צוותי תגבור שנשלחו מבריטניה לחזק את היחידה. פעילות הכנף הביאה להפלת מטוסי אויב רבים ולהתרעה מקדימה על תקיפות ועל הפצצות של מטוסים גרמניים ואיטלקיים. בסוף 1942 הביאה הצלחתה לתגבורת בדוברי גרמנית נוספים, חלקם היו מגויסים חדשים, וחלקם היו ארץ-ישראלים שכבר היו מגויסים לצבא הבריטי ביחידות עזר.

לקראת מבצעי הפלישה לאיטליה אורגנה הכנף מחדש. ביולי 1943, לקראת הפלישה לסיציליה (מבצע "האסקיי") כדי לקלוט שידורי מורס בת"ג או כדי לקלוט דיבור (כגון שיחות בין טייסים לבקרה) בתג"מ היו ערוכים הכנף ויחידות השדה (F.U.) שלה באתרים אלה:¹⁰ המטה בקהיר (מורס), יחידת שדה 1 - בבנע'אזי (מורס), יחידת שדה 2 - בעמרייה שליד אלכסנדרייה (מורס ודיבור), יחידת שדה 3 - ליד חבאניה שבעיראק (מורס), יחידת שדה 4 - בקהיר בהמתנה ליציאה לאי קוס ביוון (דיבור), יחידת שדה 5 - עם חיל האוויר המדברי בקרבת תוניס (דיבור), יחידת שדה 6 - בחלב (מורס), ויחידת שדה 10 במלטה (מורס). ציוד הקליטה שעמד לרשות הכנף לפני מבצעים אלו כלל 113 מקלטי ת"ג (לשידורי מורס), ושלושים מקלטי תג"מ (תקשורת דיבור). ייעוד היחידות בחלב ובחבאניה היה לשפר את הכיסוי של תקשורת סובייטית בגזרות הסמוכות.

במבצעי הנחיתה הבאים באיטליה ("אוואלאנש" ו"סלפסטיק" בסאלרנו ובטראנטו ב-9 בספטמבר 1943 ומבצע "שינגל" באנציו בינואר 1944) שירתו יוצאי כנף 276, בהם לפחות ארץ-ישראלי אחד, (ר. אריה שזכה לעיטור כבוד על פעילותו) גם על הספינה לארגס (H.M.S. Largs) במשימות מורס ודיבור, והם סייעו ממנה לחפות על מטוסי הקרב בעת הנחיתה ועל ההפצצות

¹⁰ Aileen Clayton, *The Enemy is Listening*, Ballantine Books, New York, 1982, p. 264, 369

האוויריות. סיוע זה נעשה בשיתוף פעולה עם בסיס היחידה במלטה, שבה שירתו ארץ-ישראלים אחרים מהכנף.

צוות מיחידת שדה 4, שכלל שבעה איש, מהם ארבעה ארץ-ישראלים, הועבר בספטמבר 1943 מקהיר לאי קוס שביוון, שהיה בסיס בריטי קדמי, כדי להאזין למטוסים הגרמניים. הם הוצבו שם לקראת פלישה אפשרית לבלקן (מבצע "אקולייד") וכדי לאבטח שיירות אוניות בים התיכון. ב-3 באוקטובר 1943 השתלטו צנחנים גרמנים על האי, ואנשי הצוות נחלצו מנפילה בשבי, לאחר שהצליחו להימלט בסירה מאולתרת לטורקיה. בהמשך הם הוכשרו בציווד מתקדם יותר, והועברו לאיטליה לסייע לכוחות בעלות הברית שהתקדמו לתוכה לאחר הנחיתות.

בד בבד עם פעילות כנף 276 פעלה כנף 329 בחלק המערבי של צפון אפריקה באופן דומה. שירתו בה יהודים, אך הללו לא היו ארץ-ישראלים. בינואר 1944, לאחר הפלישה לאיטליה, הועברו חלקים משתי הכנפיים לאירופה לקראת הפלישה לנורמנדי.¹¹

תרומת היחידה זכתה להערכה רבה. איילין קלייטון (Aileen Clayton), קצינת סיגינט בריטית שהייתה מבכירי מערך ההאזנות בזירת הים התיכון, כתבה בספר זיכרונותיה על המתנדבים הארץ-ישראלים:

I cannot speak too highly of their loyalty and conscientious effort that they put into their work throughout the Mediterranean campaigns. There many who doubted the wisdom of employing Palestinians on intelligence duties, but they repaid our trust, and they were to become special friends of mine.¹²

הנספח למאמר זה כולל פרטים נוספים, ובהם זיכרונות מתועדים על שירותם של מרטין מנשה האוזר, של יעקב (גרהרד) קוכמן, של הרמן יוסף מאיר ושל גיורא וייזר בכנף 276, ושל סידני גולדברג בכנף 329. ארץ-ישראלים נוספים הידועים כמי ששירתו בכנף 276 הם ר' אריה, י' רוזנטל, איזידור (ג'ק) יעקובסון, הרברט באומן, ר' קוטלמן, מרטין קלה, איזי שטפאן (כנראה גם בשם ס' אייזיק) ומשה צוויג.¹³

11 Sidney Goldberg, "The other story of the RAF Y Service", *The Proceedings of The Royal Airforce Historical Society*, Issue No. 12, 1994, pp 31-36

12 Aileen Clayton, 1982, p. 154

טייסת מפציצים 101 וטייסות אחרות¹⁴ - הגנת מפציצים בעומק האויב

אמצעי חשוב של בעלות הברית בשבירת כוחה של גרמניה הנאצית היה הפצצות כבדות מהאוויר על העורף הגרמני ועל התשתית הצבאית והתעשייתית של גרמניה הנאצית. חיל האוויר הגרמני ניסה לסכל הפצצות אלו באמצעות מטוסי קרב ליליים, שהונחו בידי בקרים קרקעיים שנעזרו באמצעי מכ"ם, ואלו הצליחו לגרום אבדות כבדות למערך המפציצים של בעלות הברית ולשבש את התקפותיהם.

עם התקדמות המלחמה באירופה התקשורת בתג"מ (VHF) בין המטוסים הגרמניים והבקרים היתה מחוץ לטווח הקליטה של בסיסי ההאזנה בבריטניה. הפתרון לכך היה להאזין למטוסי הקרב הגרמניים על ידי מפעילים ומאזינים דוברי גרמנית שצורפו למפציצים להפעיל מתוכם אמצעי-נגד אלקטרוניים. תפקיד המאזינים היה להתריע למובילי מבני המטוסים ישירות מתוך המטוס על מארבים ועל תנועות של מטוסי אויב, לשבשם או להטעותם, ולאסוף מידע. חלקם היו מתנדבים יהודים יוצאי גרמניה וארץ ישראל או יהודים בריטים שידעו יידיש ברמה מספקת להבנת גרמנית.

פתרון זה אימצו גם כוחות האוויר האמריקאיים, ובטייסת 214, שהטיסה "מבצרים מעופפים", וכנראה גם נוספות, שולבו יהודים דוברי גרמנית מארה"ב בלוחמה אלקטרונית. למשימתם הכשירים י' רוזנטל,¹⁵ אחד הארץ-ישראלים ששירת ב-RAF בפעילות זו.

טייסת בריטית ייעודית למשימות האזנה ולוחמה אלקטרונית הייתה טייסת 101, חלק מקבוצה מס' 1 של פיקוד המפציצים, שבסיסה היה בלודורף מגנה בלינקולנשייר. במטוסייה, מפציצים מסוג לנקסטר, הורכב תא מיוחד שבו הותקנה מערכת ABC (Airborne Cigar), שכללה מקלט

13 הרשימה מבוססת על אזכורים במספר מקורות ובהם ספריהם של מרטין האוזר, Aileen Clayton, ועדויותיהם של יעקב קוכמן ושל משה צוויג בארכיון לתולדות ההגנה.

14 חלק זה על טייסת 101 ועל מערך "קורונה" מבוסס על:
Martin Sugarman, "Confounding the enemy: Jewish RAF Special Operators in radio counter measures with 101 Squadron, September 1943-May 1945", *Jewish Historical Studies*, Vol. 37 (2001), pp. 189-224, Published By: Jewish Historical Society of England.
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-raf-special-operators-in-radio-counter-measures-with-101-squadron>

15 Aileen Clayton, 1982, p. 330

ושלושה משדרי חסימה. המערכת פותחה כאמצעי לוחמה אלקטרונית מוטסת כדי לשבש את הקשר של מטוסי הקרב הגרמניים האורבים. כדי להפעילה צורף למפציץ איש צוות שמיני, "מפעיל מיוחד" (SO - Special Duty Operator). חלק ניכר מהמפעילים (SOs) היו יהודים, שידעוניהם בגרמנית אפשרו לזהות את הטעיותיהם של הבקרים הגרמנים, לעקוב אחר החלפות תדרים ולהכיר מילות קוד גרמניות. נוסף על חסימות הקשר הם גם הפיקו מידע מודיעיני בעל ערך ושידרו מידע מטעה בגרמנית.

המפעילים היהודים דוברי הגרמנית פעלו בסודיות רבה, וחלקם גם שינו את שמותיהם למניעת זיהוים, אף על ידי חבריהם, כיהודים או כגרמנים אם ייפלו בשבי. בכל עת היו בשירות 33 "מפעילים מיוחדים" - אחד לכל מפציץ לנקסטר בטייסת זו. כיהודים - הם חברו זה לזה, והיוו קבוצה בתוך קבוצה. הרכבם היה מגוון: כאלו שמשפחותיהם נעלמו במחנות הריכוז הגרמניים, אחרים שהתנדבו כדי לנקום בגרמנים, ארץ-ישראלים יודעי גרמנית, ואף היה צעיר יהודי יליד וינה שהגיע לאנגליה ב"משלוח הילדים" ("קינדר-טרנספורט"), וחש חובה לסייע למציליו. הטיסות שבהם השתתפו היו מסוכנות ביותר, וחלקם נהגו לקרוא "שמע ישראל" לפני כל המראה.

המבצע הראשון שבו השתתפה המערכת, היה הפצצת העיר הנובר בגרמניה ב-22 בספטמבר 1943. מאז לוותה כל תקיפה של מטרות גרמניות במפציצי לנקסטר מטייסת זו, שטסו בזוגות במרווחים קבועים בתוך זרם המפציצים. הטייסת קיימה 2,477 גיחות מסוג זה ואיבדה 1,094 אנשי צוות ו-178 נוספים שנפלו בשבי - כמות האבדות הגבוהה ביותר בכל טייסת שהיא ב-RAF. בין הנופלים היה לפחות מפעיל (SO) יהודי אחד - וולף הרמן אנגלהארט, יליד לייפציג, שמטוסו לא שב מתקיפה על לייפציג ב-29 ביולי 1944.¹⁶ לאחר המלחמה סבלו חלקם מהלם קרב.

צוותי ה-Airborne Cigar (ABC) היו במעקב מתחנה קרקעית בקינגסדאון (Kingsdown) שליד קאנטרברי, שהייתה מרכז האזנה ולוחמה אלקטרונית, וגם בה שירתו פליטים יהודים רבים יוצאי גרמניה.

16 מידע על נפילתו מפי קרובי משפחה באתר:

:WW2 People's War – an Archive of World War Two – written by the public, gathered by the BBC
<https://www.bbc.co.uk/history/ww2peopleswar/stories/03/a4369403.shtml>

"קורונה" - מערך הסיגינט והלוחמה האלקטרונית הקרקעית של RAF

"קורונה" היה מערך סיגינט ולוחמה אלקטרונית קרקעית של RAF, שכלל תחנות האזנה ושידור קרקעיות, וגם בו שירתו יהודים דוברי גרמנית. משימתם הייתה לפרוץ לתדרים של בקרת מטוסי הקרב ולשדר הנחיות מטעות. דוגמה להישגיהם הייתה שידור פקודת חזרה לבסיס בגרמנית ב-17 בנובמבר 1943, אשר הביאה לנחיתתם של מטוסי קרב גרמניים ולאובדן מפציץ בריטי אחד בלבד במשימה. במקרה אחר, מטוס גרמני מסוג "יונקרס 88" בגרסה חדישה ביותר איבד את דרכו, והונחה לנחות בבסיס בבריטניה - דבר שאפשר ללמוד את יכולותיו.

אדית וייצנובה הייתה אחת המתנדבות היהודיות ממוצא גרמני ששירתה במערך זה. לאחר שהתגייסה לחיל העזר האווירי לנשים (WAAF - Women's Auxiliary Air Force) ועברה קורסי קשר, הוצבה ביחידה שעסקה בהאזנה ובשידור מסרים מטעים למטוסי חיל האוויר הגרמני. גם ג'ק ברסטון שירת ב"קורונה" ועסק בפעילות דומה.¹⁷

הצי המלכותי הבריטי

דוברי גרמנית היו חיוניים למודיעין הצי ולאבטחת ספינותיו, והם הוכשרו להאזין לתקשורת הצי הגרמני והוצבו על ספינות.

דוגמה לדוברי גרמנית יהודים ששירתו בתפקידי האזנה בצי הבריטי, הוא ויליאם אשלי הווארד, יליד ברלין (William Ashley Howard), במקור: הורסט אדולף הרצברג) ששימש מאזין על אחת מספינות הצי במערכה בתעלה הבריטית ובצפון אירופה.¹⁸

תפקיד אחר בצי הבריטי היה קליטת שידורי מורס גרמניים. סידני גראהם (במקור Szaja Gumpricht) שהגיע לאנגליה ב"משלוח הילדים", אותר וגויס לצי, ועבר הכשרה ממושכת בהצפנה, במורס ובציוד רדיו. לאחר מכן עבר הכשרה נוספת בהאזנה לשידורי מורס גרמניים, והוצב בסיציליה להאזין לשידורי מורס של מפקדות יבשה וים. סיפורם של אשלי הווארד ושל סידני גראהם כלול בנספח שבסוף מאמר זה.

17 מקור הפרטים על אדית וייצנובה ועל ג'ק ברסטון הוא אוסף המונצחים באתר **הלוחם היהודי במלחה"ע 2**: <http://www.jwmww2.org>

18 Helen Fry, *The King's most Loyal Enemy Aliens*, Sutton Publishing, 2007, pp 136-141

יהודים במרכז שבירת ופענוח הצפנים בבלצ'לי פארק

בתחילת המלחמה הוקם מרכז פיענוח הצפנים של סוכנות הסיגינט הבריטית (בשמה אז GC&CS), בעיירה בלצ'לי פארק (Bletchley Park), כ-100 ק"מ מלונדון. שם העיירה הפך לשמו הנרדף של המרכז, שכונה גם BP.¹⁹

מרכיב חשוב בניצחון בעלות הברית במלחמת העולם השנייה נזקף למידע שהושג משבירת הצפנים של הגרמנים ושל היפנים. הפיענוח בממדים "תעשייתיים" של התקשורת הגרמנית המוצפנת הביא, בין היתר, להכרעה במלחמת הצוללות בצפון האוקיינוס האטלנטי ולתבוסת הגרמנים בצפון אפריקה לאחר טיבוע אוניות האספקה לכוחות הצבא בפיקוד רומל, לאחר פיענוח מידע מיקומן ותנועותיהן. להישג חשוב, רגיש וסודי ביותר זה היו שותפים כמאתיים יהודים ששירתו בבלצ'לי פארק.

נושא שבירת הצפנים במלחמה היה נתון לחיסיון מוחלט, הכפוף לשבועת סודיות אישית עד שנות השבעים וגם מאוחר יותר, וכך תרומתם של יהודים שהשתתפו בכך נותרה נעלמה. תרומתם הועלתה על נס באופן יוצא דופן של רוברט הניגן, מנהל סוכנות הסיגינט הלאומית הבריטית (GCHQ - המקבילה של יחידה 8200 בישראל), בעיתון Jewish Chronicle בינואר 2017, עם פטירתו של רולף נוסקוויט (Rolf Noskwith), אחד מבכירי היהודים ששירתו במקום. במאמר הוא ציין את חלקה של הקהילה היהודית בבריטניה בשבירת צפנים ובסיגינט הבריטי, והוא חורג באופן ניכר מחלקה היחסי באוכלוסייה אז. בכך, תרומת בלצ'לי פארק לניצחון ולקיצור המלחמה שהביאו את השואה לסופה היא ברורה:

Their role in codebreaking and in our "signals intelligence" mission was out of all proportion to the size of the Jewish community in Britain at the time. In turn, Bletchley's contribution to winning and shortening the course of the war and therefore bringing to an end the Holocaust in Europe is clear.²⁰

19 תיאור מפורט של פעילות יהודים בבלצ'לי פארק מצוי ב:

Martin Sugarman, "Breaking the codes: Jewish personnel at Bletchley Park", Jewish Historical Studies, Vol. 40 (2005), pp. 197-246, Published By: Jewish Historical Society of England, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-personnel-at-bletchley-park-in-world-war-ii>

במאמר הוא ציין גם את שיתוף הפעולה העכשווי עם מקביליו הישראליים בתחום הסיגינט והסייבר ואת הערכים המשותפים.

כארגון יחיד, לבלצ'לי פארק הייתה התרומה הרבה ביותר להבסת מדינות הציר במלחמת העולם השנייה על ידי שבירת צפני מכונות ההצפנה "אניגמה" (ENIGMA) ששימשו את הצי הגרמני וזרועות הצבא האחרים להצפנת טקסט; צפני מכונת ההצפנה "לורנץ" (Lorenz) המורכבת יותר, ששימשה להצפנת תקשורת הטלפרינטרים של הפיקוד העליון הגרמני (Tunny); הצופן הימי היפני ועוד. את כל אלו החשיבו הגרמנים והיפנים כבלתי ניתנים לפיצוח. בין היתר, פותח במקום "קולוסוס" (Colossus) - הנחשב כראשון המחשבים האלקטרוניים, והוא אפשר לפענח תוכני "לורנץ" המורכבים ביותר.

אל המקום הגיע חומר גולמי בלתי מפוענח, שנקלט בבסיסי ההאזנה (Y-Stations) וביחידות כמו כנף 276, שהיו פזורים ברחבי בריטניה ומחוץ לה, בשירות גורמים בריטיים שונים. בסיסי האזנה אלו תואמו באמצעות תחנה ראשית בבלצ'לי פארק שכונתה X-Station. החומר הגיע באמצעות רוכבי אופנוע, בקו טלפרינטר ישיר, ואף באמצעות יוני דואר מאירופה. לאחר הפיענוח הגולמי תורגם החומר, עובד במקום והופץ (בכינוי "אולטרה") בערוצי תקשורת מיוחדים, במגבלות סיווג ביטחוני גבוה, למפקדות בעלות הברית הרלוונטיות. הוא הגיע לתעודתו, לעיתים תוך שלושים דקות, ואף קודם שנקרא על ידי הנמען הגרמני המקורי. בימי שיא כמו ימי הפלישה לנורמנדיה (D-Day) פוענחו במקום שלושת אלפים עד חמשת אלפים מסרים.

מתוך כשבעה עד שמונת אלפי המשרתים בבלצ'לי פארק במלחמה, כמאתיים היו יהודים, מתמטיקאים ובלשנים שהגיעו משורות האקדמיה, הצבא, ומשירות הנשים בצי (WRENS - Women's Royal Naval Service). הם אותרו ב"ציד ראשים" של מתמטיקאים ושל יודעי גרמנית, סוננו ביטחונית, עברו הכשרה בנושא צפנים בתנאי מידור ובסודיות קיצוניים, ושובצו במחלקות השונות בשלוש משמרות ביממה. רבים מהם שמרו כשרות ומסורת יהודית. ארוחות קבלת שבת מסורתיות התקיימו באירוח משפחה יהודית במקום, ותפילות נערכו בבית כנסת זעיר, שניהלו שלוש משפחות אורתודוקסיות, שהגיעו מלונדון מאימת ההפצצות. התנהל בו גם מועדון יהודי-ציוני, שראשי הפעילים בו היו ולטר אטינגהאוזן, לימים איתן (Walter Ettinghausen - Eytan), מנכ"ל משרד החוץ, ויוסף (גיו)

גיליס (Joseph Gillis), לימים פרופסור במכון ויצמן, ומראשוני שירות המודיעין 2, שממנו צמחה יחידה 8200 של ימינו.

בהמשך המלחמה, במסגרת הסכם שיתוף הפעולה בין בריטניה ובין ארה"ב בנושא פיענוח הצפנים הגרמנים והיפנים, הצטרפו אליהם מומחי צפנים יהודים נוספים, אזרחי ארה"ב.²¹

בבלצ'לי פארק הצטבר מידע על הרציחות ההמוניות, תחילתה של השואה, כבר מתוך דיווחים של יחידות משטרה ואס-אס, שנקלטו ופוענחו לאחר פלישת הגרמנים לברא"מ בקיץ 1941. צ'רצ'יל התייחס לכך באחד מנאומו ללא אזכור המקור, והדבר הביא להנחיה גרמנית להעביר את הדיווחים ידנית. בשלב ההשמדה ההמונית היו דוחות יומיים של עשרה מחנות השמדה, בהם אושוויץ, בחומר המפוענח, אך הנתונים בהם לא הובנו ולא ציינו את ממדי ההשמדה.²² המדיניות הבריטית, המשתקפת גם ממאמרו של רוברט הניגן לעיל, הייתה להעדיף את קיצור משך המלחמה בעזרת מקור רב ערך זה, ובכך לצמצם את ממדי השואה, על פני שימוש שהיה מביא ל"שרפתו" ולתוצאות הרוות אסון לבעלות הברית. מידע זה לא היה ככל הנראה בידי היהודים ששירתו במקום, אך היו שנתקלו באזכוריו באופן מקוטע. כך לדוגמה, ולטר איתן טיפל במברק מאונייה שהובילה יהודים שגורשו מאחד מאיי יוון לפיראוס, כדי לרכזם ולהעבירם למחנות ההשמדה. לראשונה חשף מברק זה לפניו את המושג "הפתרון הסופי", שאת משמעותו הוא הצליח להבין ללא יכולת לעשות דבר. הזעזוע נחרת בזיכרונו עשרות שנים עד כדי ניתוק עצמו באופן מוחלט מעברו המצטיין במקום.²³

Robert Hannigan, "The Jewish Codebreakers Who Won the War", *The Jewish Chronicle*, 26.1.2017. <https://www.thejc.com/lifestyle/features/jewish-codebreakers-who-help-ed-win-the-war-1.431345>

בשל חשיבותה הפיסקה מובאת במקור. הכתבה המלאה תורגמה לעברית. לפרטי שני התרגומים - ראו הערה 3 לעיל.

21 על פי ההסכם הבריטי-אמריקאי מ-1943 חומר "אניגמה" היה באחריות הבריטים, וחומר Purple - מכונת ההצפנה ששימשה את משרד החוץ היפני היה באחריות ארה"ב, תוך חילופי ידע וסיוע בנייהן. למסמכי ההסכם ששוחררו ע"י ה-NSA: https://media.defense.gov/2021/Jul/15/2002763671/-1/-1/0/SPEC_INT_10JUN43.PDF

22 Robert Louis Benson, SIGINT and the Holocaust, UNCLASSIFIED NSA DOCID 3674579 released by NSA on 03-22-2010 FOIA Case #60309. <https://www.nsa.gov/portals/75/documents/news-features/decclassified-documents/cryptologic-quarterly/sigint-and-the-holocaust.pdf>

23 רפאל ג'. בוכניק-חן, וולטר איתן דיפלומט ואיש סוד, הוצאת דרורים, 2022, עמ' 53 (להלן: בוכניק-חן, 2022, וולטר איתן).

פועלים של יהודים בולטים, בריטים ואמריקאים, מפורט בנספח שבסוף המאמר.

בסיסי ההאזנה (Y-Service)

בסיסי ההאזנה (Y-Service) היו רשת של כ-43 אתרי קליטה ואיכון לשידורי אלחוט, שהוקמה עוד במלחמת העולם הראשונה ברחבי בריטניה. תחנותיו הקרקעיות הרבות של שירות זה, שכונו Y-Stations, עסקו בקליטה ובאיכון של שידורים במורס, בדיבור ממגוון רב של אמצעי קשר אלחוטיים, בפיענוח צפנים ברמת מורכבות נמוכה, בניתוח התקשורת ובהפצת הידיעות לצרכני המודיעין. הצפנים המורכבים הועברו לפיענוח בבלצ'לי פארק או למקומות אחרים על פי נתוני איכון, זיהוי ומיון ראשוניים. את מערך התחנות הפעילו גורמים שונים: הצבא, הצי, RAF, סוכנויות המודיעין MI5 ו-MI6 ושרות הדואר הבריטי עבור משרד החוץ.

בבסיסים אלו, שסיווגם הביטחוני היה נמוך משל בבלצ'לי פארק, שירתו יהודים יודעי גרמנית ושפות אחרות. היו גם יהודים ששירתו ביחידות האזנה ניידות (SIU - Special Intelligence Unit). אחת מהן, שבה שירתו תשעה יהודים דוברי גרמנית, הועברה אל מול חופי נורמנדיה לקראת יום הפלישה (D-Day), והיא קלטה תעבורת תקשורת אווירית וימית גרמנית.

ההאזנה לשבויים גרמנים במרכזי חקירות שבויים

תחום אחר של האזנות, הנחשב מודיעין אנושי (יומינט; HUMINT), היה ההאזנה לשבויים במרכזי שבי (Combined Services Detailed Interrogation Centres - CSDIC). אף שאינו נחשב סיגינט, הוא מובא במאמר בגלל קרבתו המקצועית לתחום זה, תרומתו להישגי הסיגינט הבריטי ותרומתם של יהודים דוברי גרמנית.

תחום זה היה באחריות MI19, הסוכנות לטיפול בשבויים.²⁴ הצורך בשליטה המוחלטת בשפה הביא לשלב יהודים דוברי גרמנית בהאזנה לשבויים, שנועדה להשיג בחשאי מידע מאלפי השבויים הגרמנים, חלקם בכירים מאוד, שנפלו בידי הבריטים. כמאה עד מאתיים דוברי גרמנית

24 חלק זה מבוסס על המקורות האלה:

Helen Fry, *The Walls Have Ears*, Yale University Press, 2019

The JC, "The Germans who Bugged for Britain", *The Jewish Chronicle*, 10.5.2012

<https://www.thejc.com/news/uk/the-germans-who-bugged-for-britain-1.33276>

שירתו בהאזנה סמויה במתקני שבי אלו ב-Tower of London, ובהמשך ב-Wilton Park²⁵, Trent Park ובמתקני שבי אחרים. מיקרופונים רבים הושתלו במתקני השבי, וההאזנה נוהלה בקומפלקס שכונה M-Room שכלל שלושה חדרים ובהם שש עמדות האזנה. לכל מאזין הוקצו שניים או שלושה תאים, והמערכת אפשרה למתג בין המיקרופונים ולזהות שיחות חשובות. הללו הוקלטו במכשיר דמוי פטיפון, ואחר כך תומללו בקפדנות. את הטכנולוגיה סיפקה חברת RCA האמריקאית, במסגרת הסדרי שיתוף הפעולה בין בריטניה ובין ארה"ב.

חקירת אלחוטי צוללות ואנשי קשר שנפלו בשבי במסגרת שיתוף פעולה חשאי בין אנשי CSDIC לאנשי בלצ'לי פארק הביאה להשגת מידע חיוני ביותר על אופן תפעולן של מערכות ההצפנה, הצפנים, מילות הקוד ומכונות ה"אניגמה".

ב-Trent Park, המתקן ששיכן גנרלים ובכירים גרמנים שנפלו בשבי, נחשף מידע חשוב על השואה באירופה, אך לא ניתן היה לעשות בו שימוש במשפטי נירנברג, כי האזנה לשבויים הייתה אסורה על פי אמנת ז'נבה.

מומחי סיגינט ממלחמת העולם השנייה בהשתלבות במודיעין בארץ

הסיגינט בשירות ארגון ההגנה לפני קום המדינה התבסס על ניסיון ועל ידע מקומיים ומוגבלים, בעיקר של אלחוטאים יהודים שהוכשרו במשטרה הבריטית, של מהנדסי טלפון שעלו מאירופה ועבדו במחלקת הטלפון בדואר המנדטורי ושל מאזינים הבקיאים בערבית ובשפות אירופאיות.

משנות העשרים בסרפנד (צריפין) פעלה יחידת האזנה של הצבא הבריטי, Wireless Company No.2, שהייתה חלק ממערך ההאזנות הבריטי, והיא מילאה תפקיד רב-חשיבות בשבירת צפנים סובייטיים ואחרים. מיחידה זו לא דלף ידע מקצועי שיכול היה לסייע לשירות הידיעות (ש"י) של ארגון ההגנה. מסרים מוצפנים בתקשורת האלחוטית של המשטרה הבריטית או מברקים בריטיים מוצפנים פוענחו לרוב על ידי מפתחות צופן שהושגו בתחבולות, או מבריטים שסייעו לארגון ההגנה.

25 אתר המרשתת של המקום ותיאור עברו של המקום: <https://www.trentparkhouse.org.uk/history>

לקראת תחילת המלחמה הסדירה ופלישת צבאות ערב החלה התארגנות מקצועית של מערך הסיגינט. "שירות האזנה" קם מייד עם קום המדינה סביב חוליית ההאזנה של הש"י שפעלה בתל אביב. הוא שולב במחלקת המודיעין של צה"ל שקמה אז, כ"שירות מודיעין 2" (ש"מ 2), ואליו צורפו חוליות האזנה אחרות שפעלו בירושלים, בחיפה והצפון ויחידות ההאזנה הניידות של חטיבות הפלמ"ח ואחרות.

עם פלישת צבאות ערב נקלטה תקשורת מוצפנת ברשתות אלחוט צבאיות וצבאיות למחצה, ובנפרד נערך מעקב אחר תקשורת מדינית מוצפנת. המומחים לשבירת צפנים יוצאי בלצ'לי פארק וצבא דרום אפריקה, שהגיעו ארצה בתחילת המלחמה עם ידע וניסיון, הצטרפו למקומיים, שבראשם אברהם שרוני, והללו פיתחו יכולת פיענוח באופן עצמאי.²⁶ יחד הם הביאו להישגים רבים במהלך המלחמה, ותרמו גם למאבק המדיני בראשית ימי המדינה.

המומחים הידועים לנו היו אלה:

יוסף (גיו) גיליס - עלה ארצה ב־29 במאי 1948, ולאחר פחות מחודש, הודות להיכרותו עם ולטר איתן מהשירות המשותף בבלצ'לי פארק והודות לחיים הרצוג, איסר בארי גייס אותו לשרות. מייד עם תחילת שירותו הוא הוביל להישגים חשובים במלחמה ובמערכה המדינית. אחד מהם היה הטיפול המקצועי במברקים המוצפנים של מטה האו"ם.²⁷ בנובמבר 1949 הוא השתחרר מצה"ל, ועבר למכון ויצמן. כפרופסור למתמטיקה שימושית במכון ויצמן, הוא היה שותף לבניית המחשב הראשון בארץ (WEIZAC), אשר שימש למחקר אקדמי, ובחשאי - גם לשבירת צפנים.²⁸

מאיר שפירא - יליד דרום אפריקה. לאחר פציעתו בקרבות בצפון אפריקה הוצב בהשפעת חברו אלק רטהאוז ביחידת פיענוח הצפנים של דרום אפריקה. הוא הוכשר בה, ושירת במסגרתה בהודו ובמצרים. לאחר מלחמת העולם ה־2, איתר אותו ארגון ההגנה כמומחה לצפנים, ובניסיון השני לגייסו הוא נענה. ב־15 ביוני 1948 התנדב לשירות מדינת ישראל עם חברו אלכסנדר (אלק) רטהאוז במסגרת מח"ל (מתנדבי חוץ לארץ). תחילה הוא

26 נחם אילן, "תיווך תרבותי - אברהם שרוני מן המודיעין הצבאי אל המילון הערבי יהודי", פעמים, 123-122 (תש"ע), עמ' 200-201.

27 שם, עמ' 203.

28 אפרים לפיד, **לוחמי הסתר**, משכל הוצאה לאור, ראשון לציון, 2017, עמ' 70.

שירת ביחידת ביטחון הקשר, שם גילה שצה"ל משתמש בשיטות הצפנה פשוטות וקלות לפיענוח, והביא לשיפור ניכר ברמתן. הודות לשיתוף הפעולה שלו עם גוף פיענוח הצפנים בש"מ 2 הוא חבר אליו והיה למפקדו עד 1967 בדרגת סא"ל. בתפקידו זה היה בין יוזמי השימוש במכונות חישוב ומחשבים לפיענוח צפנים. הוא רתם לכך את מחשב WEIZAC במכון ויצמן, ואחר כך היה בין היוזמים לרכישת המחשב הראשון עבור צה"ל, שבימים שימש למשימות לוגיסטיות, ובלילות - לנושא הצפנים. סא"ל מאיר שפירא היה בין אנשי פיענוח הצפנים הראשונים שזכו בפרס ביטחון ישראל.²⁹

אלכסנדר (אלכס) רטהאוז - במלחמת העולם שירת ביחידת פיענוח הצפנים במודיעין של דרום אפריקה ושירת במסגרתה בהודו. לאחר התעניינות ולימוד התחום הוא אימץ את השימוש במכונות מיון וניקוב של איי-בי-אם לשבירת צפנים. הוא אותר על ידי ההגנה, ובמאי 1948 התנדב עם חברו מאיר שפירא לשירות מדינת ישראל במח"ל. בתחילה הוא העביר קורסים לאנשי פיענוח הצפנים בש"מ 2, ובעידודו חקר השירות מכונות איי-בי-אם, שהוכנסו לשימוש בעבודת הפיענוח בבסיס ש"מ 2 ביפו. לאחר כשלוש שנים השתחרר ועבר לעבוד בחברת איי-בי-אם והיה מנכ"ל החברה בישראל.

ולטר איתן - ב־1946 הקים במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית את "המוסד להשתלמות" (בית הספר לדיפלומטים), היה גם קצין הקישור לעיתונות באנגלית ועסק גם בשליחויות חשאיות. ניסיונו הרב היה אמור להפכו לנכס רב-חשיבות למודיעין היישוב, אך אין לכך תימוכין.³⁰ יכולות ההאזנה של הבריטים לתקשורת של הסוכנות היהודית ולפיענוח צפניה נודעו ברבים עוד הרבה קודם, לאחר פיצוץ מלון המלך דוד ב־22 ביולי 1946, ולכן תרומתו, אם היתה, להגברת ביטחון הקשר, לא הייתה כנראה מהותית, למעט הסתייגותו שמנעה רכש מכונות "אניגמה" לצה"ל.

אל מומחי הצפנים האלו הצטרפו גם בעלי ניסיון בהאזנה לשידורי אלחוט:

יעקב (גרהרד) קוכמן - שירת במלחמת העולם השנייה ביחידת ההאזנה הקדמית של כנף 276 הבריטית במדבר המערבי ביוון ובאיטליה. במלחמת העצמאות הוא גויס לחיל האוויר והיה קצין מודיעין במחלקת ביטחון

29 חיים סטרנין, "סא"ל מאיר שפירא ז"ל - קווים לדמותו", נעשה ונשמע, גיליון 5, עמותת ש.מ.2, יוני 1998.

30 בוכניק-חן, **וולטר איתן**, עמ' 90.

אוויר בחיל האוויר. היחידה פעלה בבניין בית הספר בילו ברחוב רוטשילד 124 בתל אביב, והיא ושלוחותיה עסקו בתצפיות ובהאזנה למטוסי האויב. הוא עצמו שירת בחוליית האזנה בחוף בת ים, וזו עקבה אחר מטוסים מצריים שתקפו את תל אביב.³¹

מרטין קלה - יליד גרמניה ששירת בצבא הבריטי בהאזנה לתשדורות הצבא הגרמני ועמד בראש יחידת ההאזנה במחלקת המודיעין של חיל האוויר בראשית דרכו.³² היחידה עברה בסוף יוני 1948 לאחריות "שירות ביטחון אוויר", האחראי למצפים מכ"מים ולהאזנה באגף המבצעים של החיל.

מילטון מילר - התגייס לצבא הבריטי, אך כאזרח ארה"ב הועבר ב־1940 ליחידת האזנה ואיכון של (Signal Intelligence Service) SIS שהייתה חלק מחיל הקשר האמריקאי, ובה השתתף בפלישה לנורמנדיה ובשחרור מחנה הריכוז גארדלגן. בסוף מלחמת העולם השנייה החליט לעלות ארצה, ולאחר גיוסו כאלחוטן הגיע עם ספינת המעפילים "יאשיהו וגיווד". הוא שירת כאלחוטן בתל אביב בשירות הקשר של ההגנה, ובמלחמת העצמאות, ביוני 1948, הוא נקלט בש"מ 2, בתחילה כאזרח ואחר כך כקצין. ניסיונו המקצועי הביאו לפקד על מחלקת חיפושי אלחוט, וזו זכתה להישגים רבים.³³ באחד משיאי שירותו, במלחמת ששת הימים היה שותף ליירוט השיחה המפורסמת בין נשיא מצרים גמאל עבד א-נאצר ובין חוסיין מלך ירדן.

הרמן יוסף מאיר (מאייר) - יליד וויסמר בגרמניה שמשפחתו חזרה לירושלים ב־1933. הוא הצטרף לכנף 276 כארץ ישראלי ושירת מנובמבר 1942 עד אביב 1945. הוא התקדם עם היחידה לאורך ציר המרדף אחר צבא רומל מאל-עלמיין עד בנע'אזי, משם לתוניסיה, לבארי שבאיטליה, לרימיני, לבולוניה, לפרוג'יה, לראוונה עד אודינה. מגיל צעיר התמחה במסחר בספרים בחנות הספרים "לודביג מאיר" שהקים אביו בירושלים ב־1908, וכבנו הבכור הוא היה אחד מבעליה. בסוף תקופת המנדט עסק בהאזנה לרשת המשטרה הבריטית בירושלים במסגרת שרות הידיעות של ההגנה בירושלים.³⁴

31 ארכיון תולדות ההגנה, תיק 80/327/1, עדות יעקב קוכמן מ-1998.4.1.

32 אבי כהן, תולדות חיל האוויר במלחמת העצמאות, כרך א', משרד הבטחון ההוצאה לאור, 2004, עמ' 14-13.

33 אביעד בית הלחמי, "הודי, אמריקאי, בריטי, ישראלי, אבל קודם כל אלחוטן", מגדלור (5), עמותת ש.מ.2, 2004.12.

סיכום

הסיגינט (מודיעין אותות) מילא תפקיד חשוב ביותר במלחמת העולם השנייה בידי כל הצדדים. תנאי הכרחי להפקת המודיעין היה הבנת שפת האויב ברמה גבוהה, ולפיכך בידי יהודים שמוצאם מגרמניה או יודעי השפה הגרמנית וידיש היה לתרום באופן יוצא דופן למערכי הסיגינט של בעלות הברית. רבים מהם נמלטו מגרמניה כפליטים עם עליית הנאצים, אחרים היו מהגרים ותיקים שעברו לבריטניה או נולדו בה, והיו גם מספר עשרות מתנדבים ארץ-ישראלים ממוצא מרכז אירופאי. יהודים אלו השתלבו בפעילות סיגינט ולוחמה אלקטרונית, באוויר, בים וביבשה, במזרח הים התיכון, בצפון אפריקה ובאירופה, תוך לחימה וסיכון חיים.

אחרים, בעלי רקע מתמטי, שולבו במאמץ הבריטי החשאי לשבירת הצפנים הגרמניים והיפניים. הצלחת מאמץ זה תרמה מידע חיוני שחשף את האויב הגרמני כמעט לחלוטין, וסייעה להכרעה לטובת בעלות הברית באירועי המפתח במלחמה. בכך, שבירת הצפנים הייתה גורם חשוב ביותר בניצחון בעלות הברית, בקיצור משך המלחמה ובעצירת השמדת היהודים בשואה.

ההישגים בתחום הסיגינט, ובייחוד בשבירת הצפנים, היו חשאיים ביותר. חשיפתם, כולל תרומת היהודים להישגים אלו, נודעה רק עשרות שנים מתום המלחמה, ובנסיבות אלו תרומתם זכתה להכרה גלויה גם אם מאוחרת.

מאמר זה התמקד בתרומת היהודים למאמץ הסיגינט הבריטי. עם זאת יהודים תרמו רבות גם למערכי הסיגינט של בעלות הברית האחרות, בזירות השונות של מלחמת העולם השנייה.

כמה מאותם יהודים שפעלו במודיעין הבריטי עלו לישראל עם הקמת המדינה והשתתפו בתקומתה. ניסיונם והידע שצברו תרמו רבות לסיגינט הישראלי בראשיתו, שעד אז התפתח במגבלות יכולותיו והידע העצמי שהיו ברשותו. ניסיון זה תרם להצלחות רבות במלחמת העצמאות, והיווה תשתית להתפתחות ייחודית בעשורים הבאים וליחידה 8200 של ימינו.

34 דומיניק לאפייר ולארי קולינס, ירושלים, ירושלים, הוצאת שוקן, 1978, עמ' 89. על פי הספר, מאיר עסק בהאזנה במרתף בית אביו ברחוב רמב"ן 33. יתכן שהוא פעל שם באופן עצמאי או במקביל לחולית "שפן", שעסקה בהאזנות לרשתות אלחוט בריטיות וערביות בדירת גרשון אגרון ברחוב רשב"א 4 שבקרבת מקום; אורי דרומי, "מוכר הספרים שגם קרא אותם - הרמן מאיר, מבעלי חנות הספרים הירושלמית "לודביג מאיר" 1915-2007", הארץ, 17.12.2007.

נספח

זיכרונות ופרטים על יהודים ששירתו בתפקידי סיגנט בשירות בריטניה

מזיכרונות יהודים ששירתו בכנף 276 וכנף 379

מרטין מנשה האוזר - יליד ברלין שנמלט מגרמניה ב־1933, וב־1935 הצטרף לארגון ההגנה. ב־1940 התנדב כארץ-ישראלי לצבא הבריטי ושירת ביחידת תובלה. לאחר יותר משנתיים הועבר בינואר 1943 ליחידת מודיעין (יחידת שדה של כנף 276). לאחר הצטרפותו הוא וחבריו יצאו בתחילה לכיוון בנע'אזי שבלוב ומשם הלאה לטריפולי כדי להחליף שני ארץ-ישראלים אחרים שנפצעו בדרכם אליה. הוא שובץ ליחידה הקדמית, שבה שירת גם יעקב קוכמן, לפני שחלקה עבר ליוון, וזו מנתה שישה ארץ-ישראלים נוספים בפיקוד קצין בריטי. היחידה התמקמה בשדה התעופה מלחה שליד טריפולי ובסביבותיה, שם הם התפרסו באוהלים ולידם קרון ההאזנה, שעל גגו אנטנה משושה וחיבור לתורן אנטנה חיצונית. בקרון, שאת קירותיו כיסו מפות המזרח התיכון, פעלו במשמרת שלושה חיילים וקצין שהיו חצי מהיחידה, באיתור תשדורות של מטוסים גרמניים באמצעות מקלטי הליקרפטר.³⁵ את דיווחיהם עם ניתוח המידע ריכז הקצין, שדיווח לדרג בכיר יותר. אירוע ראוי לציון על ידיו היה ב־17 במרץ 1943, עת נקלטו קולות שיעול. הצוות הבין שמדובר בכיוון אמצעי קשר באופן מוסתר, והוא התריע מייד על התקרבות מטוסים לשדה התעופה הסמוך שאותו אבטחו, ואכן שמעו מטוסים פוגעים בספינה בריטית. דיווח אחר היה על מיקום נפילת טייסים גרמנים שדווח באלחוט והביא לתפיסתם.³⁶ מרטין האוזר המשיך לפעול באירופה בסיוע לפליטים יהודים וניצולי מחנות ריכוז. עם חזרתו לארץ ב־1945 ועל רקע ניסיונו עסק בהקמת מחנות עולים, והמשיך לסייע לעולים שנים רבות. בתחילת שנות החמישים שרת בחיל המודיעין ביחידה 131 ונציגו האישי לתפקידים מיוחדים של ראש אמ"ן יהושפט הרכבי. היה פעיל בעסקי תיירות ובשנותיו האחרונות התנדב בארכיון צה"ל ובארכיון ההגנה. על מעשיו זכה להיות אחד ממדליקי המשואות בטקס יום השואה ביד ושם בשנת 1996.³⁷

35 מקלטי Hallicrafters מתוצרת ארה"ב.

36 מרטין האוזר, **בדרך הביתה - מיומנו של יהודי גרמני 1929-1949**, משרד הבטחון - ההוצאה לאור, 1989, עמ' 105-131.

37 ביוגרפיה קצרה וטכס הדלקת המשואה ביד ושם בידי מרטין האוזר ראו בתוך <https://youtu.be/1lkAJglcpVQ>.

יעקב (גרהרד) קוכמן - יליד ברלין, שמשפחתו עלתה ב־1933. הוא התנדב ב־1942 לצבא הבריטי, ושובץ ביחידת RAF שעסקה בהאזנות לטייסים גרמנים. שירתו עימו שמונה עשר חיילים, בהם שבעה ארץ-ישראלים, כולם דוברי גרמנית. הם נשלחו לאחר הדרכה קצרה למדבר המערבי, שם למדו להכיר את מאפייני התקשורת של הגרמנים ולזהות קולות של טייסים. שימשו אותם משאיות שהותאמו למשימה, ובהן שתי עמדות האזנה. לאחר נסיגת הגרמנים מצפון אפריקה הם הועברו לאי קוס שביוון, ממנו הם נמלטו עם כיבושו בידי צנחנים גרמנים, ולבסוף הגיעו לקפריסין, שם אומנו בציד מתקדם יותר, והועברו לסייע לכוחות בעלות הברית שבאיטליה. לאחר המלחמה חזר קוכמן ארצה, ובמלחמת העצמאות היה קצין מודיעין במחלקת ביטחון הקשר שבחיל האוויר, יחידה שעסקה בתצפיות ובהאזנה למטוסי אויב. בין חוויותיו היו מציאת עמדה של יחידת האזנה גרמנית במדבר המערבי, שעסקה בפעילות זהה, וביקורי טייסים בריטים ביחידה כאמצעי חינוכי להגברת ביטחון הקשר.³⁸

ר. אריה (R.L. Arje) - סרג'נט ממוצא צ'כי, ששירת בצוות האזנה מושט על האונייה "לרגס" (H.M.S. Largs) בשלושת מבצעי הנחיתה הגדולים בזירת איטליה. הוא צוין לשבח על כך שכל תקיפה של מטוס או של מפציץ אויב נקלטה ודווחה מראש, עוד לפני איתורה במכ"ם.³⁹

סידני גולדברג (Sidney Goldberg) - נולד וגדל בלייפציג שבגרמניה, אך נאלץ לעזוב לבריטניה עם עליית הנאצים. בתחילת המלחמה התנדב לצבא הבריטי, התקבל ל־RAF והוכשר כאלחוטן. ב־1942 הוצב ב־RAF Y-Service להאזנה לתקשורת של מטוסים גרמניים, שפעלה ברובה בגלוי, והועבר לצפון אפריקה כדי להקים יחידת האזנה ניידת למטוסים גרמניים שפעלה בתוניסיה ובקרבות כנגד צבא רומל הנסוג (כנף 329). עם הפלישה לסיציליה החליפם צוות ארץ-ישראלים מכנף 276 שהגיע מהמזרח התיכון. ביום הפלישה לנורמנדי (D-Day) הוא שירת על אוניית המטה של הכוח הקנדי שנחת ביונו ביץ', ותפקידו היה לסייע למפקדים הימיים שלא הבינו דבר בנושאי מודיעין של ה־RAF. ב־8 באוגוסט 1944 נחת שוב בנורמנדי עם יחידתו, יחידת אלחוט 383 שבה שירתו כשלושים יהודים יודעי גרמנית, יוצאי גרמניה ומרכז אירופה, ויהודים בריטים דוברי יידיש. היחידה עסקה בהאזנה לחיל האוויר הגרמני שהלך ונחלש, והתקדמה לתוך גרמניה. בסוף

38 ארכיון תולדות ההגנה, תיק 80/327/1, כולל עדות מ-4.1.1998.

39 Aileen Clayton, 1982, p. 252, 253

המלחמה הם היו אחראים לשבויים מחיל האוויר הגרמני וצותתו לשיחות הטלפון שלהם.⁴⁰

ג'ורא ויינר - סיפר כי הם חיפשו את תדרי הגרמנים שעות רבות. הקוד הגרמני היה משתנה כל 24 שעות, ועל המאזינים היה לפענחו מחדש. עם זאת השינויים היו על פי סדר ושיטה, וכך ניתן היה לעקוב אחריהם ולשחזרם בקלות.⁴¹

אחרים: באומן, איזידור יעקובסון ואיזק (ייתכן יצחק שמשון שילה).

זיכרונות יהודים ששירתו בתפקידי סיגנט בצי הבריטי

ויליאם אשלי הווארד (William Ashley Howard), במקור: הורסט אדולף הרצברג, יליד ברלין) שימש מאזין על אחת מספינות הצי במערכה בתעלה הבריטית ובצפון אירופה. לאחר שירות בתפקידי הנדסה ופינוי פצצות, ב-1943 הוא השיב למודעה של הצי שעסקה באיתור מתנדבים דוברי גרמנית ואנגלית. עם קבלתו עבר הכשרה בתרגום ובקודים ימיים, ואז החליף גם את שמו. הוא הוצב על משחתת בתעלה הבריטית, ומשימתו הסודית הייתה לקלוט שידורי רדיו ימי של הגרמנים בתג"מ (VHF), שהיו ברובם מוצפנים, לנסות לזהות את מיקומם, לתרגמם ולהעבירם לגשר הפיקוד של הספינה. הספינה הבאה שבה שירת פעלה בתעלה הבריטית ומול חופי נורבגיה. כדי לפענח שדרים מוצפנים, מזי ארבעה-חמישה שבועות הוא קיבל ממפקדת הימיה קודים ימיים עדכניים של האויב, שמקורם, כפי שנודע לו מאוחר יותר, היה בבלצ'לי פארק. בפעילותו הוא סייע להשמיד ספינות אויב בנתיבי השיירות לרוסיה מול נורבגיה. בפלישה לנורמנדי ב־D-Day, אבטחה ספינתו את נחיתת הכוחות האמריקאיים באומהה ביץ', ובהמשך היא אבטחה נושאות מטוסים שתקפו את ספינת המערכה הגרמנית "פון טיפריץ" בנורבגיה. בפעולה אחרת, לאחר שדווח לו על גילוי ספינות גרמניות קרובות באמצעות המכ"ם, הוא קלט את תשדורותיהן ואת מיקומן ודיווח על כך לגשר. בעקבות זאת הן טובעו.

40 Helen Fry, *The King's Most Loyal Enemy Alien*, Sutton Publishing, 2007, pp. 131-134 וגם: Sidney Goldberg, שם.

41 יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך שלישי - חלק ראשון, עם עובד, תל אביב, תשל"ב, עמ' 763.

תפקידו היה להאזין ולהעביר את הקליטות הגולמיות בלי להבין את תוכנן למפקדת הצי, ולאחר מכן הן הועברו לפיענוח בבלצ'לי פארק. לאחר שירות בסיציליה הוא הועבר למטה כוחות בעלות הברית בים התיכון שפעל בארמון קזרטה שליד נאפולי, ובהמשך - לבולזאנו שליד אגם גארדה כדי להשתלט על מרכז תקשורת גרמני לתפיסת מידע רב על מערך הקשר הגרמני. הוא המשיך להאזין לגרמנים עד אפריל 1945.⁴²

יהודים ששירתו בתפקידי מפתח בבלצ'לי פארק (רשימה חלקית)⁴³

ולטר איתן (אטינגהאוזן) (Walter Ettinghausen - Eytan) - הוא גויס ב-1940 לצבא הבריטי והוכשר כתותחן טנק, אך כבוגר מצטיין בלימודי גרמנית באוקספורד, הוא הועבר לבלצ'לי פארק בפברואר 1941, שם שירת ארבע שנים וחצי. עם כניסתו הוא זכה להערה אנטישמית ("בשר כשר") שממנה התעלם, אך הוא בלט מייד ביכולותיו. הוא שירת בביתן 4, המחלקה שעסקה בצי הגרמני. במחלקה זו נותחו, תורגמו, עובדו ונערכו תוצרי הפיענוח בביתן 8, ומשם הועברו בטלפרינטר למודיעין הצי הבריטי, שהפיץ את החומר לגורמים המורשים. באמצע 1943 הוא מונה לראש המחלקה הימית 2, שכללה גם את מדור ההתרעה והדיווח (Z-Watch), ובין היתר, ייעל שיטות ועבודה וניסח נוהלי עבודה לטיפול בחומר הרגיש. בתקופה הקריטית של "מלחמת הצוללות" באוקיינוס האטלנטי הוסטו שיירות אוניות מנתיבן וניצלו מפגיעה הודות לבקיאותו הרבה, עד כדי זיהוי כל מפקד צוללת בזירה, והודות למידע שהיה בידיו על נתיבי ההפלגה של הצוללות הגרמניות ושל אוניות האספקה שלהן. חומר שפוענח בצוות שבניהולו בביתן 4, מילא תפקיד מרכזי במבצע איתורה והטבעתה של ספינת הדגל הגרמנית "ביסמרק" במאי 1941. במבצע זה הוא וסגנו הסתגרו 48 שעות ברציפות, ובסיומן הוא יצא והכריז שהמשימה עלתה בידם. אחד המברקים שעברו דרכו היה מספינה בים האגאי שדיווחה על הובלת יהודים מרודוס או מקוס לפיראוס ל"פתרון הסופי". המונח עדיין לא היה מוכר, אך הוא הבין את משמעותו, והדבר נחרת בזיכרונו.

42 Helen Fry, *The King's most Loyal Enemy Aliens*, Sutton Publishing, 2007, pp 136-141.

43 הרשימה והפרטים הביוגרפיים מבוססים בעיקר על: Martin Sugarman, "Breaking the codes: Jewish personnel at Bletchley Park", *Jewish Historical Studies*, Vol. 40 (2005), pp. 197-246, Published By: Jewish Historical Society of England, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-personnel-at-bletchley-park-in-world-war-ii>

איתן, שהגיע להכרה ציונית עם עליית הנאצים לשלטון, היה פעיל יהודי וציוני באוקספורד וביקר בארץ ישראל, הקים סניף ציוני בבלצ'לי פארק, ואנשיו נפגשו מדי שבוע בדירתו של יוסף גיליס (ראה להלן). פה הוא גם הקים את (PATWA) (Professional and Technical Aliyah Association), שמטרתו הייתה עידוד עליית מומחים יהודים ליצירת גרעין של אומה מודרנית ודמוקרטית. בכל שנות שירותו במקום הוא הקפיד על כשרות ועל הימנעות מעבודה בשבת. עם סיום המלחמה קיבל איתן את הצעת הסוכנות היהודית לעמוד בראש "המוסד להשתלמות", עיברת את שמו מאטינגהאוזן לאיתן, עלה ארצה ב-1946, והקים את המוסד שהיה בית הספר לדיפלומטים בשירות החוץ עוד לפני קום מדינת ישראל. הסתייגותו מאי-הטיפול האקטיבי בסוגיית השואה, אף שקיומה היה ידוע בבלצ'לי פארק, הביאה לנתקו מפרק זה בעברו, על אף הישגיו האישיים הראויים לציון בשירותו שם.⁴⁴ איתן כיהן כמנכ"ל הראשון של משרד החוץ בשנים 1948-1959, כשגריר ישראל בצרפת ובתפקידים ציבוריים בכירים נוספים.

יצוין כי גם אחיו, ארנסט אטינגהאוזן, שירת בראש משמרת במדור ההתרעה שהיה כפוף לו. ארנסט המשיך את שירותו במודיעין הבריטי עד יציאתו לגימלאות.

יוסף (ג'ו) גיליס (Joseph (Joe) Gillis) - היה בין ראשי הפעילים היהודים הציונים בבלצ'לי פארק. גיליס שבר את צופן דיווחי מזג האוויר הגרמניים, מידע שהיה חיוני ביותר לפעילות חיל האוויר הבריטי. לאחר עלייתו לארץ ב-1948 היה איש פיענוח צפנים מוביל בש"מ 2, פרופסור למתמטיקה שימושית במכון ויצמן, ונמנה עם מפתחי המחשב הראשון בישראל שפותח במכון ויצמן (WEIZAC) ששימש למחקר, ובחשאי גם לפענוח צפנים.

רולף נוסקוויט (Rolf Noskwith) (במקור נוסקוביץ')⁴⁵ - מתמטיקאי יליד גרמניה בן משפחה ממזרח אירופה שהגיע לבלצ'לי פארק ביוני 1941 לביתן 8 בכפיפות לאלן טורינג. הישגו הגדול היה שבירת צופן ה"אניגמה" ששימש לתקשורת בין קציני הצי. הוא תרם גם לשבירת קוד סימוני הנורים בצבעים ששימש את מטה הצי הגרמני ואת מפקדי הצוללות ב-1941. מידע זה חשף את מיקום הצוללות, ואפשר את הצייד אחריהן להצלת ספינות המסחר בצפון האטלנטי. הוא גם טיפל בפיענוח ידיעות על ההתנקשות בהיטלר

44 התיאור מבוסס גם על: בוכניק-חן, וולטר איתן.

45 Gloria Tessler, "Obituary: Rolf Noskwith", *The Jewish Chronicle*, 31.12.2017
<https://www.thejc.com/news/obituaries/obituary-rolf-noskwith-1.431766>

במבצע "ולקיריה" שנכשל, ועל הפגיעה בספינת המעפילים "סטרומה" בים השחור - דבר שגרם לו צער רב. נוסקווית' היה שותף למפגשים היהודיים והציוניים שערך ולטר איתן במקום. פטירתו בגיל 97 הייתה המניע למכתב ההוקרה של מנהל ה-CGHQ שהוזכר לעיל.

אירוויין (ג'ק) גוד (Irvin Jack Good) (שמו המקורי - איזידור ג'ייקוב גודאק) - סטטיסטיקאי ואלוף שחמט שהיה יד ימינו של אלן טורנינג בשבירת צופני ה"אניגמה" של הצי הגרמני, ולאחר מכן - בפיתוח המחשב "קולוסוס". גוד היה בין המשתתפים במפגשים היהודיים-ציוניים שערך ולטר איתן.

פיטר הילטון (Peter Hilton) - פעל עם אלן טורנינג בפיצוח צפני ה"אניגמה" הימיים, ואחר כך - צפני מברקים סודיים ביותר שהיו מיועדים לקצינים בלבד. כישוריו המיוחדים הובילו להצבתו בפיצוח "לורנץ" (Lorenz) - מכונת ההצפנה למכשירי טלפרינטר ששמשו לתקשורת בין הפיקוד העליון למפקדות הצבא, ובכללה המסרים בין היטלר לפיקוד הבכיר. התהליך הביא לפיתוח "קולוסוס" - המחשב המתוכנת הראשון. הילטון תהה כיצד רומל לא הסיק שהבריטים מפענחים את מסריו, לאחר שמרב אוניות האספקה שלו אותרו וטובעו בים.

מקס ניומן (Maxwell (Max) Newman) (במקור - מקסוול הרמן נוימן) - מתמטיקאי ממוצא יהודי שהיה מורהו של אלן טורנינג. הוא פעל בצוות שעסק בפיצוח "לורנץ" עם פיטר הילטון ואחרים, ובמסגרת זו הוא יזם והוביל את פיתוח ה"קולוסוס", המחשב שבעזרתו פוצחו צופני "לורנץ" של המפקדה הגרמנית הראשית, לאחר שהעריך שניתן לבנות מכונה לפיצוחם.

ויליאם פרדריק פרידמן (William Frederick Friedman) - הוא הגיע לבלצ'לי פארק במסגרת ההסכם האנגלו-אמריקאי מיוני 1943 לשיתוף במודיעין שהופק מפינוח צופני גרמניה ויפן ובידע הטכנולוגי הקשור בכך.⁴⁶ היה יליד קישינב שגדל בארה"ב. התעניין בצפנים, והקים מעבדה שבמלחמת העולם הראשונה הפכה למרכז הרשמי לקריפטולוגיה (תורת כתבי הסתר והצפנים) של ממשלת ארה"ב. במלחמה זו שימש מפענח הצפנים האישי של גנרל פרשינג. בהמשך הוביל את ה-Signal Intelligence Section, ופיתח מכונת הצפנה ששימשה את ארה"ב במלחמת העולם השנייה, והתבררה כחסינה משבירה על ידי הגרמנים או היפנים. הוא

46 ראו הערה קודמת על פרטי הסכם זה

נחשב כאחד מגדולי הקריפטוגרפים בעולם. ב-1939 הוא פיצח את הצופן הדיפלומטי היפני (Purple) עם עמית יהודי, ליאו רוזן.

הרי גולומבק (Harry Golombek) - אלוף שחמט בין-לאומי, גויס לאור כישוריו, ושבר את הצופן של המודיעין הגרמני (Abwehr), שהיה בשימוש בטורקיה.

מיכאל כהן (Michael Cohen) - למד להסמכה לרבנות בגלזגו, ושובץ לאחר הכשרתו בפיענוח צפנים של הצי הגרמני עם האחים אטינגהאוזן. ב-1948 עסק בצפני התקשורת בין משרדי הסוכנות בלונדון ובירושלים, עלה לישראל והיה חבר קיבוץ.

מוריס הופמן - (Morris Hoffman) גויס על רקע ידיעת השפה הגרמנית ועסק בניתוח המידע - מערך כוחות האויב, מינוח גרמני, איתור מקומות במפות ועוד. תרומתו בלטה במעקב אחר הגייסות הגרמניים בצפון אפריקה (פיענוח כוונותיו, מיקום כוחותיו ואוניות האספקה שלו) ובאיתור ובזיהוי של אתרים גאוגרפיים שהוזכרו בתקשורת. היה בין הפעילים בחוג היהודי-ציוני של יוסף (ג'ו) גיליס.

מיכאל לוה (Michael Loewe) - עסק בפיצוח הצופן הימי היפני ובפיענוח מברקים.

אן רוז (Anne Rose) (לשעבר מנדוזה) - יהודייה אורתודוקסית ממעמד ביניים עם הסמכה ללמד עברית. היא החלה את שירותה כמדפיסת חומר מפוענח, ובהמשך הייתה אחראית על 80 עובדות שעבדו במשמרות, ובהן מקורבות למשפחת המלוכה.

ג'ים רוז (Jim Rose) (אליוט ג'וזף בן רוזנהיים) - מפקד כנף (סא"ל) בדרגתו ב-RAF, התמחה בחקר חיל האוויר הגרמני, ועל פי החומר המפוענח שחזר את מערך החיל, את עוצמותיו ואת חולשותיו. הוא ואנשיו ערכו את החומר המפוענח והפכוהו למידע קריא, והיו הגורם המקשר בין RAF לבלצ'לי פארק. על פי החומר שבו עסק, תבוסתו של רומל באל-עלמיין הייתה תוצאה של "אולטרה". בדצמבר 1944 הוא התריע ישירות למפקדתו של אייזנהואר, מפקד כוחות בעלות הברית, על מתקפת-הנגד הגרמנית בארדנים. הקלת הראש בהתרעה זו הביאה להפתעה גרמנית ולסיבוך בשלביה המתקדמים של המלחמה באירופה.

ארתור לבנסון (Arthur Levenson) - האמריקאי הבכיר בבלצ'לי פארק. בסוף המלחמה נשלח לדרום גרמניה לאסוף טכנולוגית תקשורת גרמנית

כדי להקדים את נפילתה בידי הרוסים, והמשיך את שרותו בסוכנות הסיגינט של ארה"ב (NSA).

אברהם סינקוף (Abraham Sinkov) - אמריקאי ממוצא יהודי שפעל עם ויליאם פרידמן. הקים בפנמה את תחנת ההאזנה הראשונה מחוץ לארה"ב. הגיע לבלצ'לי פארק כדי לפצח את ה"אניגמה", ואחר כך עבר למלבורן למרכז פיענוח הצפנים של גנרל מקרתור, שם תרם רבות למלחמה ביפנים, בפיליפינים ובמדינות אחרות באזור.

ארנסט קונסטנטין פטרלין (Ernst Constantin Fetterlein) - רוסי ממוצא יהודי שפיענח צפנים עוד בתקופת הצאר ניקולאי ב"קבינט השחור" (מערך ריגול רוסי חשאי אחר התכתבויות דואר). עזב את רוסיה לאחר המהפכה ב־1917, והיה מראשוני המגויסים לסוכנות הסיגינט הבריטית. בשל המלחמה הוא חזר לשירות מגמלאות, ועסק בקוד הדיפלומטי הגרמני ("פלורדורה").

ברנד לואיס (Bernard Lewis) - הועבר לשרת במקום על רקע ידיעותיו בשפות המזרח התיכון ובשפות אחרות. עסק בתרגום ובפיענוח, והשתתף במפגשי ערב שבת יהודיים שארגן יוסף (ג'ו) גיליס. לאחר כשנה הועבר למשרד החוץ בלונדון.

איבור ג'והן קרופט (Ivor John Croft) (במקור כהן) - גויס למודיעין הבריטי והוכשר בקורסים אינטנסיביים בתורת הצפנים ובלשון הגרמנית. הוא הוצב במחלקה הרגישה ביותר, שעסקה במכונת ההצפנה סימנס T-52 (Geheimschreiber Teleprinter), ששמה להצפנת תקשורת טלפרינטרים בקווי טלפון. באמצעות מכונה זו הועבר מידע אסטרטגי ולוגיסטי בין הפיקוד העליון הגרמני ובין מפקדות הצבא בבלקן, בצפון אפריקה, באיטליה ובדרום צרפת, ואף מברקים של היטלר עצמו. בהמשך המלחמה הוא עבר ללונדון, שם עסק ביחידה אחרת במידע דיפלומטי וכלכלי על מדינות הציר והקומינטרן (האיגוד הבין-לאומי של המפלגות הקומוניסטיות) ברחבי אירופה.

רות בורן⁴⁷ (Ruth Bourne) - הייתה מפעילה של ההתקנים האלקטרו-מכניים ששימשו לפיענוח חומר "אניגמה" (מכונות "בומבה"). בסוף

47 עליה ועל מיוראל דינדול בספר Girls Bletchley The ראו ב: The JC, "The Blechley Codebreakers who Never Cracked", *The Jewish Chronicle*, 24.12.2014

<https://www.thejc.com/news/uk/the-bletchley-codebreakers-who-never-cracked-1.64184>

המלחמה היו בבלצ'לי פארק כעשר מכוונות כאלו, ואלו אפשרו את הפיכת הפיענוח לפעילות "תעשייתית".

מיוריאל דינדול (Muriel Dindol) - גויסה בגיל 14 בעקבות אחותה הבוגרת אניטה, לאחר שמשפחתן עזבה את לונדון ועברה לבלצ'לי פארק ב-1939. היא הייתה העובדת הצעירה ביותר במקום, ותפקידה היה להעתיק מסרים גרמניים ולהעבירם למפענחים. האחיות שהביאו מביתן אוכל כשר והתגוררו באותו חדר שמרו זאת בסוד, וארוחות ליל שבת שהתקיימו בביתן היו מקום מפגש לאנשי סגל יהודים במקום.

מקורות עיקריים

ספרים בעברית

- רפאל בוכניק-חן, **וולטר איתן - דיפלומט ואיש סוד**, הוצאת דרורים, 2022
- יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, בין בריטים ערבים וגרמנים**, כרך 4, יד בן צבי, 1984
- מרטין האוזר, **בדרך הביתה - מיומנו של יהודי גרמני 1929-1949**, משרד הבטחון, 1989
- אבי כהן, **תולדות חיל האוויר במלחמת העצמאות**, משרד הבטחון, 2004
- דומיניק לאפייר ולארי קולינס, **ירושלים, ירושלים**, הוצאת שוקן, 1978
- אפרים לפיד, **לוחמי הסתר**, משכל הוצאה לאור, 2017
- יהודה סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, כרך שלישי - חלק ראשון, עם עובד, תש"ב
- יוסף שביט, **מתנדבים בכחול - ארצישראלים בחיל התעופה הבריטי במלחמת העולם השנייה**, משרד הבטחון, 1995

ספרים באנגלית

- Aileen Clayton, *The Enemy is Listening*, Ballantine Books, New York, 1982
- Helen Fry, *The King's most Loyal Enemy Aliens*, Sutton Publishing, 2007
- Helen Fry, *The Walls Have Ears*, Yale University Press, 2019
- Shalom Lappin, "This Green and Pleasant Land: Britain and the Jews", Working Paper, Yale University, 2008
- Hagit Lavsky, *The creation of the German-Jewish diaspora: interwar German-Jewish immigration to Palestine, the USA, and England*, Berlin, Germany: De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2017

מאמרים בעברית

- נחם אילן, "תיווך תרבותי - אברהם שרוני מן המודיעין הצבאי אל המילון הערבי יהודי", **פעמים**, 122-123 (תש"ע), עמ' 193-211
- אביעד בית הלחמי, "יהודי אמריקאי, בריטי, ישראלי, אבל קודם כל אלחוטין", **מגדלור** (5), עמותת ש.מ.2, דצמבר 2004
- אורי דרומי, "מוכר הספרים שגם קרא אותם - הרמן מאיר, מבעלי חנות

- הספרים הירושלמית "לודביג מאיר" 1915-2007", הארץ, 17.12.2007
- חיים סטרנין, "סא"ל מאיר שפירא ז"ל - קווים לדמותו", **נעשה ונשמע**, גיליון 5, עמותת ש.מ.2, יוני 1998
- אל"מ (ד) דניאל רוזן, "הסיפור הסודי של שוברי הצפנים היהודים שתרמו לנצחון במלחמת העולם השנייה", תרגום מאמרו של רוברט הניגן בגיואישי כרוניקל מ-26.1.2017, אתר העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, אוגוסט 2022

מאמרים באנגלית

- Robert Louis Benson, "SIGINT and the Holocaust", NSA DOCID 3674579, released by NSA on 03-22-2010, FOIA Case #60309
- Sidney Goldberg, "The other story of the RAF Y Service", The Proceedings of The Royal Airforce Historical Society, Issue No. 12, 1994
- Robert Hannigan, "The Jewish Codebreakers Who Won the War", The Jewish Chronicle, 26.1.2017
- Martin Sugarman, "Breaking the codes: Jewish personnel at .Bletchley Park", Jewish Historical Studies, Vol. 40 (2005), pp Published By: Jewish Historical Society of England ,197-246
- Martin Sugarman, "Confounding the enemy: Jewish RAF Special Operators in radio counter measures with 101 Squadron, September 1943-May 1945", Jewish Historical Studies, Vol. 37 (2001), pp. 189-224, Published By: Jewish Historical Society of England
- Gloria Tessler, "Obituary: Rolf Noskwith", The Jewish Chronicle, 31.12.2017
- The JC, "The Blechley Codebreakers Who Never Cracked", The Jewish Chronicle, 24.12.2014
- The JC, "The Germans who Bugged for Britain", The Jewish Chronicle, 10.5.2012

ארכיון תולדות ההגנה

- תיק 80/327/1 (עדות יעקב קוכמן)
- תיק 80/פ/825-1 (עדות משה צוויג)

אתרי אינטרנט (חלקי)

- אתר GCHQ <https://www.gchq.gov.uk/section/history/bletchley-park-and-wwii>
- אתר בלצ'לי פארק <https://bletchleypark.org.uk>
- אתר טרנט פארק <https://www.trentparkhouse.org.uk/history>
- אתר מוזיאון הלוחם היהודי במחנה"ע ה-II [/http://www.jmww2.org](http://www.jmww2.org)

תקציר

המאמר שלפנינו בוחן את סוגיית הנפגעים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. ממנו עולה כי מספרם היה גדול בהרבה מהמדווח בספרות המחקרית. קביעה זו נסמכת על שפע מקורות סטטיסטיים, על דיווחים צבאיים, על ספרות ועל מסמכים ארכיוניים.

המאמר סוקר את מקומם של חיילים אלה, בפרט בקרבות ביוון ובכרתים. לאחר מכן הוא מסווג את רשימות הנפגעים על פי חתכים, בהם חיל שירותם ומוצאם, ומסביר את הפער שבין המחקר הנוכחי ובין המחקר שהיה קיים עד כה. המאמר חותם בפרשת טביעת הספינה "ארינפורה" ב-1943 שהובילה למותם של חיילים רבים.

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה – ממצאים חדשים

יוסף שקד

פתח דבר

אבי נחום מנדל ז"ל התגייס בשליחות ההגנה לחיל החפרים (Auxiliary Military Pioneer Corps) שבצבא הבריטי. לאחר פטירתו בשנת 2015 התחלתי להתעניין בקורותיו בצבא הבריטי ובשמותיהם של חבריו לנשק. במסגרת זו נחשפתי לספרות היסטורית הסוקרת את האירועים שהמאמר מתמקד בהם, וניכר כי קיימים פערים רבים בין המקורות לגבי מספרם וגורלם של נעדרים רבים מארץ ישראל בקרבות ביוון ובכרתים (אפריל-מאי 1941). מספרם הגבוה (יותר מ־160) העלה תהיות, והן הביאו אותי למסע גילויים בעקבות חיילים עלומים אלו.

בשנת 2018 איתרתי מסמכים בארכיון המדינה, ובהם דיווחים סטטיסטיים תקופתיים על אודות מספר הנפגעים בכל אחד מהסיווגים האלה: חללים, שבויים, נעדרים ופצועי המלחמה, כפי שדיווחה שלישות הצבא הבריטי. מניתוחם מצאתי מענה לסוגיית מספרם של החללים ושל הנעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי מהקרבות ביוון ובכרתים. על פי דיווחים סטטיסטיים מטעם הפיקוד הבריטי, עד לטביעת האונייה "ארינפור" ב־1 במאי 1943 ליד חופי מלטה היו עשרות בודדות

של חללים ושל נעדרים מכלל הנפגעים מארץ ישראל בזירות השונות. כשבועיים לאחר טביעתה דווח על עלייה חדה במספר הנעדרים, לאחר שברשימות הנעדרים נכללו גם 138 מחללי הספינה שמקום קבורתם לא נודע. בסיכום הסטטיסטי של הפיקוד הבריטי לא הפרידו בין הנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים ובין הנעדרים בזירות אחרות, ולכן בשגגה נחשבו 138 מחללי האונייה "ארינפורה" כנעדרים.

אחרי שהעליתי את מסקנותיי על הכתב, הועמדו הממצאים בנושא מורכב ורגיש זה לבחינתם של מומחים בתחום תולדות היישוב בארץ ישראל וההתנדבות לצבא הבריטי. הם קראו, העירו, האירו את עיניי ואישרו את ממצאיי. באוגוסט 2018 הם הוצגו ונדונו בוועדה האקדמית שליד היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, ולאחר בחינתם אושרו. ממצאים אלו ונוספים רוכזו במחקרי, ובו מתועדים שמותיהם ופרטיהם האישיים של הנפגעים מקרב מתנדבי היישוב ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. המחקר המלא נמצא בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ובמוזאון הלוחם היהודי שבלטרון וניתן לעיין בו.

מקורות המידע העיקריים ואופן ניתוח הממצאים

פרופ' יואב גלבר חקר באופן מקיף את ההתנדבות לצבא הבריטי על היבטיה השונים. בספרו **תולדות ההתנדבות**, על ארבעת כרכיו, ישנם נתונים רבים על אודות מספרי הנפגעים בזירות המלחמה השונות.¹ המידע שבספרו מהווה נקודת מוצא ובסיס להשוואה עם ממצאי המחקר הנוכחי.

שיטת המחקר הייתה היסטוריוגרפית והתבססה על ריכוז ועל ניתוח מידע ונתונים ממקורות שונים על החיילים שהתגייסו ועל מהלך שירותם בהסתמך על מידע ארכיוני, על מאגרי מידע מן המרשתת, כדוגמת אתר החללים הבריטיים (CWGC) ואתר "יזכור" לחללי מערכות ישראל, ועל הצלבת המידע שנצבר ממקורות שונים. הארכיונים המרכזיים שבהם אותר המידע היו הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, ארכיון המדינה, ארכיון תולדות ההגנה (את"ה) והארכיון הלאומי הבריטי.

1 יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א': ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939-1942**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979 (להלן: גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א'); שם, **כרך ב': המאבק לצבא עברי**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1981; שם, **כרך ג': נושאי הדגל - שליחותם של המתנדבים לעם היהודי**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1983; שם, **כרך ד': בין בריטים ערבים וגרמנים**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1984 (להלן: גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד').

כמקור ראשי לשמות הנפגעים, שימשו רשימות שבויים שמקורן בצבא הבריטי וכמקור משני - רשימות שבויים שהכין האויב.² ברשימות המקוריות אותרו כפילויות, טעויות ושיבושים, כגון שינויי שם עקב טעויות הדפסה וטעויות ברישום המספר האישי ומספר השבוי. במהלך איסוף הנתונים הושם דגש באימות מספרו האישי הצבאי של כל חייל, כנתון אמין יחסית, ורק לעיתים רחוקות נפלו בו שגגה או כפילות. לעומת זאת במקרים רבים בשמות החיילים חלו שינויים הן בשירותם הצבאי והן לאחר שובם לחיים אזרחיים. לעיתים נעשה שימוש בגרסאות שונות של כתיבת השם ברישומים של החייל עצמו במסמכים שונים, לעיתים חלו שינויים עקב התרגום לשפה האנגלית ולעיתים בגין עֵבְרוֹת השם לאחר השחרור מהשירות. בחלק מהשמות חלו טעויות הדפסה בעת הכנת רישומי המקור, וכאשר אותרה טעות שכזו ברישומים המקוריים היא תוקנה בגוף המחקר.

שמותיהם ופרטיהם של החיילים שאותרו רוכזו בטבלאות המחקר ברשימות ייעודיות (שבויים, חללים, פצועים, נעדרים, נעדרים שאותרו וסיווגים נוספים).³ יצוין כי הרשימות מתייחסות לחיילים היהודים מארץ ישראל, והן אינן כוללות ערבים, שהתגייסו לצבא הבריטי שבארץ ישראל במלחמת העולם השנייה.

תודתי הרבה נתונה לפרופ' יואב גלבר, מחבר הספר "תולדות ההתנדבות" ובו מכלול הידע המעמיק והמקיף ביותר שפורסם בישראל על אודות מתנדבי היישוב בצבא הבריטי. פרופ' גלבר עיין במחקרי, בירך על הממצאים ועל פרסומם ברבים, וכן בדק ואישר את תוכן המאמר; לד"ר אמנון מעבי, מחבר הספר "עלומים בקדמת הבמה: עולי תימן ויוצאי תימן במאבק הביטחוני", אשר עיין בממצאים והיה לי לעזר בעריכת המאמר. לאחר אישור הממצאים בוועדה האקדמית הוצגו הנתונים באתר "יזכור" של משרד הביטחון, בשיתוף ד"ר נעם אבן, המייעץ ליחידה להנצחת החייל בתחום.

2 על רשימת השבויים מארץ ישראל ראו: הארכיון הלאומי הבריטי (The National Archives WO 392/10), המהווה חלק מאוגדן תיקים [WO 392/1-26] המצויים בכתרת "British prisoners of the Second World War and the Korean War"; "על רשימות השבויים שהכין הצלב האדום ושנשלחו למפקדת הצבא הבריטי בקהיר ביולי 1941 ראו: "עתיד החיילים הארץ ישראלים לאחר נסיגת בעלות הברית מיוון", אצ"ם (הארכיון הציוני המרכזי) S25\9863 (להלן: אצ"ם S25\9863), עמ' 22-34. הרשימות היו מקור ראשון להודעה מצד האויב על חיילים שנפלו בשבי וכוללות דרגות, מספרים אישיים ושמות משפחה. 1,181 שמות משפחה של חיילים שבויים מופיעים בהן לפי הפירוט הזה: 1,149 יהודים, 37 ערבים וחמישה חיילים המופיעים פעמיים ברשימה.

אני מקווה שמאמר זה ישים קץ לתהיות רבות-השנים באשר למספרם הגבוה של הנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים ששמו וגורלם לא נודעו. בניגוד להערכה שרווחה עד לאחרונה, שלפיה בשנת 1943 עמד מספרם על 1,169⁴, על פי הממצאים שהתגלו במחקרי, התברר כי כיום מספר הנעדרים ששמו ידוע ולגבי גורלם נדרש בירור נוסף נמוך מעשרה.

מבוא

בפרוץ מלחמת העולם השנייה מנה היישוב העברי בארץ ישראל כ-500 אלף תושבים, ומתוכם כשלושים אלף הצטרפו למאמץ המלחמתי, התנדבו ושירתו בצבא הבריטי. הקרבות הקשים שבהם השתתפו מתנדבים אלו במלחמת העולם השנייה, בעיקר ביוון (אפריל 1941) ובכרתים (מאי 1941), התאפיינו בצד הבריטי בחוסר סדר, בנסיגות ארוכות, ביחסי כוחות גרועים, בהערכות מצב שגויות וביכולת פיקוד ושליטה לקויים. כל אלה

3 רשימת הטבלאות במחקר כמפורט בהערה 3 לעיל:

טבלה א': רשימת השבויים העבריים ששירתו בצבא הבריטי ונפלו בשבי האויב.

טבלה ב': רשימת שמות מתוך רשימת "בית פדויי השבי" שלגביהם לא מצא המחבר מידע על אודות נסיבות נפילתם בשבי.

טבלה ג': רשימת החללים שנהרגו בשבי מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי.

טבלה ד': רשימת החיילים העבריים שנפלו חלל בשירותם בצבא הבריטי.

טבלה ה': רשימת החללים, הנעדרים והשבויים העבריים בצבא הבריטי, שלגבי גורלם נדרש בירור נוסף.

טבלה ו': רשימת החיילים העבריים שדווחו כנעדרים מפי הצבא הבריטי, אך לא נפלו בשבי ואותרו בהמשך.

טבלה ז': רשימת החיילים העבריים שדווחו כפצועים מפי הצבא הבריטי (לא כולל פצועים שנפלו בשבי וכאלה שלא שרדו את פציעתם).

טבלה ח': רשימת החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי, נפלו בשבי האויב וברחו ממנו בהצלחה.

טבלה ט': רשימת החיילים העבריים שנמצא כי שירתו במערכה ביוון ולא דווחו כנפגעים.

טבלה י': רשימת החיילים העבריים שבסבירות גבוהה שירתו במערכה ביוון, אך לא אותר מידע תומך לכך.

טבלה יא': רשימת החיילים העבריים שקיימת סבירות ששירתו במערכה ביוון, אך לא דווחו כנפגעים.

טבלה יב': רשימת החיילים העבריים שלא נפגעו, התגייסו לחיל החפרים לפלוגות שנשלחו ליוון, ולא הגיעו עימן ליוון מסיבות שונות.

טבלה יג': רשימת החיילים העבריים שלא נפגעו והתגייסו לחיל החפרים לפלוגות שלא נשלחו ליוון.

טבלה יד': רשימת החיילים העבריים שנפלו חלל במערכות ישראל השונות לאחר תום שירותם בצבא הבריטי.

השמות בטבלאות מסודרים לפי סדר האל"ף-ב"ת העברי של שמות משפחה. כתיבתם התבססה על התעתיק העברי של השם באנגלית כפי שמופיע ברישומי הצבא הבריטי או בעדיפות שנייה על תעתיק שם החייל מרשימות שבויים או חללים ממקורות אחרים שנכתבו בלועזית. לקביעת השם המדויק, נעשה שימוש לפי הכתיב העברי המופיע ברשימות המתגייסים לצבא הבריטי ובעיתונות. הטבלאות כוללות עמודות בעברית ובאנגלית ויש לקרוא אותן ברצף מימין לשמאל.

4 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 160.

גרמו לתבוסות קשות, להרוגים, לנעדרים רבים, לניתוק יחידות ובודדים מיחידות האם שלהם ולאובדן שליטה על כוח האדם ועל אמצעי הלחימה. בעקבות זאת פיקוד הצבא הבריטי והיישוב בארץ ישראל והנהגתו קיבלו מידע חלקי בלבד מהזירות השונות על גורל הנפגעים. ביוני 1941 דיווח גנרל וילסון (מפקד הכוחות הבריטיים ביוון) ליצחק בן-צבי כך: "מקרב 2,200 החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון, כ-1,840 הינם נעדרים ומניחים שמרביתם שבוים ומיעוטם חללים"⁵.

מתום המלחמה ועד ימינו עדיין קיימת אי-ודאות לגבי מספרם המדויק של הנפגעים (חללים, שבוים, פצועים ונעדרים). בארכיונים ובקרב גורמים רשמיים קיימות רשימות נפגעים שאינן מלאות, ובחלק מהנתונים המתועדים התגלו שיבושים המקשים על בירור גורלם.

מצבת החיילים מארץ ישראל שהגיעו ליוון

בספר "תולדות ההתנדבות" גלבר מעריך כך:

בסך הכל הגיעו ליוון כ-2,800 מתנדבים ארצישראליים: שבע פלוגות חפרים שלמות בנות כ-300 איש כל אחת וחלוץ בן 25 איש של פלוגת חפרים שמינית (601). 440 אנשי פלוגת תיפעול הנמלים, כ-100 נהגים וכ-200 נוספים ששירתו ביחידות בריטיות של ה-R.A.F., R.A.O.C., R.S.C. ובמיפקדות של פלוגות החפרים ואף בפלוגות החפרים הקפריסאיות. מבין אלה היו כ-2,400 יהודים והשאר ערבים ששירתו בפלוגה 607 ובפלוגות המעורבות.⁶

באשר להערכה זו הוא מציין כי במכתבו של גנרל וילסון ליצחק בן-צבי ב-19 ביוני 1941 טען כי "ביוון היו 2,200 מתנדבים ארצישראליים". אולם גלבר מסייג ומבהיר: "ככל הנראה וילסון התכוון לפלוגות החפרים בלבד, וכלל במספר זה גם את הערבים"⁷. על פי הנתונים המצוטטים בספרו, מתוך 2,400 החיילים העבריים שהעריך כי הגיעו ליוון, 740 חיילים שירתו ביחידות שאינן מחיל החפרים (הנדסה, תובלה, קשר, חיל האוויר ועוד). לפיכך שאר 1,660 החיילים שירתו בפלוגות החפרים. מכאן מסתמנת אי-בהירות באשר למספר החפרים העבריים שהגיעו ליוון: 1,660 לפי גלבר ו-1,800 לפי וילסון (בהפחתת 400 החיילים הערבים).

5 "הגיוס לצבא הבריטי", אצ"ם S25\10019.

6 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 369.

7 שם, הערה 276.

מנתוני המחקר הנוכחי נמצא כי בהערכה מעודכנת, ליוון הגיעו בסך הכול כ-3,400 חיילים מארץ ישראל (יהודים וערבים), כ-2,750 מהם חיילים יהודים. מקרב החיילים היהודים, כ-1900 היו חיילים ייעודיים מחיל החפרים, 450 חיילים ייעודיים מפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039, לפחות כ-140 חיילים מפלוגות ההובלה בחיל השירותים, כ-210 חיילים מחילות נוספים (רפואה - 30, ציוד - 30, קשר - 100, חיל האוויר - 50) וכ-30 בודדים מיחידות שונות (מצורפים מפלוגות ה"באפס", היחידה לסילוק פצצות שבחיל הים). ליוון הגיעה אף מחלקת החלוץ מפלוגת הנדסה 738, וכל חייליה חולצו משם בשלום (במחקר הוערך גודלה בכ-25 חיילים).

בהתייחס לחיילים הערבים נמצא כי ליוון הגיעו יותר מ-600 חיילים ערבים, ולא 400 כפי שהוערך קודם לכן. כ-500 חיילים שירתו בחיל החפרים: 200 בפלוגות המעורבות (602 ו-604), כ-300 בפלוגה הערבית השלמה 607 וכן 100-150 חיילים בפלוגת תפעול הנמלים הערבית 1038.

נמצא שגלבר צדק בהערכתו לגבי מכתבו של וילסון, וממנו עולה כי 2,200 החיילים שהוזכרו בו אכן היו מפלוגות החפרים. הערכת המחבר היא שוילסון התייחס במכתבו לחיילים מארץ ישראל ששירתו בפלוגות החפרים העבריות כמקשה אחת (המלאות ובהן יהודים בלבד: 603, 605, 606, 608, 609, המעורבות: 602, 604 וכוח חלוץ מהפלוגה המעורבת 601), שבפועל כללו כ-2,000 חיילים יהודים וכ-200 חיילים ערבים. בהתאם להערכה זו, בין אותם 2,200 חיילים לא כלל וילסון יותר מ-300 חיילים ערבים מארץ ישראל ששירתו בפלוגה החפרים הערבית המלאה 607 שהגיעה ליוון.

נכון לכתובת שורות אלה, 3,331 חיילים מארץ ישראל שהגיעו ליוון, אותרו בשם ובמספרם האישי. 2,720 היו חיילים יהודים (1,933 חיילים ייעודיים מחיל החפרים ו-450 חיילים מפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039, השאר, כ-330 לערך, היו מיחידות ומחילות נוספים) ו-611 היו ערבים.

הפער בין ההערכה לממצאים לגבי מספר החיילים היהודים שהגיעו ליוון, עומד על כשלושים חיילים (2,750 ומעלה מוערכים מול 2,720 שאותרו). ניתן להסביר זאת באי-בהירות מספר החיילים שהגיעו ליוון מחיל האוויר: מאלו אותרו 18 מתוך 50 לערך (בהסתמך על ממצאיו של גלבר שלפיהם מספרם היה "כמה עשרות").⁸ כמו כן עלו קשיים בזיהוי חיילי כוח החלוץ

8 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 102-104.

מפלוגת הנדסה 738 וביהוי חיילים שהגיעו ליוון מחילות נוספים (תובלה, ציוד, חימוש ורפואה) שלא זוהו בשמם. בהיעדר מידע היה קשה לזהות חיילים אלה מבין כלל החיילים שבאותם החילות שאכן הגיעו ליוון ובתום הקרבות נסוגו ושוב ליחידותיהם. במניין המאותרים לא נכללו 37 חיילים המוזכרים במקורות שונים, וקיים ספק לגבי נכונות המידע על אודותיהם (מרביתם מחיל החפרים).⁹ מנגד, ייתכן שבמניין החיילים מחיל החפרים שהגיעו ליוון נכללו שלא לצורך עד כארבעים חיילים, אשר עברו ליחידת קומנדו 51 שלא נשלחה ליוון, ולפיכך היו צריכים להיגרע ממצבת החיילים המאותרים שהגיעו ליוון.

מצבת החיילים היהודים שהגיעו לכרתים בתום הקרבות ביוון

מספרם המדויק של החיילים היהודים שבתום הקרבות ביוון (סוף אפריל 1941) הגיעו אל האי כרתים, אינו חד-משמעי. לפי ממצאי גלבר, מספרם נע בין 455 ל-480 חיילים.¹⁰ המספר הנמוך מתייחס לחיילים מחיל החפרים בלבד, ואילו המספר הגבוה כולל גם חיילים יהודים ששירתו ביחידות אחרות ושהגיעו לכרתים עם יחידותיהם או כבודדים. מענה לסוגיה ניתן ממקור נוסף, מכתב מכרתים מ-12 במאי 1941, ששלח החייל נחום גרשונוביץ למשה שרתוק, ובו כתב: "אנחנו כולנו יחד בערך 480. מזה כל ה-606 קומפ. שממנה חסרים 40 איש ביניהם בן-אהרון, יוסף קרלנבוים ואחרים".¹¹ מכאן שסך כל החיילים היהודים שהגיעו לכרתים עמד על כ-480.

מצבת החיילים מארץ ישראל שנפגעו בקרבות ביוון ובכרתים

שלישות הצבא הבריטי ניהלה את רשימות הנפגעים השונות ועקבה אחר מצבם באופן פרטני. אולם הדיווח לעיתונות על נפגעים אלה היה חלקי ולא סדיר. כך למשל, ב-16 במאי 1941 פרסמה העיתונות שבארץ ישראל רשימה ראשונה של נפגעים. זו כללה הודעות על חללים, על פצועים ועל

9 מרבית השמות מופיעים בטבלה ב' שבמחקר (9) וכן ברשימות המתגייסים חברי ההסתדרות, הנמצאת בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (20).

10 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 391, הערות 347 ו-348.

11 אצ"ם S25\9863, עמ' 20.

נעדריים מקרבות במדבר המערבי ובקרן אפריקה.¹² מיוני 1941 עד ספטמבר 1945 פורסמו רשימות נפגעים מהקרבות ביוון ובכרתים. הללו פורסמו באנגלית בעיתון "פלסטיין פוסט" (Palestine Post), והן תורגמו ופורסמו בעיתונות העברית.¹³

בספר "תולדות ההתנדבות, כרך א'" כתב גלבר על מספר הנופלים בשבי: "מכלל 2,400 אלה נפלו בשבי במערכות יוון וכרתים 1,363 איש ועוד 147 נפלו בשבי ונמלטו.¹⁴ 380 חפרים וסווארים ורובם המכריע של המתנדבים ששירתו ביחידות בריטיות, ניצלו. מכאן ששיעור האבדות בנפש היה קרוב ל-200 חללים.

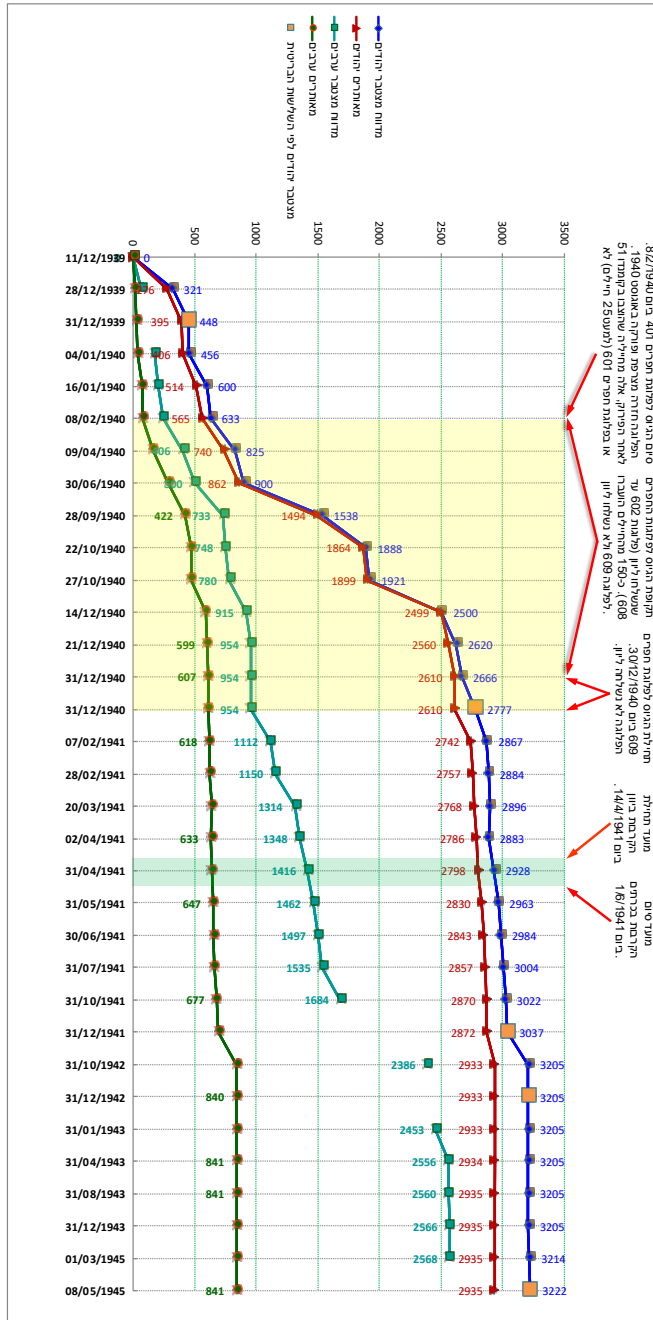
מאוחר יותר, בספרו "תולדות ההתנדבות, כרך ד'", הוא מציין את הבעייתיות ואת חוסר הבהירות הגלומים בסוגיית שמות הנפגעים בקרבות ביוון ובכרתים, הנובעת מקיומן של רשימות חלקיות, מכפילויות בשמות החיילים, מטעויות במספרם האישי ועוד.¹⁵

מספר המגויסים המצטבר לחיל החפרים בשנים 1939-1945 בהשוואה למספר המאותרים (יהודים וערבים)

נתונים מצטברים על מספר החיילים הייעודיים שגויסו לחיל החפרים במלחמת העולם השנייה בהשוואה למספר החיילים הייעודיים שאותרו במחקר זה:

-
- 12 על רשימת הנפגעים הראשונה ראו:
"First Palestinian Casualty List", **Palestine Post**, 15 NAY 1941, P. 1
- 13 לדוגמה ראו: "חיילים ארצישראליים נעדרים – רשימה 16", עיתון **דבר**, 15 בספטמבר 1941, עמ' 4; גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 369.
- 14 לפי רישומי ועדת הפיצויים. ראה יעקובי, שם, עמ' 116 כפי שמצוטט בגלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 369.
- 15 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 156-161.

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

גרף 1: מספר מצטבר של חיילים ייעודיים (יהודים וערבים) מארץ ישראל שהגייסו לחיל החפרים בשנים 1939–1945 ודווחו בדיווחים סטטיסטיים תקופתיים בהשוואה למספר החיילים שאותרו במחקר נכון לכל מועד דיווח¹⁶

ממצאים עיקריים לאיתור מידע על החיילים בקרבות ביוון ובכרתים

לפחות 2,696 חיילים יהודים שהגיעו ליוון, אותרו בשמם ובמספרם האישי; מתוכם יותר מ-400 חיילים שהגיעו לכרתים לאחר הקרבות.

כמו כן זוהו 24 חיילים שלפי מספרם האישי היו בין חיילי הפלוגות שהגיעו ליוון ושהשתתפו בקרבות, אך טרם אותרו רשומות אישיות המאששות אפשרות זו.¹⁷ בהנחה שכל אלו הגיעו ליוון, מניין החיילים היהודים שזוהו בשמם ובמספרם האישי הוא 2,720 (1,933 חיילים ייעודיים מחיל החפרים).

מקרב החיילים שהגיעו ליוון זוהו רשמית לפחות 1,904 נפגעים בקרבות - חללים, שבויים, נעדרים, פצועים, נעדרים שאותרו, ספק שנפלו בשבי (1,275 חיילים ייעודיים מחיל החפרים).

אותרו שמותיהם ולרוב גם מספרם האישי של 1,724 שבויים עבריים, ונמצא כי נפלו בשבי 1,671 חיילים (כ-1,500 ביוון, כ-170 בכרתים ו-53 חיילים בזירות אחרות).¹⁸

מבין כלל השבויים אותרו שמותיהם של 171 חיילים שהצליחו לברוח מהשבי וחזרו לשירות (166 חיילים נפלו בשבי בקרבות ביוון ובכרתים). מקצת השבויים שוחררו בעסקאות חילופי שבויים במהלך המלחמה. אלה ששוחררו מהשבי או שברחו ממנו, נפלו חלל בצבא הבריטי בהמשך שירותם.¹⁹

סך כל החללים בקרבות ביוון ובכרתים (כולל בשבי ובעטיו) עומד על 88 (19 חיילים נפלו חלל בקרבות ביוון ובכרתים, 24 חיילים - מבריחה מהשבי בשטחים אלה, ו-54 נפלו בשבי בקרבות אלה, הובלו לגרמניה ונהרגו בשבי או כתוצאה ממנו).

16 דיווחים מקוריים על מספר המתגייסים ראו: אצ"ם S25\5034, S25\5097, S25\5079, S25\6104; גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 300, טבלת צבא היבשה והערות 4-5. המחקר התמקד באיתורם של חיילים יהודים מארץ ישראל. נעשה מאמץ לאתר גם חיילים ערבים כדי להשלים את התמונה. עם זאת התעוררו קשיים באיתורם של החיילים הערבים לנוכח קשיי שפה בשפה הערבית ולנוכח היעדר גישה למידע על אודותיהם בארכיונים בריטיים ומשום שדיווחים על אודות מתגייסים ערבים לא נמצאו באתרי החיפוש שבהם נעשה שימוש לצורכי המחקר.

17 טבלה יא' במחקר.

18 טבלה א' במחקר.

19 טבלה ח' במחקר.

שבעה חיילים שאותרו במחקר הם נעדרים ושבוים שלא אותרו כפדויי שבי, ונדרש ברור נוסף על גורלם. שישה מהם חללים, שבוים ונעדרים אשר השתתפו בקרבות ביוון ובכרתים, אולם לא אותרו מסיבות שונות. חמישה מהם נפלו בשבי בוודאות, אולם במחקר זה לא אותר מידע על שחרורם ממנו. ברשימות המחקר עולה כי מספר הנעדרים מהקרבות ביוון ובכרתים שגורלם לא נודע, עומד על חייל אחד בלבד.²⁰

המשך לחימתם של חיילי חיל החפרים לאחר סיום הקרבות ביוון ובכרתים

במחקר אותרו **792** חיילים עבריים שהגיעו ליוון, שלא נפלו בשבי ושלא דווחו כנפגעים.²¹ לגבי **24** נוספים קיימת סבירות שהגיעו ליוון.²² בכלל אלו, **658** היו חיילים ייעודיים בחיל החפרים. במהלך הקרבות ביוון ובסיומם חלקם פונוו ישירות למצרים, וחלקם פונוו או ברחו לכרתים ומשם הגיעו למצרים. לפי רישום מקורי מ-31 במאי 1941 ביומן המלחמה של פלוגת החפרים 606, על הנחתת "גלנגייל" (GLENGYLE) לבדה הגיעו קצין ו-280 חיילים עבריים מכרתים למצרים.²³ 22 חיילים פצועים פונוו מכרתים קודם לכן, ב-61 במאי 1941.²⁴ בסך הכול מכרתים נחלצו יותר מ-310 חיילים, בהם בורחים מהשבי. מיוון פונוו או נמלטו לפחות עוד כ-250 חיילים.²⁵ המפונים והבורחים התארגנו במצרים, צוידו מחדש והמשיכו להילחם במסגרת היחידות שבהן הוצבו.

בדו"ח מאת בנקובר ושיף מאוגוסט 1941 הם סיכמו את תוצאות הקרבות ביוון ובכרתים ואת מספרם של החוזרים למצרים במילים האלו: "אולם הסיכום גם הוא טרגי מאוד. מ-2,400 פיונירים (ובתוך זה יחידת סטיוודורים, המונה 400 איש) שהיו בחזית יוון-כרתים - חזרו רק 380. 1,400 מאתנו נפלו בשבי הגרמני, חלק - בין ההרוגים ופצועים וחלק

20 טבלה ה' במחקר.

21 טבלאות ט' ו' במחקר ועוד שבעה נפגעים מקרבות מאוחרים יותר (מטבלה ד' ומטבלה ז' במחקר).

22 טבלה יא' במחקר.

23 **גלבר, תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 395; **יומן המלחמה המקורי של פלוגת חפרים 606 לימים 25-31/5/1941**; הארכיון הבריטי הלאומי:

Pioneer Corps: 606 Company, The British National Archives, File: WO 169/2423 1941-1942.

24 **יומנו האישי של הקצין שיפמן מרדכי**, אצ"ם K13/197, עמ' 16.

25 **גלבר, תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 133 והערה 14.

ינעדרי".²⁶ לפי ממצאי המחקר, אותרו 786 חיילים ייעודיים מחיל החפרים, אשר המשיכו בשירות בסיום הקרבות ביוון ובכרתים, בכללם 128 נפגעים שדווחו בטעות באופן רשמי כנעדריים מהקרבות וחזרו לשירות. יותר מ-300 מהם פונו מכרתים.²⁷ עוד אותרו 202 חיילים עבריים שהתגייסו במקור לפלוגות החפרים שנשלחו ליוון, אך הם לא נשלחו לשם.²⁸ לפני הקרבות ביוון הוצבו 175 מהם בפלוגת חפרים 609. נוסף על כך אותרו 723 חיילים ייעודיים מחיל החפרים שלא נשלחו ליוון ולא נפגעו במלחמה: 583 התגייסו לפלוגות החפרים 601 ו-609 או הוצבו מפלוגה 401 ליחידת קומנדו 51 ולא נשלחו ליוון; וכן 140 חיילים שהתגייסו במקור לפלוגת החפרים העברית 611, שהקמתה החלה באפריל 1941 והגיוס אליה נמשך גם במהלך הקרבות ביוון ובכרתים ולאחריהם.³⁰ מסך כל אלו שוחררו מאות חיילים מהשירות לאחר הקרבות ביוון ובכרתים מטעמי בריאות.

בארכיון הציוני שבירושלים אותרה רשימה שמית ובה יותר מ-1,200 שמות של חללים ושל משוחררים מהצבא מטעמי בריאות בשנים 1943-1944.³¹ ניתן למצוא בה מספרים אישיים רבים ופירוט סיבות הפטור מהצבא. ברשימה זו וממידע נוסף אותרו שמותיהם של תשעה חיילים מחיל החפרים אשר שוחררו מהצבא מטעמי בריאות קודם לקרבות ביוון, ושל 130 חיילים לאחר שהשתתפו בקרבות ביוון ובכרתים ושוחררו מהשירות מטעמי פציעות והלם קרב שכונה "זעזוע עצבים". שמותיהם של פצועים נוספים אותרו בתיקים המצויים בארכיון המדינה, ולפיכך מספרם של החיילים ששוחררו מטעמי בריאות היה גבוה יותר.

לנוכח הנפגעים הרבים ביוון ובכרתים פוזרו פלוגות חפרים 602, 603, 604, 605, 607 ו-608 רשמית ב-1 ביולי 1941. הנותרים הועברו לפלוגות חפרים 601 ו-096 שלחמו במדבר המערבי בלוב, לפלוגה 606 שמנתה כ-330 חיילים והגנה על חופי קפריסין ולפלוגה 611 שמנתה כ-280 חיילים ופעלה

26 "פלוגות החפרים היהודים בצבא הבריטי", דו"ח יוסף בנקובר וישורון שיף, אוגוסט 1941, אצ"ם 9882, עמ' 2.

27 טבלאות ו', ט'-יא' במחקר.

28 טבלה יב' במחקר.

29 אצ"ם S25\11165, ללא תאריך. במחקר תוארכה הרשימה לאפריל 1941. הרשימה מנתה 391 חיילים; אצ"ם S25\2236, רשימת חיילים שנשלחו בתור פלוגה 609 של חיל החפרים למדבר המערבי ב-16 באפריל 1941. הרשימה מנתה 280 חיילים עבריים וארבעה חיילים בריטים.

30 טבלה יג' במחקר. אצ"מ, S25\11166, שם, רשימות חיילים המוצבים בפלוגה 611.

31 שם.

במצרים. באפריל 1942, בשיחותיו של משה שרת עם נציגי הצבא הבריטי שבמצרים, הציע לפרק את פלוגות החפרים 601, 606 ו-609. הללו פורקו בפועל באוגוסט 1942, וב-8 באוקטובר 1942 התקיים מסדר חגיגי לציון סיום פעולתן של אותן שלוש פלוגות.³² לאחר הפירוק שובצו החיילים בפלוגות עבריות אחרות, כגון פלוגות הרגלים הלוחמות (Buffs), פלוגת תפעול הנמלים 1039 וחיל החרושת, וכן ביחידות נוספות (קומנדו, חיל הציוד וכדומה). פלוגת החפרים העברית 611 ופלוגות החפרים הערביות 610, 612 ו-136 לא פורקו והמשיכו בשירות. חלק מהיחידות, שאליהן הועברו חיילי פלוגות החפרים שפורקו, נשלחו בסוף שנת 1944 לחזית באיטליה במסגרת הבריגדה היהודית וכפלוגות עבריות עצמאיות תומכות לחימה.

על פי מסמך של משרד המלחמה הבריטי, לחיל החפרים התגייסו 3,222 חיילים יהודים מארץ ישראל.³³ במחקר הנוכחי בשמותיהם ובמספריהם האישיים אותרו 3,536 חיילים מארץ ישראל שהתגייסו בשנים 1939-1942 לחיל החפרים. 2,931 מהם היו יהודים, ו-841 - ערבים. נמצא שמתוכם הגיעו 1,933 יהודים ו-528 ערבים ליוון.

טור של אלפי שבויים בריטים בכרתים, בהם כ-200 חיילים מארץ ישראל, 1 ביוני 1941 (הארכיון הגרמני הממשלתי, תיק RH53_18_269, תמונה X-A72-39, באדיבות מר יהודה שפר)

32 למשל, "אנשי פלוגות חפרים לגדודים העבריים", עיתון **דבר**, 9 באוקטובר 1942, עמ' 6.

33 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד', עמ' 300, טבלת צבא היבשה והערות 4-5.

הפערים במספר הנפגעים - ממצאי המחקר הנוכחי בהשוואה להערכות קודמות

לפי רישומי ועדת הפיצויים שהתכנסה בשנות השישים, סך כל השבויים והבורחים מהשבי - החיילים העבריים מכלל החזיתות שבהן לחם הצבא הבריטי ואשר עבורם הוגשו בקשות לפיצויים - עמד על 1,510 (1,363 שבויים ו-147 בורחים).³⁴ לוועדה הוגשו דרישות לפיצויים של מי מהשבויים שהיה בארץ והגיש תביעה. חלקם לא הגישו בקשות לפיצוי מאחר ששהו בשבי זמן קצר בלבד, לעיתים רק כמה ימים, וברחו ממנו, ולכן אלה לא עמדו בתבחינים (קריטריונים) המזכים פיצוי. לגבי שבויים שהתגוררו בחו"ל לאחר המלחמה, חלקם אכן הגישו תביעה, חלקם היו מנותקי קשר, ומאחר שלא ידעו על פעילות הוועדה, לא פנו אליה. שבויים נוספים אושפזו בבתי חולים לפגועי נפש ונראה כי לא פנו לוועדות הפיצויים. מכאן שמספר השבויים בפועל היה גבוה מכפי שדיווחה הוועדה.

באשר למספר החללים - גלבר כתב בהסתייגות כי בקרבות ביוון ובכרתים היו כ-200 חללים מקרב החיילים העבריים.³⁵ בארכיון הציוני המרכזי שבירושלים אותרה רשימת נעדרים מקרב מתנדבי היישוב היהודי שכותרתה **List of "Missing" no. 2** (רשימת "נעדרים" מס' 2).³⁶ הרשימה היא ללא תאריך ומופיעים בה שמותיהם של 123 חיילים שגורלם לא נודע. היא מסכמת את מספרם של הנעדרים מקרב חיילי היישוב העברי שהיו ידועים במועד הכנתה (ככל הנראה סוף שנת 1941). ייתכן שלרשימה זו התכוון גלבר בספרו זה, ובהערה 279 כתב: "הרישומים בא.ת.ה. [ארכיון תולדות ההגנה] ובמזכירות איגוד החיילים המשוחררים מצביעים על מספר נמוך הרבה יותר". כל השמות המוזכרים ברשימה זו נכללו בטבלאות מחקר. לגבי גורלו של חייל בלבד נדרש כיום בירור נוסף (שטיינברג אפרים, שנכלל בטבלה ה' שבמחקר).

יצוין כי חיילי חיל החפרים היו תומכי לחימה, אולם לעיתים מצאו את עצמם בקו האש (כך למשל, פלוגה 604 שלא נסוגה בשל נתק בתקשורת, לחמה בגרמנים שביוון, ופלוגה 606 לחמה בהם באי מילוס ובכרתים). לפיכך שיעור האבדות והנעדרים מקרבם היה נמוך יחסית. מבין אלו, מספר החללים והנעדרים שלא נודע מקום קבורתם היה נמוך אף יותר.

34 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 369, הערה 277.

35 שם, עמ' 369 והערה 279.

36 אצ"ח" List of "Missing" no. 2, S25/4852, רשימה ללא תאריך.

קרוב לוודאי שנסיעות מותם של מרביתם היו ידועות בסוף המלחמה, והיו גם כאלה שמקום קבורתם לא נודע עד היום.

ניתן ליחס את הפער בין מספר החללים, השבויים והנעדרים שגלבר מציין, ובין ממצאי מחקר זה לכך שבמחקר הנוכחי אותרו שמותיהם של 1,724 שבויים עבריים לעומת שמותיהם של 1,510 שבויים המתועדים ברישומי ועדת הפיצויים.

הערכה מחודשת על מספר הנעדרים שהם חיילים אלמונים ונצר אחרון שלא אותרו בשמם

כשנה לאחר הקרבות ביוון ובכרתים, בדיווח להנהלת היישוב מ-29 ביוני 1942, "חיילים יהודים מארץ-ישראל בשרות פעיל (הערכה)" נמסר על 1,500 שבויים ונעדרים ועל מאה חללים שנהרגו בלחימה או מתאונות.³⁷ בדיווח נוסף מ-19 בנובמבר 1942 ונכון ל-31 באוקטובר 1942, "החיילים היהודים לחילותיהם לסוף חודש אוקטובר 1942 (הערכה)", נמסר על 1,600 שבויים ונעדרים ועל 120 חללים עקב אבדות ותאונות.³⁸ המחלקה הפלילית (Criminal Investigation Department) שבמשטרת המנדט הבריטי ערכה חקירה פרטנית בעניין גורלם של חיילים שנותרו נעדרים בשנת 1947, ועל כן לא סביר שהיו שמות נוספים שלא נכללו בבדיקה זו.³⁹

מממצאי המחקר הנוכחי עולה שסך כל הנעדרים והחללים מהקרבות ביוון ובכרתים ועד לסיום המלחמה ששמם אותר בוודאות עומד על 94 חיילים, מהם 88 חללים ושישה נעדרים ששמם ידוע אך גורלם לא נודע. מכאן שהערכתו של גלבר "ששיעור האבידות בנפש היה קרוב ל-200 חללים", כאשר מרביתם "חיילים אלמונים ונצר אחרון", איננה מאוששת, 40 ואילו הערתו ביחס לשיעור האבדות הגבוה שלפיה "הרישומים בא.ת.ה. ובמזכירות אגוד החיילים המשוחררים מצביעים על מספר נמוך הרבה

37 אצ"ם S25\5097, דו"חות סטטיסטיים על תהליך הגיוס לצבא הבריטי, דיווח מ-29 ביוני 1942.

38 שם, דיווח מ-19 בנובמבר 1942.

39 ארכיון המדינה, מזהה פיזי: מ-1302/5, תיאור התיק: Missing Persons, 31 בדצמבר 1944 - 2 במרץ 1949, חקירות בשנת 1947 שבהן נמצאו גם עדויות על נעדרים שחזרו לשירות ולא דווח על חזרתם. למשל: שטרן מ', עמ' 122-124, 129; אייזן פסח, עמ' 181-182, 185-186. התיק מצוי בכתובת:

<https://www.archives.gov.il/archives/Archive/0b07170680022595/File/0b071706809b19f0>

40 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 369.

יותר" היא הנכונה. 41 לפי ממצאי המחקר, ניתן לומר כי מספרם של הנעדרים ששם אינו ידוע ושהם נצר אחרון קטן ביותר. כמו כן בשמותיהם ובמספרם האישי זהו יותר מ-7002 חיילים עבריים שהגיעו ליוון. ממצא זה גבוה לבדו בכ-300 חיילים מההערכה הקודמת המופיעה בספרו של גלבר (כרך א') שלפיה הגיעו ליוון 2,400 חיילים עבריים.⁴²

השוואת שמותיהם ומספרם האישי של השבויים שאותרו במחקר זה, לשמות שבדקה ועדת הפיצויים, נותנת מענה לא רק לגבי מספרם הנכון של החללים ושל הנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים אלא גם לחיילים שלכאורה נחשבו לחללים ולנעדרים ששםם לא נודע. מספרם גבוה ב-215 מהשמות שבדקה ועדת הפיצויים. הממצאים הנוכחיים מראים כי שמות שבויים אלה מהווים את מרביתם של מאתיים הנעדרים העלומים שגלבר ציין בספרו. כביסוס נוסף לטיעון זה נדגמו במדגם מייצג לכלל הפלוגות שמות המתגייסים לפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 אשר ממנה היו נפגעים רבים מאוד ונטען כי שמות חלקם לא ידוע. הבדיקה הראתה ששמות כל החיילים שהגיעו ליוון ידועים. מכאן ניתן להניח כי מספרם של החללים והנעדרים העבריים ששםם לא נודע עומד על בודדים בלבד.

41 שם, הערה 279.

42 שם, עמ' 369.

פ נ י י

חיילים יהודים פארן-ישראל בסרות פעיל (הערכה)

	230	601	1. ח פ ר י ם שלוגות
	220	606	
	250	609	
	180	611	
	90		במחנה האיטונים סרפנד
	100		במרכז בספרים
1.100	30		"קוטנדו" בפירוק
	1.750		2. "ב פ ם" 9 פלוגות
1.950	200		עובדים במחנה האיטונים ומתאמנים
1.400			3. ח י ל נ ת ע ר פ ה
			4. ת ו ת ח נ י ם
	190		להגנה אנטי-מסוסיית
	260		להגנת ההופים
507	57		באיטונים
			5. ח י ל ה ס ר ו ת י ם
	380	178	שלוגת הונלה
	340	179	
	290	462	
	300	468	
	200		ספקי סים 5
	280		פלוגת איטונים 68
	250		מחנה האיטונים
2.090	50		בשרותים שונים
			6. מ ח נ ד ס י ם מ ל כ ו ת י ם
	700	743, 738	שלוגות
	90		הספלים
	60		נהגי טרקטורים
	150		בתי סלאכה בקרית-פוצקין
	50		ובית-נבללה
	40		מודדים
	30		יחידת קומפולג'
1.420	300		שונים
			במחנות איטונים
			7. "אורדננס" כפלוגות
	150		בית חרושת
	310		באיטונים
	100		
	80		8. ס א ו ת ת י ם
	70		9. ס ר ו ת ר פ ו א י
	100		10. ע ו ב ד י ם
	80		11. י
10.257	1.150		12. א. ש. ט.
	200		13. בשרותים מיוחדים
	1.500		14. שבוים ונעדרים
	750		15. מסוטים
	100		16. הועלו לקצינים
12.907	100		17. אבדות ותאונות
840			אין ידיעות פטרטות על
13.747			

ס ך - ח כ ל :

28.6.42

דו"חות סטטיסטיים על הגיוס לצבא הבריטי, דיווח מ־29 ביוני 1942, שם. מדיווח זה עולה כי 1,500 היו שבויים ונעדרים, 100 נהרגו בלחימה או מתאונות ו־750 היו מפוטרים. הערה: מספר החיילים בשבי אינו כולל את מספר החיילים שנמלטו ממנו בהצלחה. (הארכיון הציוני המרכזי S25\5097)

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

7.610	העברה סדף ראשון
	<u>7. חיילים הרגלים ("Palestinian Buffs")</u>
	א. 14 פלוגות (2; 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 3,000)
3.090	ב. פלוגת מספר (חיילים קשישים) 90
	<u>8. תותחנים</u>
600	א. פלוגה של ארטילריה קלה להגנה אנטי-משוטית 300
	ב. בבטריות בריטיות של ארטילריה חופית כבדה (+) 300
1.400	<u>9. חייל התעופה (+)</u>
	<u>10. הצ'י המלכותי (+)</u>
200	אופנים (E.R.A., מלחים ושומרי רשת)
<u>1.900</u>	<u>11. א.ש.ס. (+)</u>
14.800	
	1.600 12. שבויים ונעדרים
	1.200 13. משוטרים
	120 14. אבדות ותאונות
3.020	100 15. שוטרו בגלל העלאה לקצינות
	16. אין ידיעות מפורשות (חולים, כפחנות מעבר ואיטונים וכו')
800	
<u>18.620</u>	סך - הכל :
=====	
	(+ חטיבה מעורבת עם אנגלים
	(++ " " " " ערבים
	19.11.1942

דו"חות סטטיסטיים על הגיוס לצבא הבריטי, דיווח מ-19 בנובמבר 1942, שם. מדיווח זה עולה כי 1,600 היו שבויים ונעדרים, 120 נהרגו בלחימה ומתאונות ו-1,200 היו מפוטרים. הערה: מספר החיילים בשבי אינו כולל את מספר החיילים שנמלטו ממנו בהצלחה. (הארכיון הציוני המרכזי 5097\25S)

פרשת טביעתה של האונייה "ארינפורה" בשנת 1943 והקשרה לנעדרים מהקרבות ביוון ובכרתים

גלבר כותב בספרו "תולדות ההתנדבות, כרך ד'" כך: "החישוב שנעשה על-ידי השלטונות הצביע בסופו של דבר על 1514 שבויים יהודים מן הארץ. עוד 169 איש נחשבו כנעדרים, והיה ידוע כי 12 נהרגו בעת שביים".⁴³ מידע זה הוא חלק מתוכן מסמך בריטי ובו דיווחים סטטיסטיים שוטפים של הפיקוד הבריטי באשר לנפגעים מקרב החיילים העבריים בצבא הבריטי בזירות הלחימה השונות במזרח התיכון. המסמך נמצא בארכיון המדינה בתיק D/95/41 (סימול בריטי מקורי).⁴⁴ בתיק ישנם דיווחים סטטיסטיים שוטפים נוספים המוצגים באותה המתכונת של המסמך שלעיל. במסמך המקורי, מ-6 בספטמבר 1943 ונכון ל-5 בו, מופיע פירוט של הנפגעים היהודים והערבים בחתכים אלה: חללים בקרב, חללים מפציעות, פצועים, נעדרים, שבויים, חללים בשבי וחללים בשירות. מספר החללים היהודים מפורט כך: בקרב - 39, מפציעות - 8, בשבי - 12, מתאונות שדה - 10, חללים בשירות רגיל ומתאונות - 89. על פי המסמך המקורי, נכון ל-5 בספטמבר 1943, בצבא הבריטי בזירות השונות תועדו 158 חללים עבריים, 1,514 שבויים עבריים ו-169 נעדרים עבריים. מניין השבויים איננו כולל את מספר השבויים שהצליחו לברוח מהשבי, וחזרו עד לתאריך המסמך לשירות.

מספר השבויים שצוין בדיווח סטטיסטי (1,514) התייחס למספר השבויים שהיו בידי האויב נכון לעת הכנתו (5 בספטמבר 1943), ולא למספר השבויים המצטבר שנפלו בידי האויב למן תחילת המלחמה. כך למשל, בדיווח סטטיסטי מוקדם יותר, מ-18 במאי 1943 ונכון ל-16 בו, מספר השבויים היה גבוה יותר ועמד על 1,522. לו היו סופרים את כלל הבורחים מהשבי, היה מתברר כי יותר מ-1,700 חיילים עבריים נפלו בשבי האויב במלחמה.

בדיווח סטטיסטי שוטף מיום זה נמצא כי היו 122 חללים עבריים ו-38 נעדרים עבריים.⁴⁵ שבוע מאוחר יותר, בדיווח מ-25 במאי 1943 ונכון ל-23

43 שם, עמ' 160 והערה 164.

44 שם; ארכיון המדינה, מזהה פיזי: מ-109/40, תיאור התיק: PALESTINIAN SOLDIERS, VOL. 2, סימול מקורי:

File No. D Vol. II 95/41, תקופת החומר: 1 בינואר 1941 - 1 בינואר 1943, עמ' 384; שם התיק המקורי:

PALESTINIAN & BRITISH INTERNEES & P.O.W's IN ENEMY & ENEMY OCCUPIED TERRITORIES; STATISTICS OF KILLED & MISSING

45 שם, עמ' 183.

בו, עולה כי היו 125 חללים עבריים ו-187 נעדרים עבריים. מכאן שבין שני הדיווחים השבועיים מספר החללים העבריים עלה בשלושה חללים בלבד, ואילו בשבוע אחד עלתה מצבת הנעדרים העבריים ב-149 נעדרים.⁴⁶

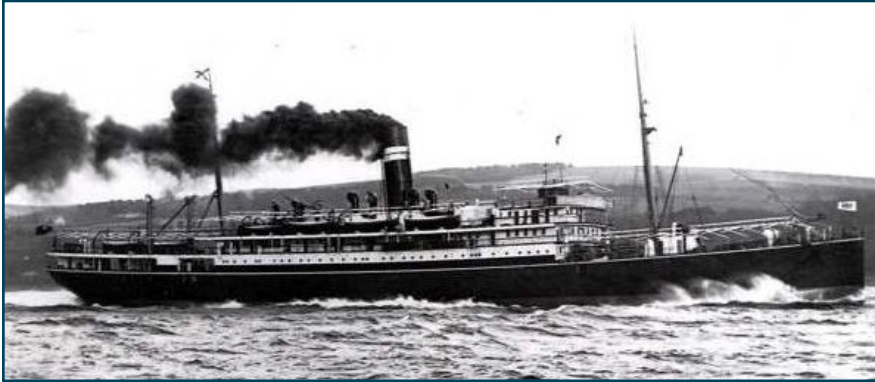
העלייה החדה במספר הנעדרים העבריים מ-38 ל-187 מוסברת בעיקר מהוספתם של 138 נעדרים עבריים מיחידת ההובלה 462 (General Transport, RASC) שהיו על סיפון האונייה "ארינפור" שטובעה ב-1 במאי 1943 בים התיכון. האונייה שטה בדרכה מנמל אלכסנדריה למלטה והופצה על ידי מטוסי חיל האוויר הגרמני כחמישים קילומטרים מצפון לנמל בנגאזי. על מספר הטובעים מהאסון דווח בצינורות הדיווח המקובלים של הפיקוד הבריטי, ומסוף מאי 1943 הם נכללו בדו"חות הסטטיסטיים במניין כלל הנעדרים, ובו לא הייתה הפרדה בין היחידות השונות.

בעיתון "פלסטין פוסט" מ-1 ביוני 1943 בכותרת משנה נכתב: "סבורים ש-138 חיילים יהודיים טבעו".⁴⁷ בהמשך פורטו שמות הנעדרים ומספריהם האישיים. מכותרת זו ניתן להבין לכאורה שגורלם לא ברור, ולכן הצבא הבריטי התייחס לחללי האונייה כאל נעדרים ולא כאל חללים מאחר שגופותיהם לא אותרו. בידיעה המקורית נפלו כמה טעויות: החייל מסורי (דוכן) יהושע (PAL/1162) המופיע ברשימה כפצוע, נמשה מהמים, ומאוחר יותר, ב-10 במאי 1941, מת מפצעיו בבית חולים בלוב; החייל ליברמן מאיר מכס (PAL/1169) לא עלה על האונייה, ובסיום המלחמה שב לביתו; חייל הפלוגה כהן רפאל (ME/10670905), שאינו מופיע ברשימה, עלה על האונייה וטבע. במניין סופי באסון "ארינפור" טבעו 139 חיילים, מהם 138 נעדרים שמקום קבורתם לא נודע.

46 שם, עמ' 189.

47 על רשימת נפגעים 35 ראו:

The Palestine Post, "Palestine Casualty List: No. 35", 1 June, 1943, p.3.

אוניית חיל הים הבריטי "ארינפורה". (אתר ויקיפדיה בערך "ארינפורה")

מניינם הכולל של הנעדרים העבריים בזירות השונות בעקבות טביעת "ארינפורה"

בדיווחים הסטטיסטיים של הפיקוד הבריטי, מ-25 במאי 1943 ועד לסוף המלחמה, מספר הנעדרים העבריים המדווח היה גבוה מ-150 חיילים. נמצא שכדי לקבל את מספר הנעדרים בקרבות היבשתיים יש להפחית 138 איש (חללי "ארינפורה" העבריים שטבעו בים) ממספר הנעדרים השוטף שבכל דיווח.

מצבת החללים השתנתה בהתאם לידוע על נפילת החללים בשירות בזירות השונות. לפיכך נכון ל-5 בספטמבר 1943, מהעברת נעדרים "ארינפורה" מרשימת הנעדרים לרשימת החללים עולה שהיו 286 חללים עבריים, ככל שהיה ידוע לשלטונות הצבא הבריטי, ו-31 נעדרים עבריים.

בסיכום הסטטיסטי של הפיקוד הבריטי לא הפרידו בין נעדרים בקרבות יוון וקרתים ובין נעדרים בקרבות אחרים, ולכן 138 מחללי "ארינפורה", שמקום קבורתם לא נודע, נחשבו, בשגגה עד לאחרונה, כנעדרים מהקרבות ביוון ובקרתים.

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

Subject :- CASUALTIES (SECRET) H.M.S. 18 MAY 1943

Ref. O/S. M/P. 18 MA 1943

Copies : DMAG (2) H.Q. Palestine
Ref. O/Pal/12439/A dated 27th Feb. '43
I.P.T.

CASUALTIES - BATTLE AND NON-BATTLE (PALESTINIANS)

1. Reference your GSO2S/1223/3 dated 15th Sep. '41, herewith return required for the period ending 16th May '43. The last return covered the period ending 9th May '43.

(i) BATTLE CASUALTIES

A.		B.		C.		D.		E.		F.		G.	
Killed in Action		Died of Wounds		Wounded		Missing		P.O.W.		Accident		Died on P.O.W.	
Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.
36	30	7	7	80	36	38	58	1522	425	10	2	6	3

(ii) NON-BATTLE CASUALTIES

Died of Disease or Injury	
Jan.	Apr.
+ 75	32

* Including 7 A.T.S. Auxiliaries.

H.Q. PALESTINE "A" DIVISION
DATE
FILE 1002

(J. E. HARRIS) Major
For O. I/o Opy. & Pal. Comd. Record & Pay Office, (PALESTINIAN)

מצבת נפגעים יהודים וערבים מ־18 במאי 1943 הנכונה ל־16 בו: שבויים יהודים - 1,522 ונעדרים - 38 (ארכיון המדינה מ־109/40, שם, עמ' 183)

Subject :- CASUALTIES (SECRET) H.M.S. 26 MAY 1943

Ref. O/S. M/P. 18 MA 1943

Copies : DMAG (2) H.Q. Palestine
Ref. O/Pal/12439/A dated 27th Feb. '43
I.P.T.

CASUALTIES - BATTLE AND NON-BATTLE (PALESTINIANS)

1. Reference your GSO2S/1223/3 dated 15th Sep. '41, herewith return required for the period ending 23rd May '43. The last return covered the period ending 16th May '43.

(i) BATTLE CASUALTIES

A.		B.		C.		D.		E.		F.		G.	
Killed in Action		Died of Wounds		Wounded		Missing		P.O.W.		Accident		Died on P.O.W.	
Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.	Jan.	Apr.
36	30	8	7	89	36	187	82	1520	418	10	2	6	3

(ii) NON-BATTLE CASUALTIES

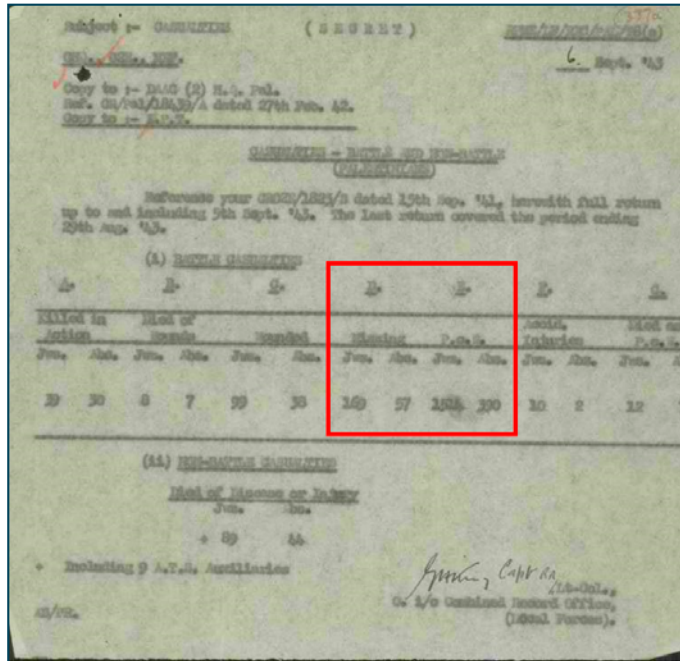
Died of Disease or Injury	
Jan.	Apr.
+ 75	33

* Including 7 A.T.S. Auxiliaries.

H.Q. PALESTINE "A" DIVISION
DATE
FILE 1002

(J. E. HARRIS) Major
For O. I/o Opy. & Pal. Comd. Record & Pay Office, (PALESTINIAN)

מצבת נפגעים יהודים וערבים מ־23 במאי 1943 הנכונה ל־25 בו: שבויים יהודים - 1,520 ונעדרים - 187 (ארכיון המדינה מ־109/40, שם, עמ' 189)

מצבת נפגעים יהודים וערבים מ־6 בספטמבר 1943 הנכונה ל־5 בו: שבויים יהודים - 1,514 ונעדרים - 169. (ארכיון המדינה מ־109/40, שם, עמ' 384)

סיכום

מאמר זה מסכם מחקר עדכני שבו אותרו שמותיהם של החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה ולאחריה ושנפגעו במהלך שירותם. הוא סוקר בהרחבה את הנפגעים שהתגייסו לחיל החפרים הבריטי (AMPC) בקרבות ביוון ובכרתים. להלן סיכום הממצאים:

- **1,724** שבויים אותרו בשמם **1,671** השתתפו בקרבות ביוון ובכרתים). ייתכן שישנם שבויים נוספים ששמם לא אותר או לא אומת כי נפלו בשבי, אף שנטען כך במקורות שונים (למשל רשימת שבויים חלקית מודפסת, שהכין "בית פדויי השבי" במועד בלתי ידוע, ובה **1,491** שמות, מיעוטם כפולים, שגויים או שכאלה שקיים קושי לזהותם⁴⁸).

48 אתר מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם ה־II, רשימה מודפסת מ־28 באפריל 2014.

www.jwmww2.org/userfiles/file/pduyeyshevi.pdf.

- **71** שבויים אותרו בשמם מבין השמות המופיעים ברשימת "בית פדויי השבי" שבמרשתת, ובמחקר זה לא אותר מידע נוסף על אודות נפילתם בשבי. מאלה אותרו שמותיהם ומספרם האישי של 56 חיילים ששירתו בצבא הבריטי (ייתכן כי 24 חיילים הגיעו ליוון וכי על פי מספרם האישי של 13 חיילים הם נרשמו בטעות ברשימה).
- **171** חיילים נפלו בשבי והצליחו לברוח ממנו (166 השתתפו בקרבות ביוון ובכרתים).
- **182** חיילים דווחו רשמית כנעדרים, אך לא נפלו בשבי (181 השתתפו בקרבות ביוון ובכרתים).
- **224** חיילים דווחו רשמית כפצועים, ולא נפלו בשבי ולא דווחו בהמשך כחללים (29 נפצעו בשנת 1941).
- **7** חללים, נעדרים ושבויים יהודים מארץ ישראל נדרש בירור נוסף על גורלם.
- **696** חיילים הגיעו ליוון, אך לא דווחו רשמית כנפגעים בקרבות ביוון ובכרתים והמשיכו בשירותם בתום קרבות אלו ו**שבועה** חיילים נפגעו בקרבות מאוחרים יותר (570 חיילים ייעודיים בחיל החפרים).
- **89** חיילים הגיעו ליוון בסבירות גבוהה, אך לא דווחו רשמית כנפגעים בקרבות ביוון ובכרתים והמשיכו בשירותם בתום קרבות אלו (72 חיילים ייעודיים בחיל החפרים).
- **222** חיילים יהודים מארץ ישראל לא נפגעו ולא נשלחו למערכה ביוון עם יחידותיהם (202 חיילים ייעודיים בחיל החפרים).
- **723** חיילים יהודים מארץ ישראל לא נפגעו, ובמקור התגייסו לחיל החפרים לפלוגות שלא נשלחו ליוון.
- **627** חיילים נפלו חלל בשירותם בצבא הבריטי (80 מתו בשבי האויב או כתוצאה ממנו, 258 חללים לא נודע מקום קבורתם; 186 מהם טבעו בים, שמונה הופלו ונהרגו בקרבות אוויר ו־64 נהרגו מקרבות ביבשה, מתוכם 39 נהרגו בעת היותם בשבי או עקב בריחה ממנו).
- מקרב יותר מ־2,750 החיילים העבריים שהשתתפו בקרבות ביוון ובכרתים, מרביתם מחיל החפרים ומחיל המהנדסים המלכותי, אותרו **1,904** נפגעים (1,275 חיילים ייעודיים בחיל החפרים ו־434 חיילים בפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039). שיעור הנפגעים בקרבות אלו לבדם היה גבוה מ־70%. מספר הנפגעים ושיעורם מקרב המתגייסים מסבירים את השבר שחווה הישוב היהודי בארץ ישראל עם היוודע תוצאות קרבות אלו ומחירן הכבד.⁴⁹

49 גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 410-412.

- מקרב יותר מ־30 אלף החיילים העבריים שהתגייסו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, במחקר אותרו יותר מ־3,000 נפגעים, ובעקבות זאת שיעור הנפגעים הכולל היה גבוה מ־10%.
- 569 חיילים יהודים נפלו חלל במערכות ישראל בצה"ל ובמערכת הביטחון, לאחר תום שירותם בצבא הבריטי (498 נפלו חלל עד תום מלחמת השחרור ו־27 היו בעבר שבויים ששוחררו מהשבי הגרמני או שברחו ממנו. לא ניתן לקבוע כי נתונים אלו סופיים). במסמכי המחקר אותרו פרטיהם האישיים ומספרם האישי בצבא הבריטי של 447 חיילים.
- מספר השבויים והנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים ששמש ידוע ולא אותר מידע כי שוחררו מהשבי קטן מעשרה, בניגוד להערכה קודמת שמספרם הוא יותר מ־160. הטעות נבעה מכיוון שעד לאחרונה בשגגה נספרו 138 חיילים עבריים מיחידת ההובלה הארץ־ישראלית 462, שהיו על סיפונה של האונייה "ארינפורה" שהוטבעה ב־1 במאי 1941, כחלק מהנעדרים מהקרבות ביוון ובכרתים. הללו נספרו פעמיים, פעם כנעדרים ופעם כ"חללים שמקום קבורתם לא נודע". לפיכך לסברה שבקרבות ביוון ובכרתים משנת 1941 ואילך נפלו חלל 350 חיילים עבריים, אין להבנתנו בסיס עובדתי. במחקר זה נמצא כי בקרבות הללו, וכתוצאה מהם בשבי ובעטיו, נפלו חלל 88 חיילים בלבד. שישה נוספים הם בגדר שבויים ונעדרים שלא אותרו כפדויי שבי.
- הערכות קודמות של מספר החיילים העבריים שהגיעו ליוון ואלה שנפלו בשבי במערכות ביוון (אפריל 1941) ובכרתים (מאי 1941) מול ממצאי המחקר מפורטים בטבלה זו:

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

חיל/יחידה	הגיעו ליוון לפי הערכת קיימות (גלבר, ועודות התנדבות, כרך א', עמ' 369)				הגיעו ליוון לפי הערכת מעודכנת				חיל/יחידה
	ממצאי המחקר				ערבים	ערבים	ערבים	ערבים	
	סך הכל עבריים שהגיעו ליוון	סביר שהגיעו ליוון אך לא אותה מיעדותם בהתווך	אותרו בשמם ובמספרם האישי	אותרו בשמם ובמספרם האישי					
לאום	1,929	16	518	1,913	500	1,900	400	1,660 1,800 ממכתב של גברל וילסון	עבריים
פל' תפעול במל"ם עברית מס' 1039	449		83	449	150 - 100	456		440	עבריים
פל' תפעול גמלים עברית מס' 1038									עבריים
חיל השירותים (נהגים)	130			130		140		100	עבריים
חיל הרפואה	24	2		22		30		200	עבריים
חיל המצוד	42	5		37		50			עבריים
חיל הקשר	95			95		100			עבריים
חיל האוויר	18			18		50			עבריים
יחידה לסילוק פצצות	11	1		10		10			עבריים
מצורפים מפל"ה "באפטי" (Buffs)	12			12		10			עבריים
מתנדבים לחיל הים	6			6		6			עבריים
מחלקת הלוג' מפל"ה הגרסס 738	6					25			עבריים
סך"כ הגיעו ליוון	2,716	24	601	2,692	650 - 600	2,777	400	2,400 (2,560)	עבריים
מהם הגיעו לכרתים						480		455 - 480	עבריים
נפלו בשבי בירוח ויון וכרתים					470	1,680	מחם 175 בכרתים	1,514	עבריים
מתחב, ברחו בהצלחה מתחב				166				147	עבריים
חללים בתוצאה מהלחימה בירוח ויון וכרתים			18	88 מחם 19 בקרב, 69 בשבי וביעטין, מאלה 24 בשבי ביוון				200-7	עבריים
שבויים ונעדרים שלא אותרו כפשוט ע"ש			14	6				169	עבריים

מספר החללים, הנעדרים והשבויים העבריים לפי שיוך חילי, שהתגייסו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

תותחנים	קשר	ציוד	רפואה	שירותים (פלי ההובלה)	הנדסה		חפרים	שם החיל
R.A.	R.C.S.	R.A.O.C.	R.A.M.C.	R.A.S.C.	R.E.		A.M.P.C.	סימול חיל בריטי
802	192	1,043	397	4,951	4,651		3,222	מספר החיילים לפי שיוך חילי אליו התגייס החייל במקור (סה"כ - 30,824)
					שאר יחידות ההנדסה	פלי תפעול הנמלים		
	100	50	30	140	35	456	1,950	מספר החיילים שהגיעו ליוון לפי הערכה מעודכנת
.N. R	8510 עד 8612	6000 עד 6050	4000 עד 4050	1 עד 952	2001 עד 2310	23001 עד 23456	10776 עד 13875 כח + חלוץ מפלי 601	תחום מספרים אישים של חיילים שהגיעו ליוון
		1	1	3				חללים לפני הקרבות ביוון ובכרתים
	3	1	1	6		21	53	חללים שנהרגו בקרבות ביוון ובכרתים, ובעקבותיהם בשבי ובעטיו
						2	3	חללים - מבין השבויים ביוון ובכרתים שברחו, חזרו לשירות ונפלו חלל מאוחר יותר
12	3	12	9	192	37	3	35	חללים שנפללו לאחר הקרבות ביוון ובכרתים ולא השתתפו במערכות אלו
12	6	14	11	201	37	26	103	סה"כ החללים מכל חיל בשנים 1946 - 1939
						1	5	נעדרים בקרבות ביוון ובכרתים, ובעקבותיהם בשבי
								נעדרים לאחר הקרבות ביוון ובכרתים שלא השתתפו במערכות אלו
						1	5	סה"כ הנעדרים מכל חיל בשנים 1946 - 1939
3	41	9	10	78	6	420	1,111	סה"כ שבויים מכל חיל בשנים 1946 - 1939

הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

סיכום החללים על ציר הזמן	חללים ששייכם החילי לא אותר	חילות נוספים	קומנדו ויחידות מיוחדות	חיל הים המלכותי וצי הסוחר	חיל עזר לנשים	חיל עזר אווירי לנשים	חיל האוויר	רגלים (באפט)
			S.O.E.	R.N.+M.N.	A.T.S.	W.A.A.F.	R.A.F.	INF.
		6,502	240	1,146	3,888	831	2,652	5,258
				7			50	10
	N. R.	N. R.	N. R.	מתנדבים בודדים	N. R.	N. R.	מבוזר	מבוזר
42				20			5	
88							3	
5								
492	1	1	26	11	18	6	37	89
627	1	1	26	31	18	6	45	89
6								
1	1							
7	1							
1,724	4		2				24	16

תקציר

המאמר מגולל את קורותיהם של היהודים הבולטים בתנועת ההתנגדות האיטלקית במלחמת העולם השנייה. לאחר סקירת הקמתה וסיפור תולדותיה של סוכנות הסעד האיטלקית לפליטים יהודים הוא מציג את פעילותם של אישים בולטים בתנועת ההתנגדות, כשבשיאה לחמו 2,000 פרטיזנים יהודים. המאמר מייחד מקום לשבעה אישים, וכל אחד בדרכו הייחודית תרם להצלחתה ולגיבוש המדינה האיטלקית לאחר מלחמה זו. בעוד חלקם נשפטו ונאסרו, אחרים זכו בעיטורים ובשבחים על פעילותם בה.

תנועת ההתנגדות האיטלקית ואישיה היהודים, 1943-1945

בני מיכלסון

מבוא

בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, הפכה איטליה לארץ מקלט לפליטים יהודים מרחבי אירופה בעקבות רדיפת הנאצים והשלטונות המקומיים אותם. ועד הקהילות היהודיות של איטליה, בתמיכת הממשלה הפשיסטית האיטלקית, החליט להקים ארגון שיסייע לפליטים הללו בחיי היום-יום ובהגירה למדינות אחרות מחוץ להישג ידם של הנאצים.

באותה עת באיטליה התגוררו 57 אלף יהודים ויותר מעשרת אלפים פליטים שצריך היה לדאוג למחייתם. עד כניסתה של איטליה למלחמה בחודש יוני 1940 תמכה סוכנות הסעד האיטלקית לפליטים יהודים (DELASEM) בתחומי הבריאות, החינוך, הביגוד והמזון ובקיום חיי הרוח היהודיים, אבל בעיקר סייעה להגירתם למדינות בטוחות. עם כניסת איטליה למלחמה לא ניתן היה לשוט בבטחה במימי הים התיכון, ולכן נושא ההגירה, בעיקרו, ירד מהפרק. הפתרון שאימצה סוכנות הסעד בגיבוי השלטונות האיטלקיים היה לרכז את הפליטים במחנות ייעודיים שבהם יהיה קל יותר לסייע ולהבטיח להם תנאי חיים נורמליים. באיטליה הוקמו 15 מחנות לפליטים יהודים (ללא אזרחות איטלקית) במקומות

מרוחקים כדי להרחיקם מהישג ידם של גורמים עוינים למיניהם וכדי לאפשר למשטרה לערוב לביטחונם.¹

עם הקמת מחנות הפליטים ניהלה סוכנות הסעד היהודית קשרים ענפים, ממשרדה ברומא ובגנואה, עם 23 קהילות יהודיות ברחבי איטליה ועוד 15 מחנות פליטים ברחבי המדינה. בדרך כלל סוכם שהקהילות היהודיות תתמוכנה במחנות הפליטים שבמחוזותיהן. דנטה אלמנסי, שעד תחילת 1939 המשיך לכהן בתפקיד סמפכ"ל המשטרה, ניצל את משטרת איטליה ואת קשריו עם מפקדיה כדי לקיים רשת ענפה שאספה מידע וגייסה תרומות ותמיכה לפליטים היהודים, בהם יהודים איטלקים שהתאזרחו לאחר 1911 ועל פי חוקי הגזע של 1938 נשללה אזרחותם.

איטליה נכנעת ומצטרפת לבעלות הברית

מרשל פיאטרו באדוליו

ב-30 באוגוסט 1943 הודיעו האיטלקים על הסכמתם לחתום על כניעה לבעלות הברית. מייד לאחר חתימה זו, ב-3 בספטמבר, החלה הארמייה השמינית הבריטית להתקדם לאורך המגף האיטלקי, לאחר שחצתה את מצר מסינה. סוכם שההודעה על הכניעה תפורסם בערב הנחיתה באיטליה, באלג'יר וברומא.²

בבוקר 8 בספטמבר, חמישה ימים לאחר שהצבא הבריטי כבר היה על אדמת איטליה, לראשונה

התברר לאיטלקים שבעלות הברית עומדות להנחית מאמץ עיקרי, ברובו אמריקאי, בדרום איטליה, בסלרנו, למוחרת עם שחר. ואכן ב-8 בספטמבר בשעה 18:30 הודיע דוויט אייזנהאואר מאלג'יר על הסכם שביתת הנשק

1 Laura Bava, **Aiding gli Ebrei' – Delasem under fascism, 1939 to 1945**, University of Notre Dame Australia, 2016, p. 58

2 Josef Caruana, **Secret signing in Malta of final Italian armistice during World War II**, 12 January 2014

עם האיטלקים, ולמרשל פיאטרו באדוליו לא הייתה ברירה וגם הוא הודיע על כך כעבור כשעה מרומא. הגרמנים, אשר צפו את הכניעה האיטלקית, הוציאו לפועל תוכנית מוכנה מראש, ובזמן קצר כבשו את מרבית איטליה. בינתיים הצליחו באדוליו ומלך איטליה ויקטור עמנואל השלישי לחמוק דרך אורטונה לדרום איטליה ולהקים את ממשלתם בברנינדיזי.

בעת הזו כבשו כוחות בעלות הברית רק חלק מדרום איטליה, ולכן לממשלת באדוליו והמלך הייתה אפשרות לשלוט רק בארבעה ממחוזות המדינה (סיציליה, קמפניה, קלבריה ופוליה) תוך סיוע כלכלי מסיבי שהחל לזרום מארצות הברית. לאחר לחץ נוסף מווישינגטון, ב-13 באוקטובר 1943 הכריז מלך איטליה מלחמה על גרמניה. מרגע זה הפכה איטליה למדינה חברה בבעלות הברית.³

כאשר נחתם כתב הכניעה, הצבא האיטלקי נתפס בהפתעה, ללא פקודות ברורות מהמטכ"ל וללא הנחיות מהדרג המדיני. עם הימלטות המלך ומרשל באדוליו לברנינדיזי נשארו החיילים האיטלקים כעדר ללא רועה.

התפתחות תנועת ההתנגדות והתרחבותה

בשטח שכבשו הגרמנים, הם הקימו ממשלת בובות בראשות מוסוליני, לאחר שהצליחו למלטו מבית הסוהר שבו נכלא במבצע קומנדו מעורר השראה. בחסות גרמנית, בשטח שעדיין לא כבשו בעלות הברית, הוא הקים מדינה שכונתה "הרפובליקה הסוציאליסטית האיטלקית" שמרכזה בעיר סאלו (Salò). הוא מינה את המרשל רודולפו גרציאני לרמטכ"ל הצבא האיטלקי פשיסטי ולשר ההגנה.

את תנועת ההתנגדות בשטח הכבוש הקימו אנשי צבא איטלקים בספונטניות. הללו, שהצליחו להתחמק מהגרמנים וממחנות השבויים שאליהם יועדו, החלו להתארגן. קבוצות חיילים אלו גדלו עם הזמן, ואליהן הצטרפו צעירים רבים שרצו להימנע מלהתגייס לצבא הפשיסטי של מוסוליני או לפלוגות עבודה גרמניות. על אף קיומה לכאורה של ממשלה פשיסטית איטלקית בראשות מוסוליני, מאותה עת התייחסו הגרמנים לאיטליה כמדינה כבושה כמו בשאר המדינות הכבושות באירופה.

בעלות הברית הופתעו מתנועת ההתנגדות רחבת ההיקף שקמה בשטח שבשליטת הגרמנים. הם לא ציפו להתעוררות מסוג זה, אולם פעילות

3. Coles and Weinberg, *Ibid*, p. 221.

ההתנגדות שכבר החלה בשנת 1943, הייתה לא סדירה (ספורדית), לא מתואמת ולא יעילה וגררה פעולות תגמול אכזריות של הגרמנים. אף על פי כן תנועה זו הלכה והתעצמה בחורף 1943-1944, ובעלות הברית החלו לספק ציוד ונשק לקבוצות פרטיזנים קטנות. לקראת תחילת המערכה על רומא, באביב ובקיץ 1944 החלו בעלות הברית לארגן מערך אשר יסייע לפעילות ההתנגדות המתוכננת.

בשלב הראשון אומנו פעילים רבים, ולרומא הוחדרו אלחוטנים עם מכשירי קשר כדי לקבע את התקשורת עם מנהיגי תנועת ההתנגדות שבבירה. בתוך שלושה שבועות מהקמת בסיס המנהל למבצעים מיוחדים (SOE) הבריטי שבברנידיזי לרשות תנועת ההתנגדות כבר עמד קשר רדיו אמין עם מפקדת בעלות הברית. באמצעות מונו המושל הצבאי של רומא וכן נציגים מאזורי איטליה השונים.

תנועת ההתנגדות התפתחה בהדרגה בסדר כוחותיה ובפעילותה, ובשלהי 1943 כבר פעלו שש תחנות אלחוט עם כמאה מפעילים שקיימו את הקשר מהעורף הגרמני למפקדת המנהל למבצעים מיוחדים. אולם המנהל לא היה מוכן לגידול המואץ במספר חברי תנועת ההתנגדות שבתחילת 1944 מנה כחמישים אלף איש ובמיוחד התקשה לספק נשק וציוד.⁴ הקשר העיקרי נוצר עם הוועד לשחרור לאומי (CLN) ועם הוועד לשחרור לאומי בצפון איטליה (CLNI). באוגוסט 1944 הכירה ממשלת איטליה בוועד האחרון כארגון גג לתיאום כל הארגונים של תנועת ההתנגדות שבצפון המדינה. בספטמבר 1944 פעלו 35 לוחמים בריטים ו-135 סוכנים איטלקים של המנהל למבצעים מיוחדים בעורף הגרמני, ושלושים ושלוש תחנות אלחוט קיימו קשר קבוע עם מפקדתו.

בד בבד פעלה סוכנות המשרד לשירותים אסטרטגיים (OSS) האמריקאית, בראשותו של אלן דלאס, אופרטיבית לטובת הארמיה החמישית מחזיתה שבקזרטה ואסטרטגית מבסיסה שבסרדיניה ושבברנידיזי. אולם המפקדות הזירתיות של המנהל למבצעים מיוחדים ושל המשרד לשירותים אסטרטגיים התמקמו בערים ברן ולוגאנו שבשוויץ בהתאמה, ומשם יצרו קשר רציף עם המפקדות הצבאיות שבדרום איטליה ובמרכזה.

Elizabeth Barrett Browning, **SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE, 1940-1946: 4 SUBVERSION AND SABOTAGE DURING WORLD WAR II Series One: SOE Operations in Western Europe, Part 5: Italy, 1941-1948**, Public Record Office Class HS 6/775-908

עם התמשכות המבצעים ועם השקעת המשאבים האמריקאית התפתחה תחרות בין שני ארגונים אלה של בעלות הברית, ובהדרגה עברה הבכורה לאמריקאים. הם הקימו בסיסי פעולה בקורסיקה, בסרדיניה ובדרום צרפת, ומהם החדירו מדריכים, נשק וציוד לתנועת ההתנגדות באוויר, בים וביבשה.

על אף היריבות בין שני הארגונים הם פיתחו יחסים קרובים עם תנועת ההתנגדות וסיפקו לה סיוע חיוני. הללו אימנו את הפרטיזנים ואת לוחמי הגרילה ונעזרו בהם לאסוף מודיעין רב וערכי, בייחוד על "הקו הגותי", לכבוש שטחי מפתח נבחרים ולשחרר ערים רבות, בהן רוואנה, גנואה, טורינו ומילאנו.

במהלך המערכה העבירו בעלות הברית לפרטיזנים יותר מ-6,000 טון ציוד ואמצעי לחימה.⁵ בשלהי 1944 נחתם הסכם בין מפקדת בעלות הברית לוועד לשחרור לאומי בצפון איטליה, ובעקבותיו הועבר מימון שהיה קריטי לקיומה של תנועת ההתנגדות בצפון איטליה, ועם השחרור הייתה הבסיס למדינה האיטלקית הדמוקרטית החדשה.

אף שהגרמנים והפשיסטים פעלו בברוטליות כנגדה וכנגד האזרחים שסייעו לה, ביצעו פעולות גמול וענישה במקומות רבים, בהם בפוסה ארדטינה, במונטה סולה ובסנטה אנה סטזמה, תוך גרימת כ-14 אלף קורבנות, הלכה והתרחבה תנועה זו תוך התייעלות וסיוע של רבים מקרב האוכלוסייה הכללית. המדיניות הפשיסטית והנאצית לא הצליחה לחבל בקשר האמיץ שהתפתח בין תנועת ההתנגדות, או הפרטיזנים, כפי שכונו במקומות רבים, ובין כלל האוכלוסייה. לנשים היה חלק חשוב בפעילות ההתנגדות, והן סייעו, בין השאר, ללוחמים, תמכו בהם ואספו מודיעין.

בסתיו 1944, כאשר נעצרה מתקפת בעלות הברית ב"קו הגותי" לחודשי החורף, עברה תקופה קשה ומאתגרת על תנועת ההתנגדות, והישגיה בחזית לא סייעו לפעילותה באזורים אחרים. אולם באפריל, כאשר התחדשה מתקפת בעלות הברית, חודשה גם הפעילות הפרטיזנית ביתר שאת. בצפון איטליה הצליחה לכוון ממשלה דמוקרטית עצמאית על בסיס הוועד לשחרור לאומי שבצפון איטליה עד להגעת צבאות בעלות הברית.

לאחר המלחמה הכירה איטליה ב-185 אלף איש שלחמו בתנועת ההתנגדות; 35 אלף מלוחמיה היו נשים. התנועה איבדה 29 אלף חללים, 683 מהם היו נשים.⁶ במסגרת זו לחמו כ-2,000 יהודים.

5. Condit, *Ibid*, p. 10

סוכנות הסעד האיטלקית לפליטים יהודים - מודיעין ומבצעים מיוחדים

מצבה של סוכנות הסעד האיטלקית (DELASEM) השתנה מן היסוד ביולי 1943, עם כניעתה של איטליה ועם כיבוש מרבית שטחה בידי הגרמנים. ב-8 בספטמבר 1943 היא נאלצה לרדת למחתרת כיוון שהנאצים, בסיוע הפשיסטים האיטלקים, החלו לצוד יהודים בכל שטחו של חצי האי האפניני. הפעם לא הבחינו בין אזרחים איטלקים ובין פליטים. כל מי שנתפס רוכז במחנה הריכוז שליד מוֹדֵנָה, ומשם נשלח למחנות ההשמדה ברגן-בלזן ואושוויץ. השלטונות הפשיסטיים בהובלת האס-אס השתלטו על משרדי הארגון שברומא ושבגנואה תוך שימוש במידע שמצאו שם לרדיפת היהודים.

בתקופה זו התגלה העם האיטלקי בגדולתו. גורמים שונים סייעו לסוכנות הסעד וליהודים בכל דרך אפשרית. הכנסייה הקתולית אפשרה להעביר את המשרדים המרכזיים של סוכנות הסעד האיטלקית למנזר הפרנסיסקני-קפוצ'יני שברומא והועבר מסר למנזרים ולכנסיות ברחבי איטליה לעזור להסתיר יהודים. הנהגת ועד הקהילות היהודיות נמלטה לשוויץ בהוראת אלמנסי והתמקמה בקרבת מפקדות ארגוני המודיעין של בעלות הברית. אלמנסי נשאר באיטליה והמשיך להפעיל את הארגון מרומא, הפעם בחשאי, על פי התשתית שנבנתה בארבע השנים הקודמות ובסיוע תנועת ההתנגדות שקמה. בתקופה זו הצליחה הסוכנות להמשיך בפעילותה, ובין השאר, סייעה לאלפי יהודים להסתתר מרדיפות הנאצים והפשיסטים ששיתפו פעולה עימם, ודאגה למחסורם. בעקבות זאת איטליה הייתה לאחת המדינות הכבושות שמספר היהודים שניצלו בה היה מהגבוהים ביותר, השלישית לאחר דנמרק ובולגריה. מתוך 44,500 יהודים שהיו באיטליה בעת שנכבשה בידי הגרמנים, 7,682 מהם נספו בשואה וכמעט 37 אלף שרדו⁷ הודות ליעילות סוכנות הסעד והודות לתמיכת העם האיטלקי, בייחוד תנועת ההתנגדות והכנסייה הקתולית.

סוכנות הסעד המחתרתית המשיכה לפעול אף על פי שפעיליה היו צפויים לעונש מוות אם ייתפסו. היא קיימה רשת מסועפת של איסוף מידע ומבצעים מיוחדים תוך שיתוף פעולה הדוק עם תנועת ההתנגדות, עם המנהל למבצעים מיוחדים הבריטי ועם המשרד לשירותים אסטרטגיים

6 www.resistance-archive.org. The resistance movement in Italy.
7 מרכז המידע על אודות השואה, איטליה, יד ושם, בית הספר המרכזי להוראת השואה.

האמריקאי, ובייחוד עם שירות המודיעין האיטלקי (SIM). הללו העמידו לרשותם את כל המודיעין שנאסף על בסיס התשתית הענפה של הארגון שכללה עשרות אתרים ברחבי איטליה. תשתית זו אף נוצלה אחרי המלחמה לצורכי בריחה ועלייה ב' מאיטליה אף על פי שהארגון נסגר רשמית בשנת 1946.

משרדי סוכנות הסעד האיטלקית והמטה ברומא

אישים יהודים בתנועת ההתנגדות האיטלקית

הזדהותם של יהודי איטליה עם תנועת ההתנגדות וההצטרפות אליה היו נעוצות בערכי הליברליזם, השוויון הפוליטי, החירות והצדק החברתי שהתפתחו באיטליה במאה התשע עשרה. ניצחון ערכים אלו לאחר 1848 הוביל לשוויון זכויותיהם של היהודים, ולכן גם בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים ראו בהם את מורשתם. הללו הבינו שהם לא יוכלו להתקיים בחברה שאינה מכבדת זכויות יסוד ושמפלה מיעוטים בשל השתייכותם הפוליטית, כמו קומוניסטים וסוציאליסטים, או בשל דתם, כמו פרוטסטנטים ויהודים.

כאלפיים פרטיזנים יהודים לחמו בשורות תנועת ההתנגדות (כ-4.5% מהיהודים באיטליה הכבושה, ורק כ-0.5% מכלל האוכלוסייה הכללית הצטרף לתנועת ההתנגדות). בכל מקום ברחבי איטליה שבו התפתחה תנועת ההתנגדות, ניתן היה למצוא יהודים שהתנדבו להילחם בשורותיה. בשל שוויון יחסי שממנו נהנו בדרך כלל יהודי איטליה, הם הצטרפו למגוון הקבוצות שהרכיבו את תנועת ההתנגדות, בהן הפרטיזנים והמחתרות בערים. לא היה צורך או מחשבה להקים קבוצות פרטיזנים יהודיות כפי שנעשה בארצות אחרות בשל אנטישמיות ואפליה. היהודים לחמו עם חבריהם שכם אל שכם תוך הפגנת רגשות פטריוטיים איטלקיים נוסף על שאיפתם כיהודים להתנגד לשלטון הנאצי. הם בלטו בעיקר ביחידות של אותן תנועות שהתנגדו לפשיזם של מוסוליני מתחילתו, כמו התנועה הקומוניסטית ותנועת "הצדק והחירות" הליברלית אשר יהודים היו ממקימיהן ועמדו בראשן שנים ארוכות. אולם היו גם כאלה שאף שהזדהו עם הפשיזם ועם מוסוליני, ובשל רגשותיהם הפטריוטיים הצטרפו לתנועת ההתנגדות.

ניתן היה למצוא יהודים בכל התפקידים בתנועת ההתנגדות, בהם כאלה שהגיעו לעמדות הנהגה או שהצטיינו בשדה הקרב ועוטרו על כך.

להלן כמה מהדמויות היהודיות הבולטות בתנועת ההתנגדות האיטלקית:

דנטה אלמנסי (Almansi)

דנטה אלמנסי נולד בשנת 1877 בפרמה ונפטר בשנת 1949.

בשנת 1939 נבחר ליו"ר ועד הקהילות היהודיות באיטליה וברחבי האימפריה האיטלקית - אלבניה, לוב, אתיופיה ורודוס, וכיהן בתפקיד זה ממלחמת העולם השנייה עד לשנת 1945.

ערב המלחמה שימש סגן המפקח הכללי של משטרת איטליה והמושל של מחוזות שונים במדינה. פרסום חוקי הגזע באיטליה בשנת 1938 אילצו את הממשלה להעבירו מתפקידו, אולם עד ראשית שנת 1939, עת נבחר לנשיא הקהילה היהודית, המשיך לשרת בתפקיד עובד מדינה שמימנה ממשלת איטליה. כך יכול היה לשמור על זכויותיו לפנסיה ועל שנות הוותק שצבר בשירות המדינה.

אלמנסי יזם וייסד את סוכנות הסעד לפליטים יהודים באיטליה ועמד בראשה. גוף זה הפך לאמצעי מרכזי בהצלת יהודי איטליה ובסיוע מודיעיני לבעלות הברית.

אחד האירועים המאפיינים ביותר את פועלו היה הצלת רוב יהודי רומא לאחר ההשתלטות הנאצית ב־1943. הרברט קפּלר הגרמני, מפקד הגסטפו בעיר, החל לרכז את יהודי רומא כדי לשלחם לאושוויץ. אלמנסי נשא ונתן עימו באשר לתשלום כופר לפדיונם, והוויכוח היה על כמות הזהב שתשולם. עד שאסף 110 ק"ג זהב מיהודים ולא־יהודים תושבי הבירה, הצליח להסתיר את מרבית יהודי הקהילה ולהוציאם מחוץ להישג ידי הנאצים והפשיסטים, עוזריהם. אומנם הנאצים הצליחו לעצור כאלפיים מיהודי העיר ולשלחם, אולם כעשרת אלפים ניצלו.⁸

אלמנסי עוטר בעיטור "אביר הצלב הגדול של מסדר הכתר".

ליאו וליאני (ויכסן) (Valiani)

ליאו וליאני (ויכסן) נולד בשנת 1909 בפיומה, באימפריה האוסטרית-הונגרית, ונפטר בשנת 1999.

סבתו הייתה בת דודתו של בנימין זאב הרצל - חוזה המדינה. בשנת 1927 המיר את שמו לאיטלקי. עוד בצעירותו היה אנטי־פשיסט, ובשנת 1928 נעצר עקב ארגון מחאות נגד מוסוליני. הוא הוגלה והחליט להתפקד למפלגה הקומוניסטית שהייתה החזקה באופוזיציה. בשנת 1936 הצליח

8 Marco Misano, "The Gold of Rome: an Incredible Story from the Nazi Occupation", <https://www.romanjews.com>, 8 December 2019.

לברוח לחו"ל ושהה בצרפת, בספרד, במרוקו ובמקסיקו. במלחמת האזרחים בספרד שימש הכתב הצבאי של עיתונים איטלקיים שהופיעו מחוץ למדינה והבריח נשק לרפובליקנים. אולם הסכם "ריבנטרופ-מולוטוב" שם קץ לאמונתו בקומוניזם, ובשנת 1939 עבר למפלגת הפעולה - מפלגת תנועת הצדק והחירות הליברלית שהייתה קטנה ודגלה בדמוקרטיה חברתית.

בשנת 1940 נעצר וליאני בצרפת עם פליטים אחרים שזוהו עם הקומוניסטים שלחמו במלחמת האזרחים בספרד. הוא נכלא במחנה ורנה, וכעבור שנה הצליח לברוח ממנו, הפליג למקסיקו וחי בה שנתיים.

בשנת 1943, לאחר כניעתה של איטליה, גייסו המנהל למבצעים מיוחדים ונשלח לחבור לפרטיזנים שבצפון איטליה. מהר מאוד הוכרו יכולותיו כספרא וסייפא ונבחר להנהיג את הוועד לשחרור לאומי שבצפון איטליה. וליאני היה ממנסחי ההסכם של ארגון זה עם בעלות הברית באמצעות המשרד לשירותים אסטרטגיים. הסכם זה היה בעל חשיבות עליונה כיוון שהניח את התשתית למדינה דמוקרטית באיטליה לאחר עשרות שנות פשיזם, אפשר לתנועת ההתנגדות להיות הגורם המכריע בשחרור מרבית הערים בצפון איטליה וחסך לבעלות הברית את הצורך להשקיע משאבים רבים בהקמת ממשל צבאי בשטח ששחרר ושלא נכבש.

באפריל 1945 פקד וליאני על ההתקוממות במילאנו והיה אחד משלושת מנהיגי תנועת ההתנגדות שאישרו את הוצאתו להורג של מוסוליני (אולם הזדעזע קשות מהוצאתה להורג של פילגשו קלרטה פטאצי ותלית הגופות במילאנו).⁹

9 Philip Willan, "Leo Valiani", *The Guardian*, 21 Sep 1999
<https://www.theguardian.com/news/1999/sep/21/guardianobituaries.philipwillan>

בתום המלחמה הפסיק לעסוק בפוליטיקה לאחר שמפלגתו - מפלגת הפעולה - התבטלה ב-1947. וליאני היה עיתונאי והיסטוריון, ובשני העשורים האחרונים לחייו - סנטור.

מריו ז'קיה (Jacchia)

מריו ז'קיה נולד בשנת 1896 בבולוניה. אביו, עורך דין יהודי מטריאסטה, היה פטריוט איטלקי ופעל נמרצות להכליל את טריאסטה במדינה האיטלקית. עם כניסת איטליה למלחמת העולם הראשונה התנדב ז'קיה לצבא האיטלקי, הוסמך לקצונה ושירת בגדוד הררי-אלפיני אף שנפצע קשה. לאחר החלמתו סירב לצאת לחופשת שיקום וחזר ליחידתו. במהלך שירותו הצבאי עוטר פעמיים ב"עיטור הכסף", פעם אחת ב"עיטור הארד" וב"צלב המלחמה".

לאחר המלחמה השלים ז'קיה את לימודיו האקדמיים והוסמך לעורך דין. בהיותו ותיק מלחמה, לאומן ואנטי-סוציאליסט הצטרף למפלגה הפשיסטית שבבולוניה. לאחר שהפשיסטים רצחו את גיאקומו מטאוטי בשנת 1924, פרש, במחאה, מהמפלגה הפשיסטית. בעקבות זאת צעיריה הגיעו למשרדו והפליאו בו את מכותיהם. אף שהמשיכו הפשיסטים להטרדו, כעשרים שנים שימש עורך דין בבולוניה.

בשנת 1943 הצטרף לתנועת ההתנגדות, ובמהרה זכה להכרה בכישוריו הצבאיים והיה למפקד הפרטיזנים באזור אמיליה (Emilia), שטח מפתח

באזור הכיבוש הגרמני. לא היו לו בנים, אולם אימן את **בתו ולריה**, וגם היא הצטרפה לתנועת ההתנגדות ולחמה בקרבות באזור מונטה פיורינו.¹⁰

באוגוסט 1944 נתפס בידי הפשיסטים האיטלקים והוצא להורג לאחר שמשתף פעולה איטלקי בגד בו.

על אומץ ליבו הוענק לו "עיטור הזהב" לאחר המוות.

אמיליו סרני (Sereni)

אמיליו סרני נולד בשנת 1907 ברומא למשפחה יהודית מהמעמד הגבוה, ואביו היה רופאו האישי של מלך איטליה. סרני למד חקלאות וקיבל תואר באגרונומיה, ובגיל 20 הצטרף למפלגה הקומוניסטית. בשנות השלושים נסע רבות מחוץ לאיטליה, ובפריז נפגש עם מנהיגי המפלגה הקומוניסטית הצרפתית ועם מנהיגי המפלגה האיטלקית שהתארחו אצלו. בשנת 1930 חזר לאיטליה ונאסר, אולם בעקבות מעורבות עמיתיו וחבריו של אביו קיבל חנינה, יצא לצרפת והמשיך בפעילותו האנטי-פשיסטית. בהמשך שב לאיטליה, וב-1943 נשפט

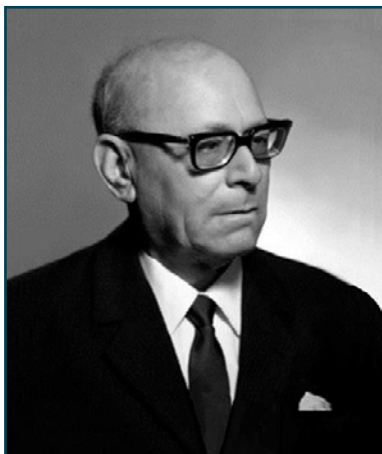
והורשע שוב, אולם הצליח לברוח. סרני הסתתר במילנו בסיוע של הנהגת הפלג הקומוניסטי של תנועת ההתנגדות. הוא נבחר להיות נציג המפלגה

Susan Zuccotti, **The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue, and Survival**, 10
Lincoln USA, 1988, p. 263

הקומוניסטית בוועד לשחרור לאומי של צפון איטליה, ובשנים 1944-1945 עמד בראש אגף ההפגנות והתעמולה.

לאחר המלחמה מונה לשר הרווחה, ובהמשך שימש שר העבודות הציבוריות בממשלת איטליה החדשה ונבחר לסנטור.¹¹

אומברטו טראציני (Terracini)

אומברטו טראציני נולד בשנת 1895 למשפחה יהודית חרדית. הוא התחנך בחדר שבטורינו, ושם למד את השפה העברית. אולם כמו כל בני דורו המשיך את לימודיו בתיכון ציבורי איטלקי, ובהדרגה עזב את אורח החיים החרדי. בשנת 1911, בהיותו בן 16 בלבד, הצטרף לתנועת הנוער הסוציאליסטי.

לאחר שבמלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האיטלקי, החל ללמוד משפטים בטורינו. במהלך לימודיו התוודע לשניים ממנהיגי התנועה

הקומוניסטית, ובשנת 1921 הקים עימם את המפלגה הקומוניסטית האיטלקית. בתקופת השלטון הפשיסטי באיטליה שהה טראציני שלוש עשרה שנים בבתי כלא ובמחנות מעצר.

עם כניעת איטליה בשנת 1943 שוחרר טראציני והלך לבקר את אחיו שגר בקרבת לאגו מאג'יורה. כעבור כמה ימים כבשו הגרמנים את האזור, אולם אחד הידידים הפשיסטים של המשפחה (הקומוניסט) הצילו והבריחו לשווייץ.

בשנת 1944 שב לאיטליה והצטרף לתנועת ההתנגדות בעמק אוסולה שבחבל פיאמונט - שטח מפתח על הציר שהוביל מלאגו מאג'יורה למעברי האלפים שבגבול שווייץ. בימים 8-10 בספטמבר 1944 שחררו הפרטיזנים האיטלקים את האזור והקימו בו רפובליקה עממית. טראציני היה המזכיר הכללי של הרפובליקה, ובה 32 ערים ועיירות ו-85 אלף תושבים. כעבור

11 אחיו של הצנחן אנצ'יו טרני, Museum of the Italian Judaism and the SHOА.

כארבעים יום תקפו הגרמנים את האזור, והרפובליקה חדלה להתקיים, אולם ההתנגדות המשיכה וכל המרחב הפך לשדה קרב עבור הגרמנים.

לאחר המלחמה נבחר טראציני לפרלמנט האיטלקי, ושנים רבות עמד בראש הסיעה הקומוניסטית שבפרלמנט האיטלקי ושימש סנטור עד יום מותו, בשנת 1983.

אדריאנו אוליבטי (Olivetti)

אדריאנו אוליבטי נולד בשנת 1901 באיברה. אביו קמיליו אוליבטי ייסד את חברת הדפוס הידועה בשנת 1909 והיה מראשוני התנועה האנטי-פשיסטית שבאיטליה ואימו לואיזה רבל הייתה בת לכומר ולדנסי. האב האמין כי שבעת ילדיו יזכו לח עד שנת 1925 כתב מאמרים רבים על צדק חברתי, ובהם הפציר בתעשיינים האיטלקים לבצע רפורמות כלכליות, להגן על חירויות האזרח ולקבל אחריות חברתית. כמו כן ביקר בחריפות תעשיינים שמימנו את התנועה הפשיסטית.

בשנות השלושים פרש מעסקי המשפחה בהדרגה והעביר את ניהול החברה לבנו אדריאנו. זה הרחיב את פעילותה ואת פיתוח

מוצריה, בהם מכונת הכתיבה הנישאת הראשונה בעולם. בשנות השלושים המשיכה החברה, שהעסיקה מספר לא קטן של מהנדסים ושל מנהלים יהודים, בפעילות אנטי-פשיסטית, וכמה מעובדיה אף נעצרו. החברה, כמיטב המסורת של מייסדה, המשיכה להיות מרכז אנטי-פשיסטי גם בשנות המלחמה. בשנים 1941-1942 היא מימנה את תנועת הצדק והחירות (Giustizia e Libertà) ואת מפלגת הפעולה, בבואתה הפוליטית. את התנועה הזו שהייתה לאופוזיציה העיקרית באיטליה למוסוליני ולפשיזם (נוסף על המפלגה הקומוניסטית) ייסד היהודי קרלו רוסלי (Roselli).

במלחמת העולם השנייה יצר אוליבטי קשר עם אלן דלאס, ראש המשרד לשירותים אסטרטגיים בשווייץ, והפך לסוכן המשרד. ביולי 1943 נאסר באשמת קשירת קשר לסיום המלחמה, אולם שוחרר שעות ספורות לפני הכיבוש הגרמני.

הוריו הסתתרו אצל איכרים. אביו נפטר בשנת 1943, וכעבור שנה נפטרה אימו. תנועת ההתנגדות הצליחה להבריח את בנם אדריאנו לשווייץ, וממדינה זו הוא המשיך לנהל את החברה, ובה כמה אלפי עובדים, ולקיים ממנה מרכז תיאום של תנועת ההתנגדות בסיועם של שני מנהלים יהודים אמיצים שפעלו על הקו שווייץ-איטליה. עשרים

וארבעה מעובדי החברה נהרגו במאבקם בכובש הגרמני.¹²

בפברואר 1960 נפטר אדריאנו אוליבטי בפתאומיות בעת שנסע ברכבת ממילאנו ללוצאן.

אדוארדו וולטרה (Volterra)

אדוארדו וולטרה נולד בשנת 1904 ברומא. אביו ויטו וולטרה היה המתמטיקאי המפורסם ביותר באיטליה ואימו וירגינייה אלמגיה הייתה בתו של אחד היזמים הגדולים שבאיטליה.

וולטרה היה היסטוריון איטלקי יהודי ופרסם מחקרים רבים על חוקי האימפריה הרומית. כמו כן הרצה באוניברסיטאות רבות באיטליה, בהן קליארי, קאמרינו, פיזה ובולוניה, ואף לימד באוניברסיטת ספיאנצה שברומא.

Meryle Secret, *The Mysterious Affair at Olivetti: IBM, the CIA, and the Cold War* 12
Conspiracy to Shut Down Production of the World's First Desktop Computer
.Knopf, 2019

וולטרה היה ממתנגדי הפשיזם באיטליה, ובשנת 1938 פוטר מתפקידו בעקבות פרסום חוקי הגזע במדינה. במלחמה הצטרף לתנועת ההתנגדות במסגרת כוחות מפלגת הפעולה. הוא פיקד על יחידת פרטיזנים אשר שחררה יהודים ממחנה ריכוז 59 בסארביליאנו (Sarvigliano) שעל החוף האדריאטי. מחנה זה שימש מחנה לשבויים אוסטרים במלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה נעזב המחנה, וחלקו אף נהרס. כאשר הצטרפה איטליה למלחמת העולם השנייה בשנת 1940, החליטו השלטונות להשתמש שוב

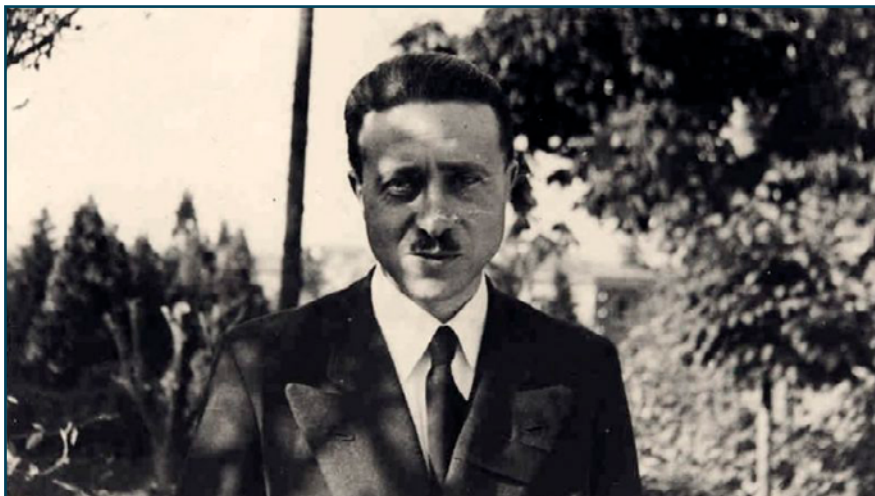
במקום כמחנה שבויים. לפיכך הוא נבנה מחדש, ובשנים 1940-1943 שימש מחנה לשבויי מלחמה של בעלות הברית, ובו היו יותר מאלף שבויים. כאשר איטליה נכנעה בכאוס שנוצר, מרביתם הצליחו לברוח. אולם עם הכיבוש הגרמני, בשנים 1943-1944, שימש המקום מחנה ריכוז ליהודים טרם נשלחו למחנה ההשמדה אושוויץ ולמחנות אחרים.

יחידת הפרטיזנים של אדוארדו וולטרה ערכה כמה התקפות על המחנה כדי לשחרר את היהודים הכלואים בו. הראשונה שבהן הייתה ב־6 במרץ 1944, אולם בהתקפה זו רק מספר קטן של כלואים הצליחו לברוח. כעבור שלושה שבועות פעל אדוארדו עם היחידה לשחרור יהודים ממחנות ריכוז בסיוע אוויר התקפי. באמצעות אלחוטן של תנועת ההתנגדות תואמה תקיפה אווירית אמריקאית על גדרות המחנה, ובחיפוייה תקפה יחידת הפרטיזנים של וולטרה. הפעם הצליחו מאות יהודים לברוח מהמחנה, ובעקבות זאת הנאצים שלחו יהודים לסארביליאנו. במאי 1944 תקפה יחידתו של וולטרה את המחנה לשחרור הכלואים. המחנה ננטש ושחרר סופית ב־9 ביוני 1944.¹³ וולטרה עוטר בעיטור הכסף בשל הצטיינותו ואומץ ליבו בלחימה בפשיסטים ובנאצים.

לאחר המלחמה שימש ראש האוניברסיטה של בולוניה ולאחר מכן חזר

Elly Farelly, "The Concentration Camp in Italy - Servigliano Camp 59", 13 [warhistoryonline](http://warhistoryonline.com), 22 Feb. 2019

להורות באוניברסיטת ספיאנצה שברומא. בשנת 1971 פורסמה סדרה של שישה ספרים כהוקרה למחקריו על החוק הרומאי. אדוארדו וולטרה נפטר בשנת 1984, ועל שמו נוסד מיזם לסייע לסטודנטים שחוקרים את התקופה הרומאית.

ג'וליו בולאפי (Bolaffi)

ג'וליו בולאפי, אשר כינויו הקרבי היה אלדו לגי (Laghi), היה מפקד חטיבת הפרטיזנים הרביעי בסטלינה (Stellina) שבחבל פיימונטה. בולאפי הקים את החטיבה ומימנה מכיסו הפרטי. הוא הזדהה עם מפלגת הפעולה ועם תנועת הצדק והחירות. בהיותו מלוכני בנשמתו דאג לאנשיו למדים ירוקים-אפורים עם כוכבי המדים של הצבא המלוכני של משפחת סבויה. בולאפי הניף את דגל שלושת הצבעים עם המגן הצלבני כסמל לאיחוד כל האיטלקים נגד הפולש הגרמני. על אף היותו יהודי גאה שהושפל לאחר חוקי הגזע של 1938, הוא כיבד

את אמונתם הנוצרית-קתולית של מרבית חייליו ודאג שכומר ילווה את עוצבתו בכל מקום גם כאשר שחרר את סוזה ואת טורינו. בשנים 1944-1945 פיקד על חטיבתו אשר פעלה בהרי האלפים ובעמקי הויו והסוזה.

בולאפי כתב יומן, ובו תשעה פנקסים עבים (שפורסם כספר) המספרים את קורות תנועת ההתנגדות, הארגון, האימונים והמבצעים של חטיבת הפרטיזנים שעליה פיקד.

בולאפי היה אחד מאוספי הבולים (הפילטליסטים) הידועים ביותר בכל הזמנים, והחברה שאותה הקים קיימת עד היום. דמותו אף הונצחה על בול איטלקי. לאחר המלחמה פיתח שיטות מתקדמות למיון ולהערכה של בולים ושל דברי דואר, ובעיקר תרם להערכתם של מסמכי דואר עתיקים.¹⁴

<https://www.lagendanews.com/il-25-aprile-ricordando-il-comandante-aldo-laghi-giulio-bolaffi> 14

(המאמר הבא הוא באנגלית ומתחיל בעמ' 185)

המאמר מגולל את קורותיו של הקצין היהודי מוריס פפר ששירת בצבא ארצות הברית במלחמת העולם השנייה. פפר ניצל את חוכמתו ואת כישורי השפה שלו כדי לתרום למאבק בנאצים. דרך פגישותיו עם אייזנהאואר מובאים לפני הקורא הקשיים והדילמות של החיילים ושל הקצינים היהודים ששירתו בצבא האמריקאי באותה תקופה.

בתחילה המאמר מפרט את הרקע ההיסטורי לכניסת ארצות הברית למלחמה, ומתמקד בפלישה לצרפת. סיפורו של פפר מופיע בהמשך, וזיכרונותיו, לבטיו וההתנגשות בין היותו קצין ובין היותו יהודי הם חלק הארי של המאמר. מקום מיוחד מוקדש לחוויותיו בשחרור מחנות ההשמדה ובתפקיד המתרגם לידיש בין הניצולים למשחרריהם.

These pictures under severe war conditions contradict the stereotype of the American Jew as a shirker, or as someone who looks for cushy assignments like "quartermasters". They also show the empathy of an American Jewish serviceman for a young Arabic boy whose mother had been killed in a bombing in Algeria, during the North African campaign, and whom "he adopted". How can one account for such a large collection of material? Who took pictures of Captain Paper including one with the little boy in his barracks? The veteran offered his answer to that question when the interviewer asked him in 1992 if he had a camera with him during his military service:

In the engineers, we had film, we had cameras, we even had trailers that we could develop the pictures in. That's why I have so much of it, because what we would do when we had a job like we had a blown bridge, we had to go out and take a picture of that bridge, so that we knew what kind of supplies to get to repair the damage, to repair the bridge site. (...) I didn't exactly take the pictures myself, but I had people to do that. And when it was all developed, what I thought I wanted, I kept.⁴⁰

On May 7, 1945, in a schoolhouse in Reims, France, where he had his headquarters, the five-star General accounted for the "victorious army of almost five million fighting men", Canadian, American, French and British forces among them, together with "the women who ably assisted them". The Supreme Commander of the Allied Expeditionary Forces claimed that the "truly heroic figure of this war" was "GI Joe and his counterpart in the Air, the Navy, and the Merchant Marine of everyone of the united nations".⁴¹

40 Interview with Maurice Paper by Morton Horvitz, National Museum of American Jewish Military History, March 18, 1992.

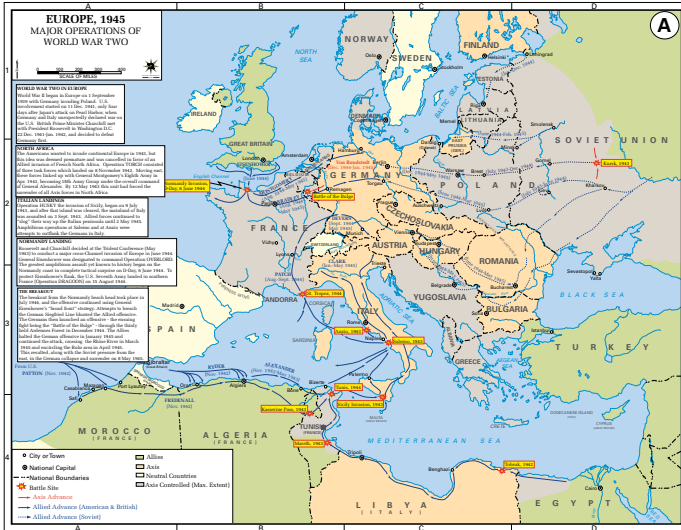
41 "The General Dwight D. Eisenhower Story" – WW2 REEL History.
<https://youtu.be/21pleIA5yf4>.

The United Nations Charter was adopted and signed after the end of the war, on June 26, 1945. It became effective and ready to be enforced on October 24, 1945, after the Japanese surrender

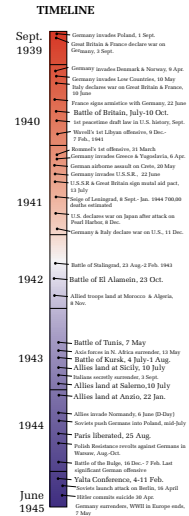
during military service therefore led individual soldiers to reflect on their Jewishness and on Jewish problems. Maurice Paper's powerful reflection should be recalled: "Because of my experiences I saw what can happen to a people, a whole people".³⁸ What remains untold is perhaps what matters most. Many Allied Jewish soldiers share with survivors of the Shoah the necessity to "keep silent", as Maurice Paper did for a long time. Was it the fear that nightmares would plague his nights, or that no one would believe him or want to hear about it. More generally speaking, most GIs were unable to share their experience.³⁹ All in all, the Baltimore Jewish officer left a significant collection of his wartime experiences: a memoir written under the pressure of his family, an interview and numerous photographs given to the National Museum of American Jewish Military History as archival material. They constitute a valuable archive that present multiple forms of evidence of the multi-faceted experiences and challenges of a young combat engineer who served in North Africa, Italy, France, and Germany. These photographs (which he identified on the back) capture moments before or after a battle, or the destruction of a bridge under harsh conditions. These shots exemplify his courage and devotion to the task and make him a symbol of the universal "GI Joe".

38 "Maurice Paper, Dachau", *GIs REMEMBER: Liberating the Concentration Camps*, Exhibit catalog. National Museum of American Jewish Military History, not dated, p.46. While American soldiers like Paper witnessed what Jewish displaced persons had suffered, the new recruits who came as occupation troops did not understand why Jewish DPs were reluctant to rebuild Germany which had shattered their lives. Consequently, they treated those DPs harshly. The War Department launched a campaign of education to "improve the troops' understanding of the plight and backgrounds of the displaced persons". It is significant to point out that the publication entitled "Army Talk 151" and dated November 30, 1946, was meant to be discussed in servicemen's discussion groups. It contains the following phrase in a concluding paragraph: "We must remember that DPs are human beings, despite everything that the Nazis did to them". See reprint of Army Talk in Dinnerstein, *America and the Survivors of the Holocaust*, pp. 307, 313.

39 Introduction by Robert M. Morgenthau in J. Eidelman, ed. *Ours to Fight For, American Jewish Voices from the Second World War*, New York, Museum of Jewish Heritage – A Living Memorial to the Holocaust, 2004, p. 9. The American veteran and Chairman of that Museum, Morgenthau wrote: "Veterans too, were unable to articulate fully the darkness that dwelled deep within". On American GIs in general, see the documentary film, "We Were There" (2011) by J. D. Andrews, J.W. Arnold, and Eugenia Lee Francis Baker.

The United States Military Academy at West Point

CONCLUSION

Captain Paper, along with American Jewish GIs, fought as an American citizen who protected the American way of life and democracy abroad. Some war experiences endowed American Jewish soldiers with self-confidence and a new sense of self-worth, especially as "liberators" in Europe. This article has shown that meeting Jewish resistance fighters in France strengthened Maurice Paper's American Jewish identity. Above all, it helps better understand the complexities of being a Jew in World War II and in its immediate aftermath. Oral history and "microhistory" offer a glimpse into the personal emotions of service members. Facing the horrors of incarceration at the Dachau concentration camp and discovering the scope of the extermination of the Jews was traumatic for an American Jewish GI. In Paper's case, and for some soldiers (chaplains among them), the genocide of the Jews by the Nazis triggered an awareness of the necessity of a Jewish homeland in Palestine for the unwanted survivors.³⁷ Transformative moments

37 Abraham Klausner, *A Letter to my Children, From the Edge of the Holocaust* (San Francisco: Holocaust Center of Northern California, 2002). In his memoir, the American Chaplain chronicles his wartime experience and specifically his attitude towards Jewish DPs.

Of all of these DPs the Jews were in the most deplorable condition. For years they had been beaten, starved and tortured. Even food, clothes and descent treatment could not immediately enable them to shake off their hopelessness and apathy. They huddled together - they seemingly derived a feeling of safety out of crowding together in a single room - and they passively awaited whatever might befall. To secure for them adequate shelter, to establish a system of food distribution and medical service, to say nothing of providing descent sanitary facilities, heat and light was a most difficult task. They were in many instances no longer capable of helping themselves; everything had to be done for them.³⁶

Eisenhower was therefore partly aware of the Jews' traumatic experiences. In that respect, Yiddish speaking translators were thus needed for operational needs in the immediate postwar period. When in Dachau, combat engineer Paper had fulfilled his mission to communicate in Yiddish Eisenhower's orders to the surviving Jewish remnants.

36 Dwight D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, pp. 439-440. Eisenhower was moved by the reports he received rather than because of his own views on Jews. For the quoted piece of information he referred to "Occupation Forces in Europe, Series "Displaced Persons", 1945-1946, Office of the Chief Historian, European Command, pp. 74-77. However, if Jews "crowded together" it was mainly due to the cramped conditions in most DP camps where Jews first coexisted with former Nazi collaborators under the mask of DPs. This was before the publication of the Harrison Report in September 1945. Later, the creation of Jewish Displaced Persons camps provided a period of transition that enabled the renewal of their cultural life and the hope to rebuild their own lives. See Leonard Dinnerstein, *America and the Survivors of the Holocaust*, New York, 1982, specifically the first two chapters and the reprint of the Harrison Report. See also Françoise S. Ouzan, *How Young Holocaust Survivors Rebuilt Their Lives*, France, The United States and Israel (Bloomington, Indiana University Press, 2018), especially pp. 1-13, 22, 26-30, 151-153, 213, 215, 257.

of the Nazi camps and would not share their experience with their family. As with Shoah survivors, their nights would be plagued with nightmares. Unlike General Patton, General Eisenhower was moved by the plight of Jewish Displaced Persons in DP camps.³⁵ His empathy came from the revelations he found in the reports he received about the Jews' continuous suffering after the war. The well-documented Harrison Report and some Army reports were both instructive and convincing. As a result, Eisenhower did not condemn their apathy (immediately after the liberation of Nazi camps) but tried to understand it. He was aware that there were displaced persons who committed suicide because they feared to return to their native lands when Allied soldiers repatriated them forcefully:

35 Paper, *My War*, pp. 22–23. Interview with Maurice Paper by Morton Horvitz, March 18, 1992, National Museum of American Jewish Military History. A sentence from the Harrison Report, written in August 1945, seems to echo Maurice Paper's emotional perception of the Jewish homeland of Palestine as a home for European displaced Jewish people: "The evacuation of the Jews of Germany and Austria to Palestine will solve the problem of the individuals involved and will also remove a problem from the Military authorities who have to deal with it". This official report, published in early September 1945 revealed the tragic plight of Jewish Displaced persons in DP camps. The report encouraged the British to issue immigration certificates for Palestine to Jewish DPs. It also emphasized the necessity to open the gates of America "under existing immigration laws", adding that "the number [of refugees] who desire immigration to the United States is not large". Earl G. Harrison was Commissioner for Immigration and Naturalization until 1944. In March 1945, he was appointed to act as the US representative of the Intergovernmental Commission on Refugees. In his report, he vigorously called for an immediate change in the treatment of Jewish DPs by the American military. He also argued that it was essential to recognize Jewish DPs as a group with "special needs" and identity. See Report, Earl G. Harrison's mission to Europe to inquire into the conditions and needs of those among the displaced persons in the liberated countries of Western Europe and in the SHAEF area of Germany – with particular reference to the Jewish refugees – who may possibly be stateless or non-repatriable", undated [c. August 1945]. Dwight D. Eisenhower's Pre-Presidential Papers, Principal File, Box 116, Truman Harry S. Quote from the Harrison Report, p.10.

35 More concerned with rebuilding Germany than with de-Nazification in Bavaria, General Patton viewed DPs who languished in displaced persons camps as a misfortune. In his diary, he singled out Jewish DPs as "a sub-human species without any of the cultural or social refinements of our time". See Patton Diary, Oct.1, 1945, in Martin Blumenson, ed., *The Patton Papers, 1940–1945*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1974, pp. 787–88.

Abzug observed .³³ The captain from Baltimore became aware of the fact that uprooted Jewish displaced persons had no home to which to return. He commented in his memoir: "I became a very strong Zionist because I realized that there was no other answer for the Jewish people". Earlier on, in a 1992 interview with Paper, Morton Horvitz, a US Army Chaplain who helped liberate several Nazi camps, asked him to reflect on "the overall effect of the liberation and the experiences connected with the liberation" and on "how they influenced" him as a Jew and as an American. Maurice Paper reiterated:

Well, I became a very strong Zionist, number one. I knew there was no other answer but Zionism. I was approached by the Haganah in Italy a year before that - I was such a young officer they thought they could use me in the future overthrow of the British Government - but I refused because I wanted to go back home. But I've always, always been a strong Zionist because I knew there was no other answer for the Jewish people and I was influenced stronger because of my experience in the war, and because I saw, I saw what can happen to a people, a whole people, in a very short time, five or six years wiped out six million Jews. So that's how my life was influenced after that. But most of it, I kept inside, and I never spoke about it much.³⁴

The liberation of the Dachau concentration camp was a life-changing experience for most soldiers, Jews and non-Jews alike. But war experiences affected the service members' sense of Jewishness in personal ways. Many of them would keep silent about the discovery

33 *GIs REMEMBER*, p. 7. Abzug argues that awareness of the strong undercurrent of antisemitism both in the American civil society and in the military "informed the minds and hearts" of the American Jewish soldiers who confronted the camps. Therefore, he added, In many cases, they experienced deep conflict between fear and sympathy, as if on each survivor's face they could read the unavoidable comparison: "It could have been you". Ibid. See also Robert H. Abzug, *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of the Nazi Concentration Camps*, Oxford University Press, 1985.

One my Sergeants opened a door to one of the cattle cars and dead bodies fell out at our feet.

They were mostly old men and children who had been left to starve or suffocate. We could tell they had been there for some time, and it was more than any one of us could bear. The combination of the smell and the vision of the atrocities overwhelmed us. We made our way silently back to our Jeep.³¹

Many Jewish service members who liberated the Nazi camps oscillated between sympathy, helplessness and fear because they realized it could have been their fate, had they lived in Europe.³² But before they interacted with the emaciated and weak Jewish survivors, there was an untold connection between them. The connection between the American Jewish servicemen and the Jewish survivors was "built upon the simple but powerful recognition of Jewishness", historian Robert

31 Paper, p. 23. A seventy-one-page report entitled "Dachau" was prepared by the Office of Strategic Services Section, Seventh Army, undated, Dwight D. Eisenhower Library, Abilene, Kansas. <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/holocaust/report-dachau.pdf>.

32 Based on the short testimonies of American liberators collected in the exhibit catalog entitled *GIs REMEMBER: Liberating Concentration Camps*, published by the National Museum of American Jewish Military History, Deborah Dash Moore emphasized in her book *GI Jews* that Maurice Paper who became a "very strong Zionist" "drew different conclusions" from most Jewish GIs upon discovering the horrific existence of concentration camps. She subtly noted: "The camps revealed the shocking depths of antisemitism and the pitiable vulnerability of Jews. These were strange revelations to victorious American Jewish soldiers". Dash Moore, *GI Jews, How World War II Changed a Generation*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2004, p.233. On the reactions of American Jewish military to the discovery of death camps, see *Ibid*, pp. 223–237. Thanks to the memoirs that Paper published after the publication of his short testimony used in the exhibit catalog of the National Museum of American Jewish Military History in Washington it was possible for me to develop further his war experiences and their impact on his life.

liberated death camps a little later:

"The men had all quietly listened while I spoke but one man in the back of the crowd said: "Why would we leave? Where would we go? We have nothing and no one".²⁸

A significant moment for Maurice Paper was when he started speaking Yiddish to the survivors. They did not trust him immediately and doubted he spoke for "The American General". They asked him by what Hebrew name he was called to the Torah and Paper provided the right answer: "Yitszhak ben Zev". Paper added that after a silence a voice said: "Only a Jew would know that". "And that was my acceptance", the combat engineer concluded.²⁹

In his memoir, Paper recalled those scenes he had long repressed because "some things are just too traumatic to discuss, and I didn't talk about Dachau for years".³⁰ The liberated inmates called others who remained in their barracks to meet "their liberator from the American Army". Maurice Paper and his sergeants distributed all the candy and cigarettes they had with them and emptied their Jeep "of everything edible". The captain was struck by the fact that some survivors "even ate the candy with the wrapper still on". He then explained to them that he could not enter the camp any further because of the risk of typhus contamination. Accompanied by his sergeants, Paper walked around the perimeter of the camp "while inmates pointed out the gas chambers and the cattle cars lined up on the siding". The sergeants in his combat engineer unit always had a camera with them. They took pictures of some of the inmates, of the bodies, and even of the ovens meant to burnt up the bodies into ashes. A scene remained etched in Maurice Paper's mind:

28 Paper, *My War*, p. 22. On the complex act of liberation in general and on medical care in Dachau in particular, see Dan Stone, *The Liberation of the Camps, The End of the Holocaust and its Aftermath*, New Haven: Yale University Press, 2015, pp. 113, 115–116.

29 Paper, *My War*, p. 23.

30 Ibid.

deliberately, in order to be in position to give firsthand evidence of these things if ever, in the future, there develops a tendency to charge these allegations merely to propaganda.²⁶

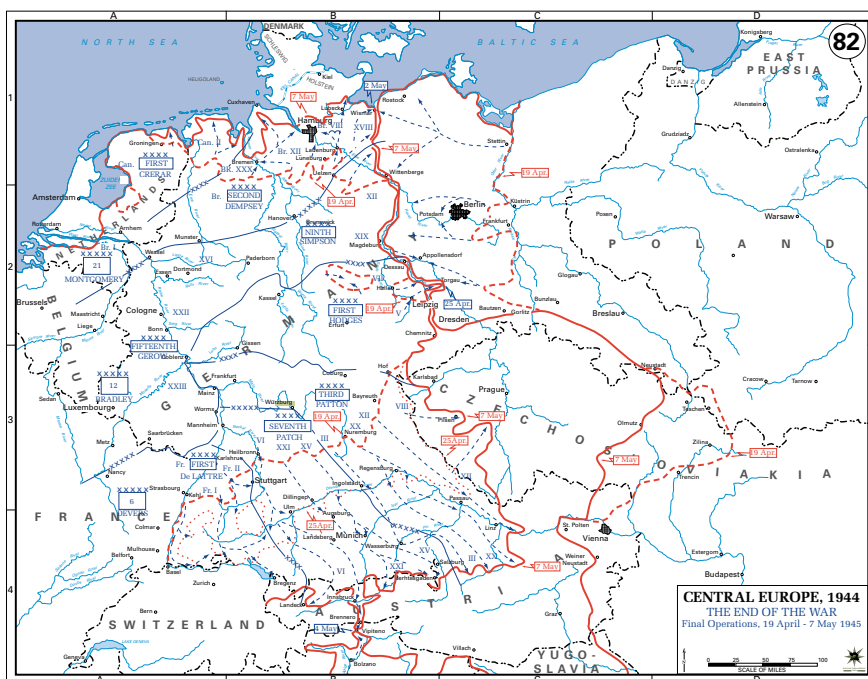
Eisenhower's anticipation foreshadows what is called today "Holocaust denial". As a General under the shock of the discovery of the Nazi concentration and extermination camps, he also thought of how to communicate with Jewish survivors from Europe and dispatched service members who were conversant in Yiddish. Eisenhower did not only display knowledge of military strategy but also a talent for organization and for pinpointing the right individuals for the task. The General thought that servicemen should be treated as individuals by their officers, rather than cogs in a war machine. One of his reflections is worth mentioning: "Early in the North African campaign it became evident that the emotional stamina and spiritual strength of the individual soldier were as important in battle success as his weapons and training".²⁷ It may seem exaggerated to speculate that General Eisenhower foresaw the need for Yiddish as an operational need. However, it is possible to conceive that his discovery of the fate of Jewish survivors first in the Nazi death camps and later in DPs entailed a feeling of empathy for European Jews. His compassion for the underdog reinforced his determination to remain a witness of the extermination of the Jews and to make sure that the Nazi genocide would be properly documented.

The following lines depict the reaction of some surviving inmates when Paper told them they would have to wait until the next day "for their needs to be tended to". He told survivors that the Allied forces would be sending food, medicine and clothing, together with doctors and nurses. Military chaplains would also be permitted to get into the

26 Letter, General Eisenhower to General Marshall concerning his visit to a Germany internment camp near Gotha (Ohrdruf), April 15, 1945, Dwight D. Eisenhower's Pre-Presidential Papers, Principal File, Box 80, Marshall George C. Eisenhower himself underlined the terms "first-hand" in his letter.

27 Eisenhower, *Crusade in Europe*, p. 454.

British publics in a fashion that would leave no room for cynical doubt.²⁵

The United States Military Academy at West Point

It is significant that beyond the initial shock that General Eisenhower experienced, the high-ranking officer thought of the possibility that "Holocaust deniers" (as they are called today) may negate the facts and the extent of the Nazi extermination. In a letter dated April 15, 1945, to General Marshall concerning his visit to a German concentration camp near Gotha (Ohrdruf), Eisenhower expressed his concern that General Patton refused to face the visual evidence of the Nazi bestiality:

In one room, where they were piled up twenty or thirty naked men, killed by starvation, George Patton would not enter. He said he would get sick if he did so. I made the visit

25 Eisenhower, *Crusade in Europe*, pp. 408–409. Eisenhower was elected President of the United States in 1952.

was a risk of being killed: American soldiers had spotted German snipers around. Maurice Paper spoke in the name of General Eisenhower to reassure the survivors by telling them that the American General was acquainted with their plight. Indeed, on January 27th, 1945, Soviet forces liberated Auschwitz and discovered the largest killing center and extermination camp complex.

On April 4, 1945, American troops liberated the Ohrdruf camp. After entering the camp, a week later, General Eisenhower did not only express empathy for the victims of the Nazi "horror camps", as he put it, he ordered a meticulous documentation of the Nazi atrocities perpetrated in the camps. This is how Eisenhower recollected his reactions - etched in his memory - after seeing his first "horror camp". It was on April 12, 1945:

It was near the town of Gotha [Ohrdruf]. I have never felt able to describe my emotional reactions when I first came face to face with indisputable evidence of Nazi brutality and ruthless disregard of every shred of decency. Up to that time I had known about it only generally or through secondary sources. I am certain that I have never at any other time experienced an equal sense of shock.

I visited every nook and cranny of the camp because I felt it my duty to be in a position from then on to testify at first hand about these things in case there ever grew up at home the belief or assumptions that 'the stories of Nazi brutality were just propaganda'. Some members of the visiting party were unable to do go through the ordeal. I not only did so but as soon as I returned to Patton's headquarters that evening, I sent communications to both Washington and London, urging the two governments to send instantly to Germany a random group of newspaper editors and representative groups from the national legislatures. I felt that the evidence should be immediately placed before the American and

Apparently, he had pinpointed the location of my Engineer Company and saw it was only a few miles from one of the Nazi concentration camps. He also recalled that we had discussed the Jewish and Hebrew languages back in Africa. He wanted to send a Jewish emissary to the camp and specified I should be the one to take his recommendations to the inmates. There were rumors circulating that Jews were being rounded up and put in special camps called concentration camps and only the young and able bodied were put into labor camps. I had no idea what kind of site I was being sent to investigate. I wasn't even sure if it had been liberated. However, I did know that the 42nd Division had recently gone through that area.²⁴

The rumors of systematic slaughter of a people were soon to be confirmed. Maurice Paper, like other American GIs learnt that inmates of all nationalities were thrown in concentration camps or slave labor camps. But they also learnt that the Nazis had singled out the Jews for mass extermination. He recalled the shocking scene he witnessed and could not help breaking up emotionally as he related in his 1992 interview. As they approached the village of a small town called Dachau, they saw in the distance black smoke and the air was filled with a terrible stench, which he could then still smell. General Eisenhower had ordered his troops to remain outside of the gates of the concentration camp because the area was infested with typhus. However, there were no sign of any guards. So, he entered. He wrote: "I saw piles of clothing and piles of shoes and piles of eye-glasses and then I recognized piles of human bodies". In front of his sergeants, he did his best to control his emotions.

Most GIs were overwhelmed by that vision of humiliated and murdered humanity. His sergeants turned away, and General Eisenhower had assigned Maurice Paper a mission. He had to address the survivors in Yiddish, stressing not to leave the camp because there

24 Paper, *My War*, p. 21. The main camp at Dachau was liberated on April 29, 1945.

killed him on the spot.²²

The 11th Panzer Army of the Wehrmacht was forced to retreat southeast via the Rhone corridor. While American troops advanced toward Paris, Maurice Paper's company was rather "trailing along" as he put it. They had to repair bridges and improve the "torn-up roads". Their goal was to make sure that Allied infantry and artillery could move safely and quickly to the North of France. Maurice Paper and his men encountered different units of American soldiers:

We met up with the troops that had invaded Normandy, stopping just outside of Paris. We learned that preparations were being made for a Grand Parade through the "Arc de Triumph" down the Champs Elysées. The Parade was a great success with the French citizens throwing flowers and cheering and kissing the GIs and much singing and drinking. Paris seemed to be untouched by the war and it seemed so good to be around a normal way of life again.²³

Maurice Paper's company was stationed North of Paris for a short time. His new goal was to obtain enough supplies and equipment for the American troops' advance into Germany.

LIBERATING NAZI CAMPS: BECOMING WITNESSES

Although the extermination and concentration camps were not military objectives, Maurice Paper received a new assignment to go there. He was instructed to gain the trust of Jewish survivors in the Dachau concentration camp:

In April of 1945, General Dwight D. Eisenhower, Supreme Commander of the Allied Forces, sent me special orders. He was now a five-star General, and I couldn't imagine why he would be communicating with me, a junior officer.

22 Ibid, p. 16.

23 Paper, *My War*, p.16.

he grabbed me in a bear hug and started jabbering in Yiddish. We were so busy talking in our "language", we almost forgot what we were supposed to be doing.²¹

It was then that a group of 20 to 30 men moved cautiously toward them. Isaac explained to Maurice that the men "were all escapees from the "death trains" and were all Jewish. He added that "they had formed a band and blew up German trucks and railroad tracks and did everything they could to hinder the German armies". Led by these resistance fighters who formed a section of the French maquis, the American troops who had unloaded their military equipment continued up to the Rhone Valley. Maurice Paper later received a Bronze Star medal for helping members of the French maquis in the French Riviera. He and his men managed to destroy two bridges to prevent the Germans from advancing. Their goal was to entrap the 11th Panzer Army. He and his combat engineer unit succeeded.

With his company, his next assignment was to build a heavy-duty trestle bridge over the Rhone River in the French town of Lyon because the bridge had been destroyed. As he came back to the military camp after a day's work, his Colonel sent him over a high-ranking SS officer for him to interrogate. His Sergeant, who was an interpreter, was at his side. The Nazi officer who was taken prisoner answered all his questions. When he asked Maurice Paper where he had learnt to speak German (since he could not place his accent), Paper told him he was an American Jew. The Nazi's visceral reaction was immediate: he spit in Maurice Paper's face. As he wiped off the spit, Maurice Paper saw his Sergeant with his dagger in the Nazi's back. He yelled at his sergeant to leave the officer to him - but the Nazi was dead. When the Colonel entered the room to get the report on the prisoner's interrogation, he discovered a German corpse on a stretcher. The two men told him that the prisoner had answered all the questions, but a heart attack then

21 Paper, *My War*, p.14.

all the help [he] could regardless of the religion". Maurice Paper was promoted to the rank of captain in 1943 and in August 1944 he had to "worry about" 250 men and four officers, as he noted. He and his men were then loaded on to battle ships bound to invade the southern coast of France. General Eisenhower would later comment sarcastically that this secondary attack which helped considerably to defeat the German forces "passed almost unnoticed in the press".²⁰

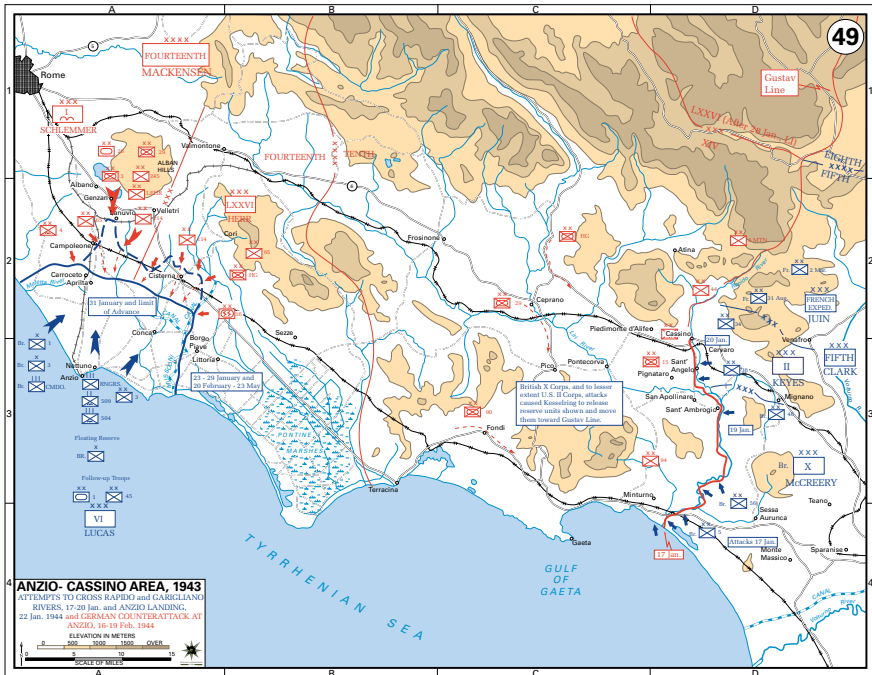
OPERATION ANVIL-DRAGOON AND AFTER

Maurice Paper's company was a part of Operation Dragoon, the code name for the Allied invasion of Southern France, on August the 15th 1944. This amphibious assault established a second front in Europe. The first front was launched on June 6, 1944, with the Normandy landings, code name Operation Overlord. Maurice Paper and his company landed on the French Riviera, at St. Tropez. In the early morning hours, they were forced to wade waist-deep through the water. The reason was that their ships were too large to approach the shores. Carried out under sporadic artillery fire, his main mission was to meet members of the French maquis, which is to say guerilla resistance fighters who waited for them. With his first Sergeant, he looked for French resistance fighters on the shore and rapidly spotted two men carrying rifles who walked along the beach. He described their encounter in this manner:

One asked in French if I was the American Engineer Captain he was supposed to meet. I answered affirmatively (also in French) and asked for some ID. He pulled out his wallet and showed me a card with his picture (minus the beard) and his name "Isaac Herschfeld" and across his picture, in a bold red stamp, was the word "Juif". I knew this was French for Jew and I asked him (in Yiddish) if he was indeed Jewish. He said yes in Yiddish and when he found out that I was Jewish also,

20 Eisenhower, *Crusade in Europe*, p. 294.

On May 1, 1944, Allied forces pushed on all Italian fronts including Monte Cassino and Anzio. Paper noted in his memoirs: "The Germans were driven back beyond Rome itself".¹⁸

The United States Military Academy at West Point

Rome had been declared an "open city" from August 14, 1943. It continued to exist as if there was no fighting going on a few miles away. In his memoirs, General Eisenhower mentioned that Allied forces had to "take particular care to avoid damage to Rome and the Vatican City".¹⁹ Going there for Maurice Paper was an interlude in a world at war. He visited Vatican City and even managed to receive a blessing from the Pope, adding humorously that he wished to "use

18 Paper, *My War*, p.12. So far, during these battles and dangerous assignments, Maurice Paper's identity was first and foremost that of an American combat engineer.

19 Eisenhower, *Crusade in Europe*, p. 169. The city had been bombed several times in 1943 and 1944 by Allied forces and to a lesser degree by Axis aircraft before the Allies liberated Rome on June 4, 1944.

behind the soldier. His volume is dedicated "To the Allied Soldier, Sailor, and Airman of World War II. "The General showed empathy towards soldiers in hospital or camp facilities who were suffering from self-inflicted wounds, from hysteria or psychoneuroses", arguing that "an astonishing number of these individuals react instantly and favorably to a single word of encouragement".¹⁶ Conversely, harsh words from an officer, he asserted, could only aggravate the disease.

In early May 1944, in central Italy, as a combat engineer, Maurice Paper was in command of his men. They needed to reach the Garigliano river. It required road clearing and mud removal and the current was so strong that putting up a bridge turned out to be very challenging. It was all the riskier as he and his men had to work relentlessly under shell fire attack during the Italian Campaign. Paper lost servicemen who slipped and fell into the river. His 1992 interview and memoirs depict an officer who showed empathy for his enlisted men. He even tried to rescue one who fell into an Italian river, and unfortunately drowned. He made sure to be worthy of respect, even when he wondered if his decisions were right when some of his men did not come back from such dangerous missions: "I questioned some of my decisions at those times but made certain my men never detected anything but confidence and assurance".¹⁷

After the successful passage of the infantry and support units over the Garigliano River, Paper and his men received the order to assist the Third Ranger Battalion which attempted to capture the beach town of Anzio. Life-threatening missions included participating in the battle of Anzio which turned out to be a disaster for Allied forces because the Germans brought replacement troops from Rome. Allied troops on the beaches were under artillery fire for over a month and the engineers like Paper stayed at Anzio with the soldiers until they were replaced by new infantry troops. The American, French and English troops advanced to Monte Cassino where they fought against the Wehrmacht.

16 Eisenhower, *Crusade in Europe*, p. 455.

17 Paper, *My War*, p.12.

Force, then in Algiers in 1943. Someone he knew in the armed forces had spread the word that he could speak French and Yiddish. This piece of news reached Eisenhower's headquarters.¹⁴ The young recruit was both surprised and worried to have to report to General Eisenhower himself. This is how he recalled this exceptional encounter:

I was shaking in my boots at this request and could think of no reason for a three-star General to ask to see me - a lowly 2nd Lieutenant - in person. He immediately put me at ease with his friendly smile and pleasant demeanor, and I saw my 201 file Officer's Personal File lying open on his desk. The general was interested in my answers about "Knowledge of languages" where I had written that I understood and spoke Yiddish and French and little German and Hebrew. He was surprised to find out that Hebrew and Yiddish were completely different He handed me my new orders to report to a replacement depot in Palermo, Sicily, which came with a promotion to 1st Lieutenant. That was my first encounter with General Eisenhower, but it was not to be my last.¹⁵

General Eisenhower's interest in the Hebrew language may have sprung from the fact that he was an avid reader of the Bible, which had a central place in his parental home in Abilene, Kansas. Later, as the Supreme Commander of the Allied Forces, he became the President of the United States of America in 1952. The details the 2nd Lieutenant Maurice Paper recollected about General Eisenhower's interest in getting to know the men under his command find an echo in the memoirs of the Supreme Commander of the Allied Forces in Europe. The conclusion articulated in Eisenhower's book published in 1948 and titled *Crusade in Europe* sheds light on his respect for the individual

14 It was after Operation Torch on November 8th, 1942. He provided this piece of information in his 1992 interview (previously mentioned).

15 Paper, *My War*, p. 10.

boarded the H.M. S. Andes, a huge ship with 1,500 soldiers aboard. That ship speedily moved over the waves. On their way to North Africa the troops had to stay overnight in Trinidad to avoid being torpedoed by a German U-boat. The sea voyage then lasted seven days before they docked in Casablanca, Morocco. Along with other soldiers, Maurice went to a replacement center to await his assignment. He was assigned to General Eisenhower's Allied Force Command Station in Algiers. More precisely, he was appointed the General's Liaison Officer assigned to the British North African Forces "in charge of a Native Arab Labor camp". The American military financed it while the British ran the camp on the condition that an American engineer officer was in charge. This requirement meant that Maurice Paper oversaw about three hundred natives known as "Berbers" who were hired to help load and unload supplies from ships and trains. They would be used by British and American divisions against the German General Rommel, nicknamed the "Desert Fox". Paper had to provide food and shelter for the native laborers in the military-run camp".¹³

A little later, unexpectedly encountering General Eisenhower was one of Paper's most meaningful encounters during World War II. It is towards the end of the North African campaign that he received orders to come to the Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary

13 Paper, *My War*, pp. 9, 33. In his memoir, Paper notes that bombings at night were occasional, but one day, three German fighter planes bombed their area, causing many casualties, mostly civilians. Allied medics tended to the wounded and took care of the dead. It was then that Maurice Paper found a child in the rubble. An Arab boy aged about five or six was clinging to his mother who had been killed. Maurice explained that together with other soldiers they made him a cot at the foot of his bed and fitted him out in an Army uniform which they adjusted to his size:

We gave him a serial number that we stenciled into his clothes of "000", and that became Zero. He spoke Arabic and a smattering of French and even learnt to speak and understand some English. He followed me anywhere and all the camp learnt to love him. Since that was my job no one questioned the presence of a little Arab kid running around and getting into a lot of mischief.

An article from a Baltimore newspaper (reviewed by censor) titled: "Baltimore Soldier Adopts Arab Boy in North Africa". It explained that the child was starving and that the officer took care of him, and that the boy became the "mascot of the whole camp".

WAR EXPERIENCES, EMPATHY, AND JEWISH IDENTITY

Maurice Paper, an American Jewish soldier, was born to immigrant parents from Eastern Europe in Baltimore, Maryland, in 1921. When he was about eight or nine years old, he went to a school that belonged to "The Talmud Torah System" in Baltimore – one of the best in the United States. The emphasis was on Hebrew conversation. He later explained why: "It was the early, really the early Zionist movement to move towards unifying or getting one language, the Hebrew language, into play". He graduated at the age of fifteen and then studied at the Baltimore Hebrew College for about a year or two.⁹ He was nineteen when he joined the Maryland State Guard in 1941 (he was too young for the Army) and was sent to England before war was declared.¹⁰ After the attack on Pearl Harbor, on December 7, 1941, he decided to enlist in the Army in Baltimore, which he did in 1942. After a high score on the Army's IQ test, he entered an officer's school. By the age of twenty, he became a second lieutenant and was a combat engineer in North Africa, Italy, and Germany.

Second Lieutenant Maurice Paper got married on February 21, 1943, at the Beth T'fillah synagogue by Rabbi Samuel Rosenblatt.¹¹ A few days later he reported to Camp Kilmer, in Central New Jersey and received orders to lead a group of soldiers overseas.¹² Paper and the new recruits

9 Interview with Maurice Paper by Mort Horvitz, transcribed by Elana Megerian, May 1, 2015. National Museum of American Jewish Military History, Washington. His 1992 interview also expresses his urge to serve his country.

10 Ibid. See also Maurice Paper, *My War, Captain Maurice "Chic" Paper*, 7, self-published. Distributed by Amazon, undated. The foreword (dated March 2009) was written by a family member. In a short author's preface, Paper explained why he wrote "a summary" of his war years: "I am writing about my memories of World War II under pressure from my wife and grandchildren. They feel that my future family should know how this war affected my life". Maurice Paper died on March 16, 2019.

11 Many Jewish soldiers were motivated to marry before they were shipped overseas. This fact was reported by Rabbi Tuvia Geffen in Atlanta during World War II. In his diaries written in the years 1943–1944 which are in the possession of the Geffen family, he wrote about these speedy marriages. Interview with Dr Rabbi David Geffen, a former chaplain, Jerusalem, February 15, 2022.

12 Camp Kilmer, New Jersey, National Archives and Records Administration. <https://www.archives.gov/files/nyc/public/camp-kilmer.pdf>, accessed February 22, 2022.

General George C. Marshall who led the American Joint Chiefs of Staff observed that victory could be only achieved through a large-scale thrust across the English Channel and France into Germany. But the British regarded American troops as unprepared and lacking landing crafts and modern tanks. Therefore, when in the spring of 1942 the American Joint Chiefs submitted a plan for the invasion of France later that year, British military planners simply turned it down. Yet, the Russian call for a second front could not be ignored. Churchill proposed instead an invasion of French North Africa. President Franklin D. Roosevelt agreed with Churchill's stance that such an amphibious invasion of North Africa would be a diversion and a preliminary strategy to a cross Channel attack in 1943.⁶ "Operation Torch" was placed under the command of General Dwight D. Eisenhower, a graduate from the prestigious West Point Academy. Launched on November 8, the simultaneous landings on the shores of Morocco at Casablanca, and at Oran and Algiers in Algeria achieved tactical surprise, with the help of the local resistance, many French Jews from North Africa among them.⁷ The collaborationist regime of Maréchal Pétain - which was established in France at Vichy - controlled unoccupied southern France, including French North Africa where it held nominal authority. Although the political situation was complex, the United States had maintained diplomatic relations with the Vichy government - in the hope of gaining the support of collaborationist officials and military leaders.⁸

6 John Morton Blum and **Judith M. Walter**, *The National Experience, A History of the United States Since 1865*, Fifth Edition, Harcourt College Pub, 1993, pp. 730-31.

7 Gitta Amipaz-Zilber, *The Role of the Jewish Underground in the American Landing in Algiers, 1940-1942*, Gefen, 1992.

8 Eisenhower, *Crusade in Europe*.

French, German and Yiddish while on duty? How did a young officer's encounter with Jewish guerilla fighters from the French Resistance in France strengthen his own American Jewish identity? How did he cope with the discovery of a concentration camp in Germany?

How does a scholar delineate a dialectic between strategy and empathy? A strategy involves setting goals and determining actions to achieve these goals; empathy implies a feeling of compassion for servicemen. Dwight D. Eisenhower's example also helps moderate the idea according to which most of the officers who graduated from the military Academy of West Point harbored antisemitic feelings.⁵ Perhaps it would be wise to replace "strategy" for "operational needs" in the case of Maurice.

HISTORICAL BACKGROUND

The attack on Pearl Harbor on December 7, 1941, refuted the isolationist stance and triggered a surge of national unity. War posters depicted the need for revenge on the Japanese with captions such as "Avenge December 7". Yet, with two enemies - the Japanese who advanced into Southeast Asia following Pearl Harbor, and the European Axis engaged in warfare on the Russian front - the main problem America faced was to decide whether to use its military might against Japan or against Germany. By March 1941, American military planners agreed that the priority was to beat Hitler first. The Nazi attack on the Soviet Union in June 1941 reinforced that decision. While the United States and Britain agreed on the Europe-first agreement they diverged on the strategies in Europe. Winston Churchill's plan was to attack the enemy where he was the weakest while the American strategy favored attacking the enemy where he was the strongest.

5 For examples of anti-Jewish attitudes and a sharp analysis of antisemitism in the American military, see Joseph W. Bendersky, *The Jewish Threat, Antisemitic Politics of the US Army*, Basic Books, 2000. The author demonstrated that many officers were convinced of the inferiority of Jews whom they thought threatened their Anglo-Saxon culture. See also Derek J. Penslar, *Jews and the Military: A History*, Princeton University Press, 2013.

the extraordinary story of Maurice Paper, a 2nd Lieutenant from Baltimore. What makes Captain Paper's war story unique includes his multiple language skills, his high IQ, his encounter with General Eisenhower, his empathy (a Jewish value) for the underdog, and his concern for the uprooted and homeless Jewish survivors. The originality of his war story also encompasses his deep conviction of a Jewish homeland as a solution for the unwanted European Jews who survived in slave labor and death camps.

Symbolically, the first public Passover on German soil after six years of quasi enslavement of the Jews provided an emphasis on General Eisenhower as a leader. On April 15th, 1946, the printing in Munich by the U.S. Third Army of a Survivors "Haggadah for the Passover service since the liberation was achieved with the help of Chaplain Abraham Klausner. Chaplain Klausner wrote an introduction to A Survivor Haggadah which praised American military commanders. Significantly, it read: "Great Allied Armies replaced the ancient handful and in the sacred conviction of Moses now stood General Dwight D. Eisenhower".³ The commander of the Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (SHAEF) had thus acquired a quasi-biblical stature due to his military strategy coupled with his empathy for those whom he had liberated from the Nazi yoke. The forceful parallel between the American General and Moses marked the potential symbiosis between American and Jewish identity, which had become more compatible in the postwar period.⁴

How did Paper's exceptional face-to-face interaction with General Dwight D. Eisenhower empower him to employ his ability to speak

3 U.S. Third Army of a *Survivors' Haggadah*. The English version of the *Haggadah* was intended for soldiers who did not know Yiddish. Klausner's introduction provides a spiritual aspect to the liberation of Nazi Germany by American commanders, p.3.

4 Deborah Dash Moore showed how the Jews' participation in World War II not only transformed a generation but also how they transformed American Jewry. See "When Jews Were GIs, How World War II Changed a Generation and Remade American Jewry", lecture, Ann Arbor, Jean and Samuel Frankel Center for Judaic Studies, The University of Michigan, 1994.

In all the branches of the American military and theaters of war, more than half a million Jewish men and women served together with sixteen million Americans. This allows an in-depth exploration of how World War II and the Nazi genocide of the Jews affected the GIs' sense of Jewishness. It also offers a reflection on officers becoming aware of the special skills of the servicemen under their command. General Eisenhower presented such military interactions as a necessity:

In war, time is vital. There is much to be done. Visible evidence of efficiency, noted in perfection of techniques and deportment, are so easy to observe that officers of all grades cannot or do not give sufficient attention to the individual. Yet attention to the individual is the key to success, particularly because American manpower is not only our most precious commodity - it will, in any global war, always be in short supply.²

The young service members who enlisted or were drafted were changed by their military service overseas. A closer look at their war experiences - through the lens of the soldiers themselves - reveals overlooked elements. These elements include the readiness of an officer to use his rusty language skills to meet the needs of the war as well as his efforts not to break down when facing the survivors and the overwhelming sight of the terrible destruction and death of European Jews in Dachau.

This article focuses on the life of an American Jewish serviceman and its intersection with the events of the war. A good example is

2 Ibid, p. 455.

One of the goals of my wider research for a forthcoming book on American Jewish servicemembers is to understand how over half a million Jews served their country with a sense of urgency at a time when antisemitism was rampant both in the civil society and in the military. While exploring the GIs' war experiences, I tracked expressions of their sense of Jewishness in battle zones in all the theaters of the war. I gathered over a hundred interviews and testimonies from various oral archives and from families of veterans, more than half of them recorded shortly after the war. This time period limits the risk of distortion of what happened.

BETWEEN EMPATHY AND THE NEEDS OF WAR: GENERAL DWIGHT D. EISENHOWER'S ENCOUNTER WITH A AMERICAN JEWISH OFFICER

Françoise S. Ouzan

That a soldier should understand why he is fighting would not seem to be an arguable point. Yet I have heard commanders attempt to oversimplify this psychological problem with the assertion that soldiers fight for only a few simple and essential local reasons. Among these they include pride in a unit, respect for the opinion of comrades, and blind devotion to an immediate leader.¹

1 General Dwight D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, New York: Double Day & Company, Inc., 1948, p. 59.

- אל"ם (במיל'י) **בעז זלמנוביץ** - עורך ספרים וחוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל. לאחרונה התפרסם ספרו על מבצע ליטני. שירת 28 שנים בצה"ל בתפקידי פיקוד וכתבת תורות לחימה. בוגר פו"ם ברק ובעל תואר שני בלימודי ישראל באוניברסיטת חיפה.
- ד"ר **יעקב פלקוב** הוא מרצה אורח באוניברסיטת תל אביב, עמית מחקר אורח באוניברסיטת אוקספורד ומרצה בנושא השואה במוסדות שונים בארץ ובעולם.
- ד"ר **דניאלה אוסצקי שטרן** היא היסטוריונית של השואה ושל מלחמת העולם השנייה, מרצה בתוכנית ללימודי השואה במכללה האקדמית גליל מערבי שבעכו. בנוסף, היא פוסט-דוקטורנטית במכון לחקר השואה באוניברסיטת בר אילן.
- **יוסי דגן**, קצין מורשת (מתנדב) ביחידה 8200, עוסק במחקר תולדות הסיגינט העברי.
- **יוסף שקד**, יליד 1960, ירושלים. מהנדס מכונות במקצועו (Msc.). עובד בחברת החשמל לישראל, בתחום חישובי חוזק ואנליזות מאמצים לצנרת לחץ גבוה בתחנות כח. חובב היסטוריה צבאית, ועוסק בשעות הפנאי באיתור מידע אודות השבויים, החללים והנעדרים מקרב מתנדבי הישוב העברי לצבא הבריטי.

• אל"ם (במיל'י) ד"ר **בני מיכלסון** - יו"ר העמותה הישראלית להיסטוריה צבאית והיסטוריון עמותת השריון בלטרון, עמותת חיל הקשר והתקשוב ביהוד ובעוד מספר גופים. שירת 30 שנה בשריון ובמודיעין ובוגר בהצטיינות של ביה"ס לפיקוד ומטה וקורס מפקדים בכירים. כיהן בתפקיד רמ"ח ההיסטוריה בצה"ל בשנים 1987-1993. בעל תואר דוקטורט בהיסטוריה צבאית מאוניברסיטת חיפה, כתב וערך 14 ספרים ופרסם יותר מ-180 מאמרים.

Dr. **Françoise S. Ouzan** - The Goldstein-Goren Diaspora Research • Center, Tel Aviv University; Dr. Françoise Ouzan book on American Jewish Soldiers during World War II is forthcoming with Indiana University Press, Bloomington

המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומרכז דדו מוציאים לאור מיזם משותף ללמידה ולהנצחת פועלם של לוחמים יהודים במלחמת העולם השנייה.

המיזם עוסק בקרבות ובמערכות שאירעו במלחמה זו שבהם השתתפו מפקדים ולוחמים יהודים, ובוחן את מקומם של הקצין ושל החייל היהודי בתכנונה המוקדם של הלחימה ובלחימה עצמה.

המאמרים משלבים בין חווית המלחמה, בין מקומה של הזהות היהודית ובין הסיפור האישי של הלוחמים, ומביאים לקורא תמונה מרתקת של תקופה סוערת ומעצבת.

הגיליון השני של לוחמה יהודית מציג את המורכבות של הלוחמים היהודים שמצאו עצמם מתמודדים עם זהות כפולה, כקורבן ולוחם.

לאתר המחלקה
להיסטוריה

לאתר
מרכז דדו

